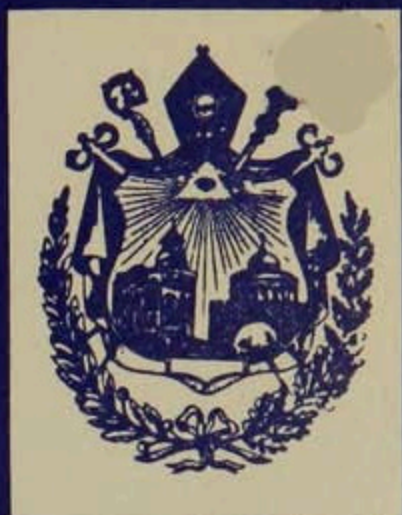

244

საქილ

1967

ՄԻՈՆ

ԽԱ.

ՏԱՐԻ-ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԲՈՒԹԵԱՆ

«سیون» مجلة ارمنيه شهريه، دينيه، ادبيه، ثقافيه.

"SION" ARMENIAN MONTHLY OF RELIGION, LITERATURE, PHILOLOGY.

1967

Մայիս-Յունիս

Թիւ 5 - 6

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ճ Շ Դ Ո Ւ Մ

ԲՐՕՖ. ԽԱԶԻԿԵԱՆԻ ՀԵՌԱԳՐԻՆ ԱՌԹԻԻ

Ն. Ս. Օժուլին Տ. Տ. Վաղգէն Ա. Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսէն հասած սրբատառ նամակ մը կը պատուիրէ որ կանգ առնէ ամէն հակաճառութիւն ձեռագրաց հարցին շուրջ: Վեհափառ Հայրապետի հրահանգին անսալով, ղեղչեցինք մամուլի տակ դրուած մեր խմբագրականը, ուր պարզած էինք Սուրէն Արքեպիսկոպոսի գողութիւններու յիսնամեայ չարքը եւ զայն չահագործողներու անպարկեշտութիւնները: Կը բաւականանանք հրատարակելով հետեւեալ ճշդումը միայն:

Հայ եւ օտար մամուլին մէջ անողոք չարաչահութեան ենթարկուեցաւ վերջերս Մաշտոցի Անուան Պետական Մատենադարանի Տնօրէն Բրոֆ. Լեւոն Խաչիկեանի մէկ հեռագիրը ուղղուած «Նայիրի» խմբագրին: Հեռագիրը կ'ըսէ յստակօրէն.

«Երուսաղէմում եղել եմ 1966 Փետր.-Մարտ ամիսներին: Թորոս Ռօպինի վանաւփ տարուած ձեռագրերը ԶԵՄ ՏԵՍԵԼ:

Գանձատանը պահուող ձեռագրերից տեսել եմ Կեռան քաղախու ոսկեպատ աւետարանը եւ երեք այլ ձեռագրեր որոնք յափըշտակուած ձեռագրերից 26-ն: Սօքսի ընկերութեան հրատարակուած գաթաթղի մէջ նկարագրուած 23 ձեռագրերից 19ը հաստատապէս նկարագրուած են նաեւ Հայրիկ Արքեպիսկոպոսի 1965 Փետրուարի 16 ամսաթուով քուագրուած գանձատանը պահուող ձեռագրերի գոյքամատեանի մէջ, որոնց շարքին նաեւ վաճառքի հանուած Ռօսիինի երկու ձեռագրերը»:

Կ'ընդգծենք երեք իրողութիւններ.

Բրօֆ. Լ. Պաշիկեան, ինչպէս ամէն այցելու որ առիթը ունեցած է գանձատան առարկաները տեսնելու, ՏԵՍԱՄ է չորս ձեռագրեր միայն, որոնք են.

(1) *Կեռան Թագուհիի հռչակաւոր Աւետարանը, Նշանեան ցուցակին մէջ նկարագրուած հետեւեալ կերպով.*

Գանձատան
քուսիամար

Ձեռագրաց
Մատենադարանի
քուսիամար

Մանօրութիւն

8	2563	Ա.Ի.ՏԱՐԱՆ ոսկիապատ մագաղաթ, գրիչ՝ Աւետիս քահանայ, ստացող՝ Կեռան Թագուհի, ի վերջն Լեւոն Թագաւորի եւ Կեռան Թագուհւոյ գաւակաց նկարներով:
---	------	---

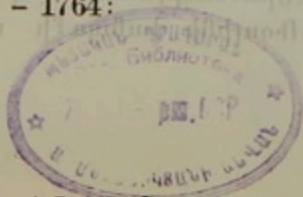
(2) *Յարութիւն Ջուղայեցիի Աւետարանը, նոյն ցուցակին մէջ նկարագրուած այսպէս.*

Գանձատան
քուսիամար

Ձեռագրաց
Մատենադարանի
քուսիամար

Մանօրութիւն

21	2576	Ա.Ի.ՏԱՐԱՆ ոսկիապատ եւ ակունքներով, մագաղաթ, յիշատակ Ջուղայեցի մահտեսի Յարութիւնի ՌՄԺԳ - 1764:
----	------	---

(3) Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի Աւետարանը, նկարագրուած այսպէս.

Գանձատան	Չեռագրաց	
Բուսանմար	Մատենադարանի	Մանօրութիւն
	Բուսանմար	

114	2669	ԱԻԵՏԱՐԱՆ մագաղաթ, ոսկիապատ, գրիչ եւ ծաղկող՝ Սեբաստացի տիրացու Բարսեղ եւ Յակոբ, յիշատակ Կոլոտի ՌՃԶԷ - 1738:
-----	------	--

(4) Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքի Աւետարանը, նկարագրուած այսպէս.

Գանձատան	Չեռագրաց	
Բուսանմար	Մատենադարանի	Մանօրութիւն
	Բուսանմար	

92	2647	ԱԻԵՏԱՐԱՆ մագաղաթ, ոսկիապատ քէլիարի, գրիչ՝ Ատանացի Դավիթ լաւ յԱլաշխան, ի վերջն Շղթայակիրի եւ Կոլոտի պատկերներով նկարուած ի քվ. ՌՃԿԶ - 1717, ՌՃԾԹ - 1710:
----	------	---

Այս չորս ձեռագիրները, որոնք իրենց կազմով, ընդհանուր վիճակով եւ արուեստի ալլադանութեամբ կը ներկայացնեն լաւագոյն նմոշները գանձատան մէջ պահուող Աւետարաններուն, կը գործածուին նաեւ մեծ տօներուն իբրեւ զարդարանք խորաններու: Միանգամ ընդ միշտ ըսենք որ ասոնք ՉԵՆ անհետացուած գանձատունէն, մնացած են ու կը մնան Ս. Յակոբի Եկեղեցւոյն մէջ, ցոյց տրուած են եւ պիտի շարունակուին ցոյց տրուիլ յարմար առիթներու: Այս չորս ձեռագիրները ՉԿԱՆ Սաթրպիէն բերուած 23-ին մէջ:

*

Բրօֆ. Լեւոն Խաչիկեան տեսած է ցուցակ մը, որ է.

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ

Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ ԳԱՆՁԱՏԱՆ ՄԷՁ
ՊԱՀՈՒԱԾ ՁԵՌԱԳՐԱՅ

Կազմեց

Մեսրոպ Վրդ. Նշանեան

(1907 Մեպտ. 3)

Հրատարակեց

Հայրիկ Արքեպս. Ասլանեան

Լուսարարապետ Ս. Աթոռոյ

(16 Փետրուար 1965)

16 էջերէ բաղկացած այս ցուցակէն տպուած են 25 օրինակներ: Մեսրոպ Վրդ. Նշանեան (Լուսարարապետ եւ ապա՝ Պատրիարք Ս. Աթոռոյ) պատրաստած է զայն 1907-ին, ոչ իբրեւ ցուցակ, այլ պարզ ցանկ մը, գանձատան գործածութեան համար: Հայրիկ Արքեպս. Ասլանեան, Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետը, ՏՊԱԾ է միայն զայն հարազատօրէն, նոյնիսկ սխալներով, որ սպրդած էին այնտեղ ժամանակին: Լուսարարապետը հարկ չէ զգացած ստուգել ձեռագիրները, որովհետեւ իր նպատակը եղած է իր նախորդներէն մէկէն մնացած արձանագրութիւն մը կորուստէ փրկել միայն եւ ոչ թէ գիտական աշխատանք մը հրատարակել: Վերեւ մէջբերուած չորս Աւետարաններու մասին եղած արձանագրութիւնները կը հաստատեն արդէն թէ ձեռագիրներու նկարագրութիւնը շատ հեռու է մանրազնին եւ գիտական աշխատանք մը ըլլալէ: Իսկ այն իրողութիւնը որ 25 օրինակ միայն տպուած է ցուցակէն՝ բաւական պերճախօս ապացոյցն է հրատարակութեան նպատակի մասին: Եղածը «գոյքամատեան» մըն է, հեռագրին իսկ բառերով:

Յոյց տալու համար վարձկան «Նայիրի»ներու եւ «Նոր Աշխարհ»ներու աճապարարութեան արուեստին որակը, կը հրատարակենք երկու նամակներ. Լուսարարապետ Հայրիկ Արքեպիսկոպոսի 11 Մարտ 1967 թուակիր նամակը, ուղղուած Ն. Ս. Օժուրիւն Տ. Տ. Վաղգէն Ա. Վեհափառ Կաթողիկոսին, իսկ միւսը՝ Բրօֆ. Լեւոն Խաչիկեանի 28 Մարտ 1967 թուակիր պատասխանը:

11 Մարտ 1967

Նորին Ս. Օծուքին

Տ. Տ. Վազգէն Ա.

Ծայրագոյն Պատրիարք եւ Կաթողիկոս

Ամենայն Հայոց

Ս. Էջմիածին

Վեհափառ Տէր,

Ս. Աթոռոյս Գրչագիրներու անյայտացման առնչութեամբ միտքերու մէջ շփոթութիւն մը յառաջացած ըլլալուն՝ կարգ մը գեղասէր յարգելի անձնաւորութեանց՝ մասնաւորապէս Փրօֆ. Լ. Խաչիկեանի, պարտք կը համարիմ տալ հետեւեալ լուսարանութիւնը:

Ս. Աթոռ իր գտնուած միջոցին իր Յարգարժան ընկերոջ, Ս. Արեւշատեանի հետ, իրենց մասնաւոր խնդրանքին վրայ, Գանձատան չորս գրչագիրները ոսկեապատ և ականակուտ կողֆերով, որոնք, առհասարակ մեզի համար սովորութիւն դարձած՝ երեւելի եւ մեծ անձնաւորութեանց ցոյց կը տրուին, ցոյց տուի իրենց եւս եւ հետեւեալներն են:—

Կեռան Թագուհիի Աւետարանը.

Շղթայակրի Աւետարանը,

Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարքի Աւետարանը,

Ջուղայեցիի Աւետարանը:

Կը խորհիմ թէ Ձերդ Սրբութիւնը կը յիշէ որ յիշեալ Աւետարանները Ս. Յակոբի Մայր Տաճարին մէջ, ցոյց տրուեցան նաեւ Ձերդ Սրբութեան՝ 1963-ին:

Յարգարժան Փրօֆ. Լ. Խաչիկեանի մտքին մէջ կը մտածենք թէ այն տպաւորութիւնը մնացած է որ ատիկա գործն է Թորոս Ռօսլինի, բայց, յիշեցնել կ'ուզենք տալ իրեն թէ երբ միասին յիշատակարանը կարդացինք՝ երեսան եկաւ թէ գրիչը Աիւ-ՏՈՒՄՆ է որ կ'ըսէ «Հմտագոյն անձանց յանձնեալ ծաղկում գրոյս» եւ Փրօֆ. ը աւելցուց թէ՝ ծաղկումի այդ գործը կրնայ «Ռօսլինի կամ Պիժակի լինի»։ այդ Աւետարանը եւ միւս երեքը կան եւ յաճախ ցոյց կը տրուին այժմ եւս երեւելի անձնաւորութեանց:

1961 Մարտ 10-ին, երբ լուսարարապետութեան պաշտօնը ստանձնեցի օրինաւորապէս եւ առի Ս. Գլխադէն Ս. Մինասի

քանակին, այդ օրէն ի վեր ոչ զանգուածային եւ ոչ մասնակի թիւով ոչ մէկ ձեռագիր դուրս հանուած է զանձատունէն, բացի վերոյիշեալ չորսէն:

Այս լուսաբանութիւնը տալ հարկադրուեցայ որովհետեւ մտեբրու մէջ շփոթութիւն յառաջ եկած է *ԿԵՌԱՆԻ ԱԼԵՏԱՐԱՆԻ ԳՐԻԶԸ ԹՈՐՈՍ ՌՕՍԼԻՆ* նկատելու վարկածին, մասնաւորապէս Յարգարծան Փրօֆ. Լ. Խաչիկեանի կողմէ եւ ապահովցնելու թէ այդ ոսկեպատ եւ հրաշալի զանձը կը պահէ իր արծանի տեղը մեր Գանձատան մէջ այժմ եւ կայ յապահովութեան:

Ամենախոնարհ յարգանաց հաւաստեօք
եւ որդիական սիրով

Մատչիմ ի համբոյր Ս. Օծութեանդ Աջոյն

ՀԱՅՐԻԿ ԱՐՔԵՊՍ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ

ԼՈՒՍԱՐԱՐԱՊԵՏ Ս. ԱԹՈՌՈՅ

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՒՄԵՆՍԻՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱԹԵՆՔԵՐ

ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՈՒԱՆ

ՀԻՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

N° 09 / 53

Երեւան 9, Լեհիմի պող. N° 111

28 Մարտի 1967

Հայրիկ Արքեպս. Ասլանեան
Լուսարարապետ Սրբոց Յակոբեանց Վանքի

Գերաշնորհ հայր

Ծանօթացայ Նորին Ս. Օծութիւն վազգէն Ա-ին գրած Ձեր 11 Մարտ 1967 թուակիր նամակի բովանդակութեանը:

Երուսաղէմի 23 ձեռագրերի Լոնդոնում անուրդով վաճառելու լուրը, որ ստացուեց այստեղ Փետրուարի 22-ին՝ մեծապէս յուզեց հասարակական կարծիքը: Սովետական Միութեան պաշ-

տօնական օրգան «Իզվեստիա» թերթում (եւ այլ կենտրոնական պարբերականներում) հրատարակուեցին այդ թերթի Լոնդոնեան թղթակցի ընդարձակ յօդուածները ձեռագրերի մասին, եւ Մաշտոցեան Մատենադարանը Հայաստանի եւ այլ հանրապետութիւնների Հայ եւ օտարազգի գրասէրներից ստացաւ բազմաթիւ նամակներ ու հարցումներ վաճառուող ձեռագրերի բովանդակութեան, արժէքի եւ յարակից հարցերի մասին: Մեզ դիմեցին նաեւ Մոսկուայում գտնուող օտարերկրեայ թերթերի թղթակիցներ ու այլ անձինք: Բոլոր պաշտօնական հարցումներին, այն մասին թէ ես կամ Ս. Արեւշատեանը տեսե՞լ ենք արդեօք վաճառուող ձեռագրերից որեւէ մէկը 1966 թ. երուսդէմ կատարած մեր այցի ժամանակ, տրուել է բացասական պատասխան — ՄԵՆՔ ՉԵՆՔ ՏԵՍԵԼ ԱՅԴ ՉԵՆԱԳՐԵՐԸ^(*):

Սակայն մինչեւ «Սոտրի» ընկերութեան ամբողջական կատալոգի ստացումը (ուր տպագրուած են նաեւ գունաւոր եւ միագոյն արտատպութիւններ որոշ մանրանկարներով) մեզ համար պարզ չէր, թէ գողացուած ձեռագրերից կեռան թագուիտ աւետարան կոչուածը ո՞րն է Ձեր գանձատանը պահուող 2 ձեռագրերից՝ այն, որ գրանցուած է 2660 համարի տակ (գանձատուն N° 105) եւ պարունակում է, ի թիւս այլ մանրանկարների, նաեւ Լեւոն թագաժառանգի ու կեռանի պատկերները, թէ՞ N° 2563-ը (գանձատուն N° 8), որի մէջ նոյնպէս կան նոյն այդ անձնաւորութիւնների (Լեւոն թագաւորի եւ կեռան թագուիտ) եւ նրանց 5 գաւակների պատկերը: «Սոտրի» կատալոգի ստացումով այդ հարցը աւելի յստակ դարձաւ մեզ համար. պարզ է, որ մենք, Ձեր սիրալիր թոյլտուութեամբ, տեսել ենք N° 2563(8) ոսկեպատ աւետարանը, որի մանրանկարները մի քանի մասնագէտներ նոյնպէս վերագրում են Թորոս Ռոսլինին:

Գերաշնորհ հայր, անհրաժեշտ եմ համարում յայտնել Ձեզ, որ Լոնդոն տարուած 23 ձեռագրերից 19-ի Սրբոց Յակոբեանց վանքի Մատենադարանի եւ Գանձատան համարները դիւրութեամբ հնարաւոր եղաւ որոշել 1965 թ. Փետրուարի 16-ի ամսաթուով Ձեր հրատարակած «Յուցակ Ս. Յակոբայ Գանձատան մէջ պահուած ձեռագրաց» խորագրով գոյժամատեանի ընձեռած տուեալներով:

Այդտեղ համառօտ թուարկուած 130 ձեռագրերից N° 1-115ի նկարագրութիւնները ըստ ցուցակի կազմել է 1907 թ. Մեսրոպ վրդ. Նշանեանը, իսկ յաջորդ ձեռագրերինը (N° 116-130)՝ Լուսարարապետ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը՝ 1937 թուականին: Սակայն տրամաբանական էր կարծել եւ կարծում էինք,

(*) Ընդգծումը իմ բազրութեան կողմէ:

որ գոյամատենանք հրատարակելու ժամանակ (1965 թ. Փետրուարի 16)՝ բոլոր ձեռագրերը եղել են տեղում եւ ստուգուել Ձեռ կողմից:

Հաւանաբար Ձեզ կը յաջողուի պարզել, քէ ինչ փանապարհով Լոնդոն տարուեցին ձեռագրերը եւ միջոցներ կը գտնենք կանխելու մեր ազգային սրբութիւնների առեւանգման փորձերը: Մենք բոլորս գոհունակութեամբ ընդունեցինք ձեռագրերի վերադարձման ուրախ լուրը եւ այդ առթիւ շնորհաւորում ենք Ձեզ եւ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեանը:

Յարգանքներով

Մաշտոցի անուան Մատենադարանի տնօրէն,
Պրոֆ. Լ. ԽԱԶԻԿԵԱՆ

*

Այս առթիւ, կը դժուարանանք լուել նաեւ այլ անճշդութեան մը մասին, ըստ որուն՝ իրր թէ ամերիկացի գիտնական Բրոֆ. Ճոն Բարսուէլ տեսած է Սաթրպիի ցուցակի թիւ 23 Աւետարանը: Բրոֆ. Ճոն Բարսուէլի տեսածը վերեւ յիշուած չորս Աւետարաններէն երրորդն է, թիւ 2669, Կոլոտի Աւետարան կոչուածը, որուն նկարագրողումը բացարձակապէս նոյնն է Սաթրպիի թիւ 23-ով նկարագրուածին հետ: Նոյն արուեստով նկարագրողուած զոյգ Աւետարաններ են ասոնք, որոնք կը տարբերին միայն իրենց յիշատակարաններով: Առաջինը, որ առ հասարակ ցոյց կը տրուի, ունի Կոլոտ Պատրիարքի յիշատակարանը եւ այդ պատճառաւ ծանօթ է իրրեւ Կոլոտ Պատրիարքի Աւետարան: Երկրորդը յիշատակարան չունի: Բրոֆէսորին տեսածը առաջինն է, իսկ երկրորդը՝ Սաթրպիի ցուցակին թիւ 23-ը: Շփոթութեան մը զոհն է Բրոֆ. Ճոն Բարսուէլ, որը կ'օգտագործուի նոր չփոթութիւններ ստեղծելու համար:

Թերթերու մէջ հրատարակուած բազմաթիւ անճշդութիւնները եւ անոնցմէ հանուած եղբակացութիւնները առ հասարակ կը ծագին դէպքերու անտեղեակութենէն:

Ըսուեցաւ որ Վեհափառ Հայրապետը մտած է գանձատուն եւ տեսած բոլոր ձեռագիրները: Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը Ս. Յակոբայ Տաճարին մէջ տեսաւ ոչ թէ գանձատունը, ուր Պատրիարքն անգամ չի մտնէր, ըստ աւանդութեան, այլ՝ գանձատունէն հանուած առարկաներ եւ ի շարս անոնց՝ վերեւ նկարագրուած չորս Աւետարանները, որոնք ոչ մէկ կապ ունին Սաթրպիի մօտ վաճառքի հանուածներուն հետ:

Գանձատունէն տարուած ձեռագիրները վերջին տեսնողը

Եղած է 1952ին Օր. Սիրարփի Տէր Ներսէսեան, որ գանձատուն պահուող 130 ձեռագիրներէն ուսումնասիրած եւ նկարած է 61-ը:

Ասոնք են, ըստ տոմարին մէջ պահուած Լուսարարապետի եւ Օր. Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի թողած արձանագրութիւններուն՝

Թիւ 2556, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2571, 2583, 2587, 2588, 2589, 2593, 2596, 2599, 2601, 2602, 2604, 2607, 2608, 2611, 2612, 2614, 2617, 2618, 2619, 2620, 2623, 2624, 2625, 2627, 2630, 2631, 2634, 2636, 2637, 2647, 2649, 2650, 2660, 2661, 2663, 2665, 2668, 3624, 3625, 3627, 3628, 3629, 3630, 3631, 3632, 3633, 3634, 3635, 3636:

Օր. Տէր Ներսէսեանի գիրով պահուած ցանկին մէջ յիշատակուած է նաեւ թիւ 2670 ձեռագիր մը, սակայն գանձատան ցուցակը նման թիւ չի պարունակեր:

Ըստ նոյն տոմարին, Վեհափառ Կաթողիկոսի այցելութեան առթիւ գանձատունէն հանուած իրեղէններն են հետեւեալները.

Կանաչ եւ կապոյտ քաղ իւր սարօք

Թիւ 35 եւ 141, 3, 8, 5 եւ 9 Ձարխեր

Լէգէն եւ ըպրըխ, վարդեջուրի աման, բաժակաման

14 կարմիր խաչանիշ շուրջառներ

Եմիփորոն (կանաչ) եւ փորուրար (կանաչ)

Ռաֆի հինգ խաչեր եւ մէկ ճաճանչ

Հողաքափ երկու գոյգ (կանաչ, կարմիր)

Խալիչայի չարխ

5 եմիփորոն եւ 5 փորուրար

Խաւսակի քաղ իւր սարօք

Երկու գոյգ կանաչ եւ մէկ գոյգ ճերմակ շապիկներ

Մէկ քիւլֆէրի խաչ եւ մէկ արծաթեայ ափսէ մեծ

Ամպիովանի եւ խաչվառ ծանրագին

20 ռաֆի արծաթապատ Աւետարաններ

Հինգ գօտի եւ Գլխադրի արծաթեայ աշտանակներ եւ պատկեր

Խաչվերացի արծաթ աշտանակներ

Չորս ոսկի կանթեղ՝ մին մեծ եւ երեքը փոքր

Մէկ ճաճանչ

Երկու ձեռագործ եւ երկու ոսկիապատ Աւետարաններ

Երկու արծաթ մեծ ափսէ

Մէկ ապակիէ եւ արծաթապատ սրուակ

Մէկ շուրջառ Թիւ 6

Արծիւ – խաչվառ եւ Գլխադրի պատկեր

Այս առթիւ եւ փակելու համար ճշգրտման եւ շարքը, յայտնենք նաեւ թէ ամբաստանեալէ ամբաստանողի հովեր ստանձնող եւ միջազգային ու ազգային մամուլին մէջ ազմկողներ, թէ եւ իրենց վիժած երազներու ջաւը կ'ամոքեն, սակայն չեն անդրադառնար թէ Պատրիարքարանս կը դնեն նոր կաշու թիւներու առջեւ՝ նո'յն դանձատան պահպանման տեսակէտէն:

Չենք ուզեր աւելին ըսել, այլ միայն յուսալ որ պարզ իրականութիւնները, որոնք անհիմն ամբաստանութիւններու եւ թերթի մունետիկներու կողմէ աղմուկի մէջ խեղդուեցան՝ ի լոյս պիտի բերուին, յամօթ եւ ի չփոթութիւն բաղմաց:

ԽՄԲ.

Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ ԳԱՆՁԱՏՈՒՆԷՆ

ՏԱԿԱԻՆ ՊԱԿՍՈՂ ՉԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

Գանձատան քուտեամար	Ջեռագրաց Մատենադարանի քուտեամար	Ծանօթութիւն
4	2559	ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ արծաթապատ, մագաղաք, գրիչ՝ Ամթեցի Տէր Մի- քայէլ եւ Միմաս Վարդապետ, յե- րուսաղէմ, ՌՀԱ - ՌՁԱ = 1622 - 32:
20	2575	ԱԻԵՏԱՐԱՆ ոսկիապատ, մագաղաք եւ ակունքներով, ստացող՝ Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք ի Կ. Պոլիս:
36	2591	ԱԻԵՏԱՐԱՆ արծաթապատ, մագա- ղաք, գրիչ՝ Աստուածատուր Դպիր:
71	2626	ԱԻԵՏԱՐԱՆ արծաթապատ, մագա- ղաք, քարերով, ստացող՝ Մահուեսի Ամիրազիզ Բաղիշեցի, ՌՀԵ = 1626:

ԿՐՈՆԱԿԱՆ

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԻՈՐԻԶ

«Նմանոգի ինձ եղբորու՝ որպէս եւ ես Քրիստոսի»
(Ա. Կորնթ. ԺԱ. 1) :

Հեթանոս ազգերու Առաքեալն ու Վարդապետը եւ բարձրելոյն անհատանելի խորհուրդներուն եւ իմաստութեան թարգմանն ու կենաց խօսքի ամենափայլ բանալին՝ Պօղոս կ'ըսէ. «Յիշեցէ՛ք ձեր առաջնորդները որոնք Աստուծոյ խօսքը ձեզի խօսեցան, եւ անոնց վարժունքին վախճանին նայելով՝ իրենց հաւատքին նմանող եղէք» (Երբ. ԺԳ. 7) :

Նախ եւ առաջ՝ պարտական ենք մեր եւ բոլորի ամենակալ Արարչին, որ իր պատկերով, նախախնամութեամբ եւ բարեբարութեամբ ստեղծեց մեզ եւ կեանք շնորհեց մեզի՝ պատրաստելու համար յաւիտենական Արքայութեան եւ իր անառոր փառքին : Պարտական ենք դարձեալ մարդացեալ Աստուծոյ եւ մեր Տիրոջ ու Փրկչին, որ ամենասուրբ խաչով եւ իր ամենապատուական արեամբ զնեց մեզ եւ ազատեց մեզքէն ու սատանայէն, այսինքն՝ մեր հոգիներու մեծ եւ զօրաւոր թշնամիներէն : Վերջապէս, պարտական ենք նաեւ անոր սուրբերուն, որոնք նմանող եղան Քրիստոսի շարշարաններուն, մահուամբ եւ արեամբ : Արդ՝ մեզի կը մնայ նմանակից ըլլալ սուրբերուն, մեր նախնաց, ինչպէս որ անոնք եղան իրենց եւ մեր Տիրոջ՝ Քրիստոսի, եւ ինչպէս առաքեալը կ'ըսէ՝ «Ինձի նմանող եղէք, ինչպէս եւ ես Քրիստոսի» : Այսպէս ուրեմն, պարտական ենք մեկնք եւս մեր նախորդներուն պէս, սուրբերու եւ մարտիրոսներու տօնապիտութեան եւ մանաւանդ նմանութեան :

Իսկ այսօր, յատկապէս եւ առանձնապէս պարտք պէտք է զգանք պատուել նաեւ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի յաւերժական

անթառամելի յիշատակը. յարգել՝ որպէս որդի մը հանդէպ իր հօր, ծառայ մը՝ իր տիրոջ եւ աշակերտ մը՝ իր վարդապետին : Որովհետեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ որպէս հայր իր տաներկու անտանելի շարշարաններուն եւ Պօր Վիրապի տառապանքներուն մէջ, ըստ շարականագրին, տասներհինգ երկար տարիներու ցաւատանջ երկունքով ծնաւ ամբողջ ազգ մը, Հայ Ժողովուրդը, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ լուսաւորչալոյս զաւակները : Ինչպէս Ս. Պօղոս Առաքեալ զթաշարժ սիրով՝ Կորնթացւոց կ'ըսէ. «Թէպէտեւ ընդ զաստիարակներ ունենաք Քրիստոսով, բայց ոչ թէ շատ հայրեր ունիք, որովհետեւ Քրիստոս Յիսուսով եւ ձեզ ծնայ Աւետարանով : Ուրեմն կ'աղաչեմ ձեզի, նմանող եղէք ինձի» (Ա. Կորնթ. Դ. 15-16) : Որքան թարմ ու խրատական խօսք է սրբազան Առաքեալին խօսքը, որ կը պատշաճի նաեւ մեր առաջին սուրբ Հայրապետին, որ անս Առաքեալին քաղցր ու սրտառու ձայնին հետ կը խօսի մեր հոգիներուն. «Ո՛ր թէ ձեզ ամէջնելու համար զայս կը զրեմ, այլ սիրելի որդիներուս պէս կը խրատեմ ձեզ» (Ա. Կորնթ. Դ. 14) :

Մեր փրկիչն Յիսուս Քրիստոս ըսաւ. «Ես լոյս եկայ աշխարհ. ով որ հաւատայ ինձի՝ խաւարի մէջ պիտի չմնայ» : Նոյնպէս իր աշակերտները լոյս անուանեց՝ «Դուք էք աշխարհի լոյսը» ըսելով : Արդ՝ այնուհետեւ անոր անունով հետեւողներն ու զօրծակիցները կը կոչուին լոյս եւ լուսաւորիչ : Անոնցմէ մէկն է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը :

Հայոց մեծիմաստ Վարդան Վարդապետը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի մասին իր

դրած ներքոյին մէջ կ'ըսէ. «... Չկայ ուրիշ ազդ մը որուն առաջնորդը Լուսաւորիչ անունով կոչուի. թէպէտ բոլորն ալ լուսորեալ եւ լուսատու էին ազգերու, դրս հանեցին կոտորածաբանական խաւարէն, այլ որովհետեւ մեր Լուսաւորիչը՝ պարզարան, յատկաբար եւ օգտեցուցիչ էր, եւ մեկնող՝ աստուածային եւ երկնաւոր խորհուրդին, եւ լոյս կը ծաղկէր անոր խօսքերէն եւ շրջորջէր կու տար լսողներուն՝ Լուսաւորիչ կոչուեցաւ. ինչպէս սրբաբան եւ պայծառախօս Յովհանն՝ Ոսկերեան քառեցաւ» (Մովսէս Հայկական, Ա-ն, էջ 78) :

*

Իւրաքանչիւր ազգի կամ անհատի դարձը, նախախնամութեան կողմէ աստուծոյն յատուկ պատճառ մը ունի: Չէ՞ որ Սողոմ ալ կամակից էր Սուրբ Ստեփաննոս Նախավկայի քարկոծման եւ սպաննուելուն, եւ քարկոծողներուն հանդերձները իր ստեղծութեան քով կը պահէր՝ որպէսզի ոճրագործ թշնամիներ աւելի հեշտութեամբ եւ թեթեւութեամբ քարկոծէին Աստուծոյ Սուրբը: Բայց ի՞նչ կ'ազդակէր եւ կ'ազդէր Ս. Ստեփաննոս ծունկի եկած, արխարայ. «Տէ՛ր, մի՛ համարիր զոցա դոյս մեզ» (Գործք. է. 57-59): Շատ շանցած Սուրբին ազդեցով եւ Աստուծոյ անրաւ եւ անբնին ողորմութեամբ նոյն երիտասարդ Սողոմ որ Քրիստոսի եկեղեցին կը հալածէր ու շատ փնտնէր կը պատճառէր, Պօղոս կոչուեցաւ, այլ սքանչելի, անօթ ընտրութեան, փող աստուածային իմաստութեան եւ գետ յորդառատ զիտութեան, զերահրաչ լուսաւորիչ եկեղեցւոյ, հայր հոգեւոր բազում ազգաց եւ առաքեալին հեթանոսաց: Վասնզի արդարն Յակոբոս Տեառնեղբայր մեծ Առաքեալը կ'ըսէ. «Քանզի յոյժ զօրաւոր են ազօթք արդարոց յօգնականութիւն»: Ազօթքը շատ մեծ կարեւորութիւն ունի մարդուն համար: Ազօթքը՝ մարդէն զէպի Աստուած սրտի խորէն անբախտելիորէն հիւստած հոգեւոր սրբազան կապն է: Ազօթքը հոգիի շնչառութիւնն է: Արդեօք ներկայիս, մեր օրերուն, քանի՞ ազօթող

անկեղծ հոգիներ ունինք Հայ ժողովուրդի եւ անոր առաջնորդներուն համար: Քանի՞ անձնուէր եւ անշահախօյր հոգիներ պատրաստ են զոհուելու ի զին ազգի մը՝ մահէն զէպի կեանք, տառապանքէն զէպի փրկութիւն, փոթորիկէն զէպի խաղաղութիւն առաջնորդելու: Անիկա է անմահը՝ որ կրնայ մեռնիլ զինք ստեղծողին եւ անոր ժողովուրդին համար: Անիկա՛ կ'ապրի միայն որ կրնայ մեռնիլ, որպէսզի իսկապէս ապրին ուրիշներ: Լուսաւորիչ մէկն էր անոնցմէ:

Արդ՝ ո՞վ կրնայ խօսքով պատմել անոր անբացատրելի երախտիքը՝ մեղի հանդէպ: Անտանելի շարշարանքները, անհամեմատ համբերութիւնը, աներկիւղ խոստովանութիւնը, քաջասիրտ վկայութիւնը, խոր Վերապի դժնդակ առանձնութիւնը թունաւոր սողուններու մէջ, կենդանի մարտիրոսութիւնը, ազրիւրեղէն վարդապետութեան իմաստութիւնը, քահանայապետական հովուութիւնը, հրաշալի բժշկութիւնը, եւ տաքեղական քարազօթիւնը, խորհրդաւոր տեսիլքը եւ Մայր Աթոռի հիմնադրութիւնը: Այս մասին ստուարագիր ճառեր են զրւած՝ Ս. Յովհանն Ոսկերեան, Յովհաննէս Սարկաւազ Վարդապետ, Վարդան Վարդապետ Երզնկացի, Ս. Գրիգոր Տաթևացի եւ ուրիշներ: Այսպէս կը ներքողէ Ս. Յովհանն Ոսկերեան. «Այլ ո՞վ բաւական է խօսքով զրուատել Երանելոյն անտանելի ճշմութիւնը, կամ օրինակով ցոյց տալ անոր անհնգութիւնի նեղութիւնը, իմերու եւ քարերու մէջ էր իր բնակութիւնը, ուր ո՛չ խօսակից ունէր իր մօտ, ո՛չ վշտակից, ո՛չ բարեկամ, ո՛չ օգնական, ո՛չ սփոփիչ, ո՛չ ըստպատուար: այլ կը սպասէր մեծ ժողովուրդութեամբ իրբեւ ողջ մէկը գերեզմանի մէջ զրուած, անյարկ, անձածկոյթի, ձմրան աստուածանիքին եւ ամբան տաքին, այնչա՛փ ժամանակ՝ զիշեր ու ցերեկ»:

Արժան է այստեղ յիշատակել, ըստ Տաթևացիի եւ Աղաթանգեղոս պատմագրի՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի տանն եւ երկու սրտատու շարշարանքները, վերջիշիւտ, տպաւորուելու եւ շնորհալու համար:

Առաջինին՝ Տրդատ Թաղաւոր հրամայեց Լուսաւորչի ձեռքերը կապել, բերնին սանձ դնել, կոնակին աղի ծանր բեռ, կրծքին լեւոց տալ եւ պարանոթ բարձրափառողակէն կախել՝ եօթը օրեր։ Այս կը նշանակէ՝ մեղ պատիժը իր վրայ կրեց համբերութեամբ, մինչեւ որ ինք եղաւ ա՛ղին համեմիչ եւ յուսաւորիչ Հայաստան աշխարհի։

Երկրորդին՝ Թաղաւորը հրամայեց մէկ ոտքէն կախել զլիւխիմար՝ եօթը օր, վարէն աղը ծխել եւ դալար գաւաղաններով հարւածել։ Կը նշանակէ՝ այդ բոլորը կրեց եւ փոխան անոնց Գրիստոսի անուշահոտ իւղը թափեց Հայոց ժահահոտ երկրին վրայ, եւ մոլոր ոտքերն ուղղեց դէպի երկնից անկապտելի ազատութիւնը։

Երրորդին՝ ոտքերը կոճկերու մէջ ճղմեցին, եւ ուժգին սեղմեցին մինչեւ որ մատնեղէն արիւն քամուի։ Որ կը նշանակէ՝ մեր երկրաքարչ ոտքերը դէպի երկնային ճամբան առաջնորդել եւ օրինակ տալ մեզի՝ արեան շափ պատերազմելով յուսադրուելու եւ քաջակերուելու։

Չորրորդին՝ ոտքերուն տակ երկաթեայ քամեր մխելով բռնի բոկոտն քալել տուին։ Այսպէս՝ խաչեալ Տիրոջ բեւեռակից եղաւ, եւ անոր հրամանով կամակոր շար վիշապին զլուխը ճղմեց։

Հինգերորդին՝ աշքերուն եւ ծնօտին հարուածելով ուժգին զարկին։ Կատարուեցաւ Յիսուսի այն խօսքը որ կ'ըսէ. «Երանի՛ր անոնց ու կու լան այժմ, վասնզի պիտի ծիծաղին»։ Այսպէս՝ նմանեցաւ Տիրոջ որ ապտակն ու թուքը բնդունեց իր ամենասուրբ երեսին, եւ արցունքներու վտակներ բխեցուց իր պայծառ այտէն։ Որով ամօթով ծածկեց շար բանասրկուին անպատկառ երեսը։

Վեցերորդին՝ զլուխը հիւսանց մամուլին մէջ դնելով, աղ, բորակ եւ խիստ քացախ խառնելով իրարու, եղեգնեայ փողով քիթին մէջ փչեցին։ Այսպէս՝ նմանեցաւ Տիրոջ որ խաչին վրայ երբ ծարաւ էր, լիւղիւ հեռ խառնուած քացախ բնդունեց։ Եւ աշակերտելով փրկչին, հաղորդ եղաւ նաեւ անոր փրկութեան։

Եօթներորդին՝ մեծ պարկ մը բերելով, մէջը լեցուն հնոցի մոխիրով, համբերատար երանելիին վիզէն կապեցին, զլուխը վեց օրեր պարկին մէջ պահելով։ Վեց օրեր յետոյ Տրդատ Թաղաւորին ներկայացուցին անպարտելի սուրբը։ Թաղաւորը զայն ծաղրելով ըսաւ. «Թեւեաւ արքայութենէն՝ կու դաս, որուն մասին կը խօսէիր»։ Պատասխան տուաւ Լուսաւորիչ եւ ըսաւ. «Այո՛, ա՛յս է արքայութիւնը. վասնզի ա՛յս է ժամանակը սերմանելու եւ փորձառութեան (հողիւ վարժութեան)։ Եթէ մշակը սերմի ժամանակ չսերմանէ, հունձքի ժամանակ չի կրնար հնձել. եւ զինուորը եթէ օրինաւոր կերպով չպատերազմի՝ չ'աններ բարբոսն (յաղթմանակի պտակը)»։

Այս Թաղաւորը հրամայեց ութերորդ տանջանքը։

Գլխիմար կախելով նստատեղին ծաղարդին եւ տիկով ջուր լեցուցին փորին մէջ։

Իններորդին՝ սակառներով երկաթեայ փուշեր բերին եւ մերկացնելով սուրբը՝ սաղին եւ անդին տապալեցին, մինչեւ որ մարմնին ամբողջ մասերը ծակոտելով վիրաւորուեցաւ արիւնաշաղախ։ Այսպէս՝ Ս. Պօղոս Առաքեալին նման, իր Տիրոջ վէրքերէն՝ վէրքեր կրեց հողեղէն մարմնին վրայ եւ եղաւ շարշարակից բոլոր մարտիրոսներու։

Տասներորդին՝ կախեցին եւ երկաթեայ քերէչներով մարմնին մօրթը քերթեցին։ Այսպէս՝ անէծքի տառասկը մեր, իր կրած տառասկներովը վերցուց։

Տասնմէկերորդին՝ ծունկերը երկաթէ կապիճներու մէջ ամրացուցին, բաղուկներէն կախելով՝ մուրճի զօրաւոր հարուածներով երեք օր զարկին։ Այս ցոյց կու տայ որ ասոնցմով՝ մեր կթոտած ծունկերը ուժովցնելով, մեր բաղուկներն արձակելով, մեզ Աստուծոյ առաջնորդեց։

Տասներկրորդին՝ կապար հալեցնելով տաք-տաք բերնին մէջ եւ մարմնին վրայ թափեցին։ Այս վերջինն ալ կատարուեցաւ որպէսզի մեր կապարանման ծանր ու այբող մեղքերը մեր բերնէն դուրս թափէ եւ

անօրէնութեան ծանրութիւնը մեր ուսերէն իջեցնէ:

Երկու տարիի տեւողութեամբ այս դժբաղակ շարժարաններուն մէջ երանելին Լուսաւորիչ արտառուչ աղօթք եւ սիրալիր օրհնութիւն կը մատուցանէր Աստուծոյ՝ որ զինք զօրացուց եւ այնքան համբերութիւն չնորհեց: Այս տասներկու անտանելի շարժարաններէն վերջ Թաղաւորը բարկութեամբ կը հրամայէ որ Լուսաւորիչը նետեն Աշտիշատի խոր Գուրին մէջ: Այնտեղ ասաներեք երկար տարիներ մնալէն յետոյ, Ամենակարողն Աստուած՝ կ'աղատէ զայն եւ կը կոչէ Լուսաւորիչ եւ Հայր Հայաստան աշխարհի: Ըստ որում Ս. Յովհաննէս Ոսկերեան կ'ըսէ. «Բարեւութն ու մարգասէրը կը ձայնէր իր նահատակին բակով. Արթընցի' դուն որ կը քնանաս եւ կանգնիր մեռելներէն, եւ քեզ եւս լուսատու պիտի ըլլայ Քրիստոս. ելի՛ր քաջ նահատակդ իմ, որ շարք ժուժկալութեամբ կործանեցիր. ելի՛ր որ ասպարէզի ընթացքին՝ արիարար պատերազմեցար թշնամիին դէմ, կանգնի՛ր որ սկզբնաւոր բնութեան զգեստներով ոտքիդ տակ մեռցուցիր. ելի՛ր, հաստատուած սխնդ իմ եկեղեցւոյ եւ պարծանք տիեզերքի. արի՛, ուսուցիչդ ուղղափառութեան եւ զեղեցկութիւնդ աշխարհի. արի՛, քարոզողդ հաւատքի եւ առաջնորդ մարդոց՝ արքայութեան ճանապարհին»:

Ահա թէ ինչո՞ւ հանդիսաւորութեամբ կը տօնենք մեր առաջին եւ մեծ հայրապետին «Չարշարանաց եւ մուտն ի Վիրապչի յիշատակը: Առակագիրը կ'ըսէ. «Ի դովութիւնս արդարոց՝ ուրախ լիցին արդարքն»: Այսպէս, երբ արդարներու դովութիւնն ու սուրբ մարտիրոսներու յաղթութիւնը կը լսեն հաւատացեալները, կ'ուրախանան սրբտով, եւ բարեպաշտները կը ցնծան հոգեւով՝ զոհութիւն եւ փառք վերադարձնելով ամենազօր Աստուծոյ, որ այսպիսի ողորմութիւն պատրաստեց իր սուրբ անուան յուսացողներուն:

Երբ սուրբերու եւ մարտիրոսներու շարժարանն եւ յիշատակը կը տօնենք եւ ա-

նոնց պատկներուն դովքը կը հիւսենք, նախ՝ կը զուարճանանք հոգեւով: Երկրորդ՝ կը փափաքենք անոնց նմանիլ ատաքինութեամբ: Ինչպէս՝ Արքահայր աստուածաբութեան, Իսահակի հնազանդութեան, Յակոբի հաշտ ոգիին եւ յարատեւ աշխատութեան, Ղովտի հիւրասիրութեան, Յորի անպարտելի եւ անզուգական համբերութեան եւ Յովսէփի ողջախոհութեան եւ ժուժկալութեան: Ունենալ կը տենչանք Պետրոսի առիւծասիրտ քարոզութիւնը, Պողոսի իմաստութիւնն ու գիտութիւնը, Յակոբոս Տեառնեղբոր արդարութիւնը, Գլխադրի տիրանուէր կեանքը, Յովհաննէս Աւետարանչի աստուածատուր անբացատրելի սէրը, Աստուածամօր խոնարհութիւնն եւ սրբութիւնը, Յովհաննէս Մկրտչի անբնասիւթութիւնը, Ստեփաննոսի բարութիւնն ու արիւթիւնը, անթիւ սուրբերու մարտի յաղթանակը, եւ Լուսաւորչի անխիջանելի լոյսը:

Ու տակաւին, կը տօնենք յիշատակը սուրբերու՝ որպէսզի վշտակից ըլլանք հոգեւոր սիրով եւ շարժարակից՝ անոնց կուսուոր նեղութիւններուն: Կը հիանանք անշափ եւ անտանելի տանջանքներուն վրայ եւ մեծ համբերութեան՝ Աստուծոյ սիրոյն համար: Ասով կը յուսադրուինք եւ կը բռնալերուինք անխախտ մնալու սուրբ հաւատքին վրայ: Ըստ որում՝ սաղմոսերգուն կ'ըսէ. «Իր երկիւղածներուն կամքը կը կատարէ»: Սուրբերու յիշատակի տօնը կատարելով եւ անոնց նշխարները համբուրելով, բարեխօսութեան կը շարժենք անոնց հոգիները, որ այժմ աւելի մօտ են Տիրոջ՝ երկնքի մէջ. եւ այսպէս մեր երկնաւոր ողորմած Հօր դուրսը շարժելով՝ կը պաշտպանուինք սուրբ հրեշտակներով, Սիոն լեռան նման, ըստ սաղմոսերգունի՝ «Ո յուսայ ի Տէր՝ որպէս լեռան Սիօն» (Սաղմ. ձիԴ. 1): Երբ մենք հետեւինք Տիրոջ հաւատարիմ ծառաներուն, շարժարակից կ'ըլլանք անոնց, նաեւ հաղորդ՝ համբերութեան ու պատկին եւ բարեբար Աստուծոյ նոյն օրհնութեան ու շնորհքին՝ Քրիստոսով արժանի:

Այսօր նայինք մեր հողի աշխրհով բազմաշարժար Հայոց Հօր և Լուսաւորչին: Սրբազան Առաքելայր կ'ըսէ. «Որոշակեալ զուգամէնքդ լուսոյ որդիներ էք, ու ցերեկեան որդիներ: գիշերուանը չենք, խաւա-րինը չենք» (Ա. Թեա. Ե. 5-6): Ուրեմն չքնանանք ինչպէս ուրիշները, հապա արթուն և զգաստ ըլլանք: Իրաւամբ մեզ «Լուսաւորչական» կ'անուանեն ուրիշներ. թէ և այլ նկատումներ ունին ոմանք, բայց մենք Ս. Պօղոս Առաքելայի խօսքերուն ախանջ կու տանք, որ աշխարհի յաւիտեանական լոյսը Բրիստոս՝ Հայոց հողիներուն և Հայաստանի մէջ ծագեցաւ իր Ս. Գրիգոր Պարթև ծառային միջոցաւ: Այնպէս ինչպէս որ արեւի լուսափայլ ճառագայթը՝ փոքրիկ հայկի մը միջոցաւ ամբողջ տունը կը լուսաւորէ, նոյն ձևով ալ լուսաւորուեցաւ Թորգոմայ Տունը:

Յովհաննէս Վարդապետ երդնկացի, իր ներբողով՝ մեզի կը թելադրէ որ յիշենք մեր փրկութեան և կեանքի առաջնորդը, մշտ-քերնիս բերենք անտանելի շարժարանքները մեր հողիներու լուսաւորչին և Բրիստոսի ճգնաւոր նահատակին: չմոռնանք երկնաւոր դորքերու զարմացուցիչը, պատկառինք իր սոսկալի և խստամբեր վարքին առջեւ: նայի՛նք անոր կեանքի բարի ընթացքին թէ

ինչպէ՞ս ապրեցաւ այս աշխարհի մէջ. ան, որ «շարժարանօք ստացաւ իւր ժողովուրդս քերանօք ոսկերաց մարմնոյն և կողիցն հոսման արեան շինեաց զազգս զայս եկեղեցի Աստուծոյ. որպէս և Տէրն իւրով կողակայլակ արեամբն զազգ և զաշխարհ ամենայն» (Սովեբք, Ա-Ե, էջ 157):

Ուստի՝ բոլորս միացած անխտիր «որ մրկաւ էինք դատուած», միասնաբար սօ-նենք յիշատակը Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայրապետին, որ այնքան շարժարուեցաւ ու տքնեցաւ մեզի համար և սոսկալի երկունքով ծնաւ զմեզ: Ուրեմն փոխանակ տրտմեցնելու, անպատում և անտրտում ուրախութեամբ հրճուեցնենք անոր երա-նաշնորհ հողին յաւիտեանական լոյսին մէջ, և ազադակենք միաբերան մեր նախնեաց հետ, ժամապրքին խօսքերով. «Արդ՝ ո՞ր հայր մեր և լուսաւորիչ մեր հողիներուն. կ'ազաշենք քեզի, քու եկեղեցւոյդ միարան ուխտով, որ հրաշալի տօնիդ օրուան առի-թով, յատկապէս բարեխօսեն մեր Բրիստոս Աստուծոյն, որպէսզի եկեղեցին և քու ժո-ղովուրդիդ մնացորդը խաղաղութեան մէջ պահէ՛ փրկելով մարմնաւոր և հոգեւոր թշնամիներէն. որպէսզի և մենք միշտ քու յիշատակդ կատարելով՝ փառաւորենք Հայ-րը և Որդին և Սուրբ Հօգին յաւիտեանս յաւիտենից ամէն»:

ԴԱՆԻԷԼ ՎՐԴ. ՇԱՄԼԵԱՆ

Շ Ա Ր Ա Կ Ա Ն

«Այսօր զուարեացեալ ցնծայ եկեղեցի, դրախտ Աստուածատունկ ծաղկեալ, յորմէ տուաւ մեզ տունկն անմահութեան Տէր Գրիգորիոս. և պտղովն իւրով պատեաց գտի-գերս ամենայն»:

«Խոստովանող Բրիստոսի նշմարիտ վրկայ, բազմաշարժար նահատակ Տէր Գրիգորիոս. զպակասութիւն չարչարանաց Տեառն մարմնի քու կրեցեր, որով ցնծայ եկեղեցի ի փառս որդւոց Սիովնի»:

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

«Այսօր զուարեամալով կը ցնծայ եկեղեցին, Աստուածատունկ դրախտը ծաղկած, որմէ մեզի տրուեցաւ տունկն անմահութեան Տէր Գրիգոր, որ իր պտուղով լեցուց տիեզերքն ամէն»:

«Բրիստոսը խոստովանող նշմարիտ վրկայ, բազմաշարժար նահատակ Տէր Գրիգոր, Տիրոջ չարչարանքներուն պակասութիւնը մարմնիդ վրայ կրեցիր, որով եկեղեցին կը ցնծայ ի փառս Սիւնի որդիներուն»:

Յովհաննէս Պլուզ Վարդապետ

Բ Ա Ր Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

«Բարկու քիւնը խնկրութեամբ տակ մըն է»:
ՍԵՆԵԿԱ

Քրիստոսի ուսուցումներուն վերում-
ծումը ի յայտ կը բերէ անոր կատարած
ճիշդ՝ բարեփոխելու մարդու ներքին կեան-
քը:

Յիսուս, որպէս մեծ հոգեբան, քննար-
կած է զինք չըջնալատող մարդոց կեանքը,
սպրկելակերպը, մտածողութիւնը եւ ջանա-
ցած սրբազրել անոնց թերի կողմերը, դա-
նոնք կատարելալ անհատներ դարձնելու հա-
մար: Անկախ Քրիստոսի վարդապետական
ուսուցումներէն, կը նկատենք որ ան իրեն
թիրախ դարձուցած է մանտանդ ուղղումը
եւ զարգացումը ընկերութեան բարոյա-հո-
գեկան վիճակին, կարենալ ունենալու հա-
մար առողջ մտածելակերպի տէր, խաղաղ
եւ զործունեայ հասարակութիւն մը:

Հետեւաբար, Յիսուս իր քարոզութիւն-
ներուն ընթացքին յաճախ անդրադարձած
է մարդ արարածի անհատականութիւնը
քանդող տարրերուն եւ մատնանշած՝ անոնց
զործած աւերը անհատին խաղաղ ու ստեղ-
ծազորը կեանքէն ներս:

Մարդկային նկարագրի տկար կողմերէն
մէկը եղած է բարկութիւնը: Ան յուզում-
ներու մէջ ամենէն տարափոխիկը ըլլալով,
անհատականութեան քանդումի գործողու-
թեան մէջ աւելի՛ մտանդաւոր եւ միճական
դեր մը ունեցած է, քան որեւէ այլ զգա-
նութիւն կամ յուզում:

Յունարէնի մէջ երկու բառ կայ բարկու-
թեան յուզումը բացատրող: Առաջինը
Thumos բառն է, որ ցոյց կու տայ բարկու-
թեան՝ ակնթարթի մը ներկայութիւնը եւ-
թակային մէջ. այս վիճակը կը նմանի չոր
հասկի ցողունի մը՝ որ վայրկենապէս կը
բոցավառի եւ ինքզինք սպառելով կը մարի:
Բարկութիւն մը՝ որ յանկարծակի կը բարձ-
րանայ եւ նոյն արագութեամբ կ'անհետի:
Երկրորդ բառը Orge-ն է, որ կ'արտայայտ

արմատացած բարկութեան իմաստը: Բար-
կութիւնը՝ որ կ'ապրի եւ կը զոյատեւէ
մարդուն հետ. բարկութիւնը՝ որուն վրայ
մարդ կը զուրպուրայ, թոյլ չտալով որ ան
մեռնի իր մէջ:

Բարկութիւնը ինչ ձևի մէջ ալ ըլլայ,
վնասակար է եւ ապացոյց՝ անձին տկար
անհատականութեան:

Մարդիկ դիւրագրգիռ են եւ չուտով կը
բարկանան. իրենք զիրենք հանդարտե-
ցնելու համար հանդարտեցուցիչ զեղա-
հատներ կ'առնեն, բայց այդ զործնական
կամ դրական միջոց մը չէ բարկութեան ա-
ռաջքը առնելու համար: Միակ զարմանք՝
անհատականութեան բարեփոխումն է:

Մնողներ իրենց զաւակներուն կը սոր-
վեցնեն չբարկանալ կամ զսպել իրենց բար-
կութիւնը: Այդ ընկելով ծնողքը անգիտակ-
ցօրէն իր զաւակին կը սորվեցնէ բարկանալու
արուեստը: Օրինակ, երբ մայր մը կը բռ-
տիպէ իր աղջնակին որ ուղիղ եւ առանց
աղմուկի նստի երէց հիւրերու ներկայու-
թեան, փոքրիկը թէեւ արտաքինապէս կը
զսպէ իր բարկութեան յուզումը, բայց
ներքինապէս անոր բարկութեան ատրիճանը
անցած կ'ըլլայ՝ դադաթնակէտը: Այս ձե-
ւով, բարկութիւնը, որ յաճախ ատելու-
թեան կը վերածուի, կ'արմատանայ անձին
ենթագիտակցութեան մէջ, կ'աճի անոր
հետ եւ մեծապէս կը վնասէ անոր անհա-
տականութեան եւ ջղային դրութեան:

Բարկացած անձը մտանդի մէջ է: Բար-
կութիւնը զսպել զոհացուցիչ լուծում չի
բերեր հարցին: Թէեւ անձ մը երեւութա-
պէս կրնայ իր ջղայնութիւնը զսպել, բայց
խորքին մէջ ան դատապարտուած կը մնայ
բարկութեան վիճակին մէջ: Բարկութեան
պարագային ան կը կորսնցնէ իր առողջ
մտածողութիւնը, ինքնիմէ կ'լքած՝ այլևս

չի գիտեր թէ ի՞նչ կ'ընէ : Իր դատողութիւնը կորսնցնելով, նոյնիսկ կրնայ ոճիւր գործել . արդարեւ, բազում ոճիւրներու շարժառիթը բարկութիւնը եղած է :

Հոգեբանօրէն զիտուած, բարկութեան պատճառները երեք տեսակի գրողներ են .—

ա. Անձի մը ազատ վարուելակերպի կաշկանդում .

բ. Անձի մը ուզած բանը ընելու արգելք .

գ. Անձի մը եսին վիրաւորում :

Երբ մարդ վերոյիշեալ գրողներէն որեւէ մէկուն պատճառաւ ժամանակաւոր կերպով կորսնցնէ իր դատողութիւնն ու բնական կեցուածքը եւ բարկութեան յուզումի աղղկցութեան ենթարկուի, կրկնորոնի բառերով՝ այլեւս ոչ մէկ գործ կրնայ ճիշդ կատարել, ոչ մէկ բան խելացի կերպով գլուխ բերել :

Քրիստոս դարձանելու համար տկար անհատականութիւն ունեցող մարդերը, բարկութեան եւ վախի յուզումներուն տեղ որպէս սպեղանի անոնց տուաւ ՍԻՐԸ : Ան սիրոյ զգացումը գտաւ միակ ուժը, որով պիտի կարենար փրկել տկար անհատականութիւն եւ թերի նկարագրի ունեցող անձերը : Բարկութեան եւ տակուրութեան սերմերը ջլատելով մարդոց մտածողութեան մէջ, սիրոյ քարոզիչը սիրոյ սերմեր սերմանեց անոնց հոգիներուն մէջ :

Քրիստոս այնուհետեւ քարոզեց եւ ուսոյց ժողովուրդին որ սիրով վարուին իրարու հետ, սիրով կատարեն իրենց պարտականութիւնները : Ընկերութեան յարաբերութիւնները սիրոյ ոսկեղէն կապով

կապուած ըլլալով՝ մարդիկ համերաշխութեամբ կը գործակցին իրարու հետ եւ զարկ կու տան մարդկային քաղաքակրթութեան :

Մարդ արարածը ունենալով կատարեալ անհատականութիւն, փոքրագութիւններէ խուսափելով՝ կ'աշխատի իր նպաստը բերել ընկերութեան յառաջդիմութեան :

Քրիստոս ցոյց կու տար վախի եւ բարկութեան ժխտական հետեւանքները անձի կեանքին մէջ եւ կ'աշխատէր սիրոյ զգացումին շնորհիւ վերջ տալ այդ քանդիչ յուզումներուն : Ան ժողովուրդին կը թելադրէր ոչ միայն մոռնալ փոխադարձ յանցանքները, այլ նաեւ ներել թշնամիին, արարք մը՝ որ կը ցուցարբէր անձին մեծութիւնը :

Աստուածօրդոյն ուսուցումը կրաւորական չեղաւ . ան խաչին վրայ դրականապէս գործադրեց ինչ որ վարդապետած էր, ներելով դինք խաչողներուն :

Քրիստոնեաներ իրենց ապրելակերպը հիմնելով Քրիստոսի ուսուցումներուն վրայ, պարտին բարկութեան յուզումը դարձանել ապրելով սիրոյ կեանքը :

Այժմարիտ քրիստոնեայ անհատը ըլլալով կատարեալ անձ մը, իր վարուելակերպով յարաբերելով իր շուրջիներուն հետ, կը տիրապետէ տկար անհատականութեան տէր եղող անձերու, եւ փոփոխութիւն մը կը յառաջացնէ անոնց ներքին կեանքին մէջ :

Բարկութեան մասին Քրիստոսի ուսուցումը այս ձևով օժանդակած կ'ըլլայ արդի հոգեբանութեան կատարած աշխատանքներուն, խոռվեալ մարդոց հոգիները խաղաղեցնելով ու մտքերը հանդարտեցնելով :

ԲԱՅԳԻՆ ՎՐԴ. ԹՓՓՃԵԱՆ

ԶՂԶՈՒՄ ԵՒ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆ

Անկումի ու վերելքի շրջաններէ անցնող մարդկային կեանքը այսօր մեղի կը ներկայանայ շատ աւելի մեղքերով ծանրաբեռնուած, քան հեռուոր անցեալի մէջ որ-եւէ ժամանակ:

Գրեթէ ամէն մարդու մէջ նուիրազոր-ծրւած է այն հաւատքը, թէ առանց մեղքին դործակցութեան՝ կարելի չէ անհատական ձեռնարկներու եւ նոյնիսկ հաւաքական նըպատակներու մէջ յաջողութիւն ապահովել:

Ներկայիս մարդը, ընտանիքը, հասարակութիւնը եւ պետութիւնը առաջնորդողը՝ արդարութիւնը չէ, այլ մարդկային տկարութիւններն են, որոնք ՄեՂՔ կ'անւանուին աւետարանական բառով:

Մեղքը ծնող ու սնուցանող ազգականները դոյզ են:

ա. — Աղքատութիւն, որ զրկուած մարդուն առջեւ բաց կը պահէ փորձութիւններու դուռը:

բ. — Արծաթսիրութիւն, որ կը խրախուսէ ընչաքաղց մարդը՝ դրոհելու անիրաւ հաճերու եւ մրցակցութիւններու մէջ:

Ինչպէս դառիթափէն դէպի ստորոտ դըլորող քարը աստիճանաբար իր դնացքը կ'արագացնէ, այնպէս ալ մեղապարտը մեղքին հետ մտերմանալէ ետք, ամենէն ծանր յանցանքները դորձելու ընդունակ կը դառնայ, անկումէ անկում իր անկասելի դահալիթումին կտակելով նաեւ ուրիշ զոհեր:

Շատեր անշուշտ կ'ուզեն ու կը փորձեն ազատիլ այս յուսալքիչ կացութենէն՝ ա'լ շտառապելու համար: Բայց չեն գիտեր թէ ինչ դեղ պէտք է գործածեն, որո՞ւն պէտք է զիմեն եւ ո՞վ է ճարտար բժիշկը՝ որ կարող է վերջնականապէս դադրեցնել իրենց հոգեկան տալմանքները:

Բժիշկը կայ եւ դեղն ալ կայ, բայց կամաւոր կերպով կ'անդիտանանք անոնց դուրսութիւնը եւ միայն ծայրայեղ հանդրու-

նին հասնելէ ետք կը փնտռենք զանոնք: Շատ անգամ կը տենչանք փրկուիլ՝ երբ ամէն յոյս կորած է մահուան տարածում յաճախումով:

✱

Բժիշկը հեռու չէ մեղմէ, կրնանք կանչել զայն օրուան օրեւէ ժամուն: Յօժարա-կամ կու գայ ան, ուր որ կ'ուզենք, եւ կու գայ ճիշդ մեր ուզած ատեն՝ առանց բոլոր մը իսկ յապաղելու եւ առանց այցելին պահանջելու: Կու գայ մեր տունը, կու գայ մեր դրասենեակը, կու գայ երկրի վրայ օրեւէ տեղ: Ժամանակը եւ հեռուորութիւնը արգելք չեն իրեն: Միայն կ'ակնկալէ որ անկեղծօրէն հաւատանք իր ամենակարող զօրութեան եւ վստահութեամբ դործածենք իր յանձնարարած դեղը, որ կատարելապէս բուժիչ է. առաջին դործածութեամբ իսկ մեր հոգին իր խաղաղութիւնն ու փրկութիւնը կը գտնէ:

Այդ անզուգական բժիշկը Բրիստոնն է եւ իր յանձնարարած անսխալական դեղը՝ Զղջումը:

Դժբախտաբար սակաւաթիւ քրիստոնեաներ միայն կը դիմեն այս ազդու միջոցներուն եւ արդիւնաւորապէս կ'օգտուին անոնցմէ:

Աշխարհի վրայ ամէն բանական էակ մէկ մտասեւեռում ունի. ուրախ ու երջանիկ ըլլալ եւ խաղաղութեամբ բոլորել իր կեանքին շրջանը:

Յաւը, նեղութիւնը, ճախորդութիւնը եւ այլ դժբախտութիւններ այս աշխարհի յատուկ իրողութիւններ են, որոնք վերջ կը գտնեն մարդուն նիւթական կեանքին հետ:

Սէրը, ճշմարտութիւնը, ղթութիւնը եւ նկարագիրը սրբացնող բոլոր առաքելութիւնները երկնային դրոշմ ունին եւ անմահ են, ինչպէս մարդկային հոգին:

*

Մեղաւորը իր փրկութիւնը կը գտնէ միայն անկեղծ զղջումով ու խոստովանութեամբ:

Զղջալ՝ կը նշանակէ ատել մեղքը, խրդւիլ անկէ եւ ուխտել անգամ մըն ալ չզործակցիլ մեղքին հետ:

Զղջալ՝ կը նշանակէ վերածննդի հոգւով եւ վերադառնալ ու ապրիլ Աստուծոյ լոյսին մէջ:

Զղջալ՝ կը նշանակէ ճանշնալ յանցանքը եւ երբեք չկրկնել դաշն:

Զղջումը կը մօտեցնէ ու կը միացնէ յանցադործը ոչ միայն Քրիստոսի, այլեւ բոլոր այն մարդոց, որոնք հեռացեր էին իրմէ՝ դժգոհելով իր մեղապարտ գործերէն ու արարքներէն:

Եթէ մահմտական մը, պուտտայական մը, մոլմիտական մը չենք կրնար քրիստոնեայ կոչել այն իրաւունքով՝ որ Քրիստոսը չեն ընդունիր որպէս իրենց հաւատքի առաջնորդ, միւս կողմէ չենք կրնար քրիստոնեայ նկատել այն մարդը, որ թէեւ քրիստոնեայ մկրտուած ու դրոշմուած է, բայց կը ծուլանայ եկեղեցի դալու, եւ հակառակ ժամանակ եւ միջոցներ ունենալուն, կը նախընտրէ Աստուծոյ փառաբանութեան նուիրուած կիրակին անցընել ամօթապարտ ժամանցներով եւ վայելքներով:

Մեղաւորը իր այդ ընթացքով նախ կ'անպատուէ իր անձը եւ նոյն ատեն կը հաստատէ թէ յարգանք չունի Աստուծոյ հանդէպ:

Աստուծոյ օրէնքը ոտնակոխող մեղաւորը պէտք է զիտնայ, թէ հաստարակ մէկը չէ Աստուծոյ, ինչպէս մենք ենք, ինչպէս պետութիւններն են իրենց մարդկային յարափոփոխ օրէնքներով:

Երկրի մը օրէնադիրը եւ Տիեզերքի Օրէնադիրը հաւասարազօր հեղինակութիւններ չեն. որքան անպատկառ եւ բարոյապէս ինկած պէտք է ըլլայ մարդ, որ յարգէ իր կառավարութեան օրէնքները եւ սակայն ըմբոստանայ երկրի եւ երկնքի Արարչին Սիրոյ Օրէնքին դէմ:

*

Տէրը միշտ կը ներէ ու կը սիրէ մեզ եւ կ'ուզէ իր շնորհքը տալ մեզի, կ'ուզէ մեզ ունենալ արքայութեան մէջ իրրեւ իր լուսոյ որդիները:

Դժբախտ է այն մարդը, որ ամենագոր Աստուծոյ առջեւ չի տեսներ իր սկաւորութիւնը, որ կրնայ հոգի հոսանքէ մը գլորիլ եւ կամ անտեսանելի մանրէէ մը վարակուիլ ու ոչնչանալ:

Քրիստոս աւետարանական օրէնքները վաւերացուց իր արիւնով, որպէսզի ամէն բան զգենու աստուածային սրբութիւն եւ դրոշմ:

Տիրոջ լոյսէն ինքզինք զրկող մեղաւորը կ'երթայ հեռու, շատ հեռու տեղ մը, ուր իրեն կը սպասէ մեղքին բռնակալը՝ իր սարքած վայելքի ծուղակներով, այսինքն մարմինը եւ հոգին սպառող ցոփութիւններով:

Աստանային հետ մեղսակցող մարդը կը կորսնցնէ իր իմացական եւ հոգեկան հաւասարակշռութիւնը, իր խղճին անդորրութիւնը, իր ազատութիւնը, իր արժանիքներն ու կարողութիւնները:

Մեղքը՝ հոգիին թոյնն ըլլալով՝ մարդուն զործել կու տայ ամենամեծ անմտութիւնները:

Աստուած, ըսած է քրիստոնեայ մատենադիր մը, մարդուն տուած է երկու աշխարհ, երկու աչք, երկու ձեռք եւ երկու ոտք, որպէսզի անոնցմէ մէկը երբ միտասի՝ կարենայ գործածել միւսը: Բայց տրւած է միայն մէկ ՀՈԳԻ, որ զիտնայ անոր յարգը եւ անրիժ պահէ զայն:

Աշխարհի վրայ, անհաւատին համար ամենէն դիւրին բանը մեղք գործելն է, որ երբեք ժամանակ եւ աշխատանք չի պահանջեր իրմէ: Եւ ճշմարիտ քրիստոնեային համար ալ ամենէն դիւրին բանը բարի ըլլալ եւ բարիք գործելն է, որ երբեք չի յոգնեցներ զինք:

*

Ամէնքս ալ, առանց բացառութեան, փոքր կամ մեծ սխալներ կը գործենք եւ

միշտ կը փորձենք մենք զմեզ արդարացնել, յանցապարտ նկատելով ուրիշները:

Պէտք է միշտ ճանշանք մեր յանցանքը, բանի որ սխալը գործուած է մեր կամքով, հող չէ թէ պարագաներու ստիպման տակ:

Զղջումի պարագային պարտաւոր ենք նկատի առնել միայն Աստուծոյ անհուն սէրը եւ անհուն բարութիւնը եւ ոչ թէ մարդոց արգահատանքը: Ով որ անկեղծ է իր անձին հանդէպ, անկեղծ է նոյնպէս Աստուծոյ հանդէպ:

Ինչպէս մանուկը ցաւ մը զգալով լալալին մօրը մօտ կը վազէ անոր դուրդուրանքը ընդունելու համար, խղճահար մեղաւորն ալ Տիրոջ դիմութեան կ'ապաւինի՝ ներողութեան արժանանալու եւ մխիթարելու:

Անկեղծ խոստովանութիւնը կը սրբէ մեղքը եւ կը սրբացնէ մեղաւորը:

Դատարանը մահուան կը դատապարտէ ոճրագործը, եթէ նոյնիսկ խոստովանի իր ոճիրը:

Աստուած կը ներէ յետին ոճրագործին իսկ եւ կ'ազատէ զայն յաւիտենական մահէ, եթէ անկեղծ զղջումով մօտենայ իրեն:

Այն մարդը, որ ինքզինք զերազատ կը համարէ ուրիշներէ եւ չ'ուզեր ենթարկուիլ վերին հեղինակութեան, բառին խտադոյն առումով ըմբոստ մըն է եւ իր վայրագ տրամադրութիւններով կը զերազանցէ մացառուտի զազաններն անգամ:

Անուղղայ մեղաւորը իր անսանձ արարքներով ըսել կ'ուզէ Աստուծոյ. «Զեմ փափաքիր լսել քեզ, այլ ընել՝ ինչ որ ինձի համար հաճելի է եւ ոչ թէ ինչ որ դուն կը կամիս ու կը հրամայես»:

✱

Ճափոնի մայրաքաղաքին մօտիկ բլուր մը կայ, որ ճգնաւորի մը անունը կը կրէ: Հանրածանօթ սուրբ մըն է այդ ճգնաւորը եւ կ'ըսուի թէ դեռ ողջ է եւ իր աղօթքներով հրաշքներ կը գործէ: Ան սրբութեան շնորհը ստացաւ Տիրոջմէ շատ ցաւազին փորձութենէ մը ետք:

Դեռ երիտասարդ, ընտանիքի ու զուգի տէր, ինքզինք սպառած էր սակայն թղթախաղի եւ զինարրութի սեղաններուն առջեւ: Գիշեր մը, զինով վիճակի մէջ, երբ տուն կը վերադառնար իր ինքնաշարժով, անցորդ մը հարուածեց եւ փոխանակ կենալով օղնելու կիսամեռ վիրաւորին՝ անհետացաւ մութին մէջ:

Յաջորդ առաւօտ առաջին դօրծը եղաւ թերթ մը գնել եւ իր դործած ոճիրին մասին տեղեկութիւն առնել: Առաջին էջին վրայ խոշոր վերտառութեամբ կարդաց լուրը եւ շանթահար եղաւ:

Սպաննուողը իր զուակն էր:

Մենք ալ որքա՛ն անմեղներ կը սպաննենք նախանձէ ու շարաշահութենէ մղուած եւ բարոյական մահ կը պատճառենք անոնց, անգթօրէն զրկելով զանոնք իրենց արդար իրաւունքներէն ու զիրքերէն:

Անկեղծ զղջումը կը վերադարձնէ մեզ ճշմարտութեան եւ կը մաքրէ մեր հոգին մեղքին թոյնէն:

Սատանան չի հետաքրքրուիր մեր անցեալով եւ ապագայով: Ո՛չ մեր երէկը կ'ուզէ եւ ոչ ալ մեր վաղուան օրը: Այլ կը տենչայ մեր այսօրը, այն՝ ինչ որ ներկայիս ունինք մեր տրամադրութեան տակ:

Իրապէս դժբախտ ենք, երբ Աստուծոյ տուած ԱՅՍՕՐԸ փոխանակ կատարուած բարի գործերով իրեն վերադարձնելու՝ յօժարակամ կու տանք ստատանային:

Եթէ այսօր չղջանք, վաղը ժամանակ պիտի չունենանք այդ ընելու:

Մարդիկ մէկ ամսուան, մէկ տարուան, տասը տարուան պայմանագրութեամբ չեն ապրիր, այլ կ'ապրին օրը օրին, ժամը ժամին, վայրկեանը վայրկեանին:

Եթէ անկեղծ քրիստոնեաներ ենք եւ կ'ուզենք փրկութեան շնորհներով հարստացնել մեր հոգին, պարտաւոր ենք զղջալ ու խոստովանիլ այսօր, եւ ոչ թէ վաղը՝ որուն մասին ապահով չենք եւ զոր կրնանք չունենալ:

ՎԱՐԴԱՆ ՔԶՆՅ. ՏԻԼԿԻՐԵԱՆ

ԿՐՕՆԱ – ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈԻԹԻԻՆ ԵՒ ՅԵԼԼԵՆԻԶՄ

Ե.

Ասիկա յստակ կերպով ցոյց կու տան հայրաբանական շրջանը ներկայացնող մեր մեծագործիւնները: Նախորդ երկու ուսումնասիրութեանց եզրակացութիւնը ասոնք կը պարտադրեն մեզի: Կարելի է ըսել որ քրիստոնէական իմաստասիրութեան տեսակէտէ՝ երկու պարագաները զորս կ'ուսումնասիրենք առանձնաշնորհեալ պարագաներ կը ներկայացնեն: Անոնք կը վերաբերին Եկեղեցւոյ երկու մեծագոյն վարդապետներուն՝ Օգոստինոսի եւ Ափուինացիի:

Արդ, եթէ Ս. Թովմաս Ափուինացի Արիստոտէլեան է, Ս. Օգոստինոս՝ Նոր-Պլատոնական, մենք բերեալ պիտի կարենանք ճշդել թէ ի՞նչ իմաստով եւ մինչեւ ո՞ր աստիճան այս որակումները անոնց կը պատշաճին: Հոս խնդիրը կը բարդանայ եզակի տարաբանութեամբ (paradox) մը, որովհետեւ, հակառակ անոր որ ո՛չ Արիստոտէլ ստեղծագործութեան հարցին մէջ, ոչ ալ Պլոտին չարի, նախախնամութեան եւ տիեզերքի ծագման հարցին մէջ չեն յաջողած ընդունելի լուծումներ բերել քրիստոնէական մտածման, Ափուինացի ինքզինքն Արիստոտէլեան կը հռչակէ, Օգոստինոս՝ Պլոտինական, իրենց վարդապետութեան զարգացման մէջ: Եթէ երբեք յունական մտածման ազդեցութիւնը կրցաւ ներգործել քրիստոնեայ խորհողներու վրայ, մինչեւ իսկ վտանգելով՝ զանոնք ուղղելով քրիստոնէական պահանջներուն հետ գէշ համաձայնուած լուծումներուն, քրիստոնէական հաւատքի օտար իմաստաւորներու ծայրայեղ վստահութեամբ, այս կարգի

երկու պարագաներու ներկայութեան ենք:

Արդ՝ ի՞նչ կը տեսնենք. ըլլայ Ափուինացի եւ ըլլայ Օգոստինոս հեքիմոս իմաստաւորներէ բազմաթիւ ատաղձներ փոխառնելով, կը կառուցանեն ճոր շէնք մը, ուր հաւատքի տուեալները կը պահեն բացարձակ արժէք եւ կանոն: Ապէլարի յայտարարութիւնը, հակառակ որ շատերու կողմէ գէշ կիրարկուած է, կը վերաբերի յունական իմաստասիրութեան դերին՝ քրիստոնէական խորհողութեան մէջ. «Զեմուգեր որ իմաստասիրութիւնը զիս առաջնորդէ Պօղոսի դէմ քմբոստութեան: Զեմուգեր որ Արիստոտէլի վարդապետութիւնը զիս առաջնորդէ Քրիստոսէ անջատուելու: Վաւերի երկինքի տակ ուրիշ անուն չկայ, ուր փնտռեմ իմ փրկութիւնս»: Այս յայտարարութիւնը կատարելապէս կ'արտայայտէ Ափուինացիի եւ Օգոստինոսի դիրքը, ինչպէս նաեւ ամբողջ քրիստոնէական աւանդութեան կեցումները: Օգոստինոս իր «Խոստովանաբանութեան» մէջ կ'ըսէ թէ իմաստասիրութեան նկատմամբ իր ունեցած խանդավառութեան ամենէն տաք շրջանին՝ Կրկերոնի «Hortensius»-ի ընթերցման ատեն չէր գիտեր տակաւին Առաքեալին խօսքերը. «Զգոյշ լեռուք՝ մի՛ ոք իցէ որ գձեղ կողոպտիցէ ճարտարաբանութեամբ եւ սնոսի խաբէութեամբ, որք ըստ մարդկան աւանդութեան եւ ըստ տարերց աշխարհիս, եւ ոչ ըստ Յիսուսի Քրիստոսի. Զի՛ ի նմա բնակէ ամենայն լրումն Աստուածութեանն մարմնապէս» (Կող. Բ. 8-10): Աւելի ուշ այս խօսքերը պիտի փանդակէր իր սրտին վրայ՝ իբրեւ իր հաւատքին կանոնը: Բայց այս շրջանին իսկ, կ'աւելցնէ ան, Կիկերոնեան մտածման հանդէպ իր ունեցած խան-

դավառութիւնը կը պահէր Քրիստոսի ան-
ւան բացակայութեամբ: Երբ ան նանչցաւ
«Պղատոնականներու Գիրքերը», կարծեց
հոն գտած ըլլալ, երբ ոչ յստակ եզրերով՝
գոնէ այն ձեւով, որով քրիստոնէական
մտածումը տակաւին կրնար պարծենալ՝
աստուածային Բանի (Logos) բմբռնումը.
բայց միշտ Քրիստոսի անուան բացակա-
յութիւնն էր որ մեծապէս կը նուազեցնէր
իր խանդավառութիւնը եւ վստահութիւնը:
Ուրեմն Օգոստինոս Քրիստոսի եւ անոր
վարդապետութեան յարաբերութեամբ է
որ ճիգ կ'ընէր դատելու Պղատոնական ի-
մաստասիրութիւնը, եւ ինչ որ փոխ կ'առ-
նէր անկէ կը պատշաճեցնէր քրիստոնէական
մտածումին: Այս է այն դիրքը, զոր Օգոս-
տինոս կատարեալ գիտակցութեամբ եւ բա-
ցայայտ կերպով որդեգրեց իր դարձէն յե-
տոյ եւ նոյնիսկ իր մկրտութենէն առաջ,
ինչպէս կը վկայէ իր «*Contra Academicos*»-էն հատուած մը: Հոն ան կը գատո-
րոշէ հաւատքը որ կը հրամայէ, եւ բանա-
կանութիւնը որ կը փնտռէ իրեն յատուկ մի-
ջոցներով: Բայց հաւատքի լոյսին եւ հսկո-
ղութեան ներքեւ աւելի խոր կերպով քա-
փանցելու հարցերու սրտին, զոր բնու-
թիւնը եւ յայտնութիւնը յառաջ կը բերեն:
«Մենք», կ'ըսէ ան, «երկու գործիքներ ու-
նինք նմանչման համար. հեղինակութիւնը
եւ բանականութիւնը: Արդ՝ ես ամուր վըս-
տահութիւն ունիմ, ես պիտի չբաժնուիմ
Քրիստոսի հեղինակութենէն, վասնզի չեմ
գտներ մէկը որ զինք անդրանցնէ: Երբ
կարգը գայ այնպիսի խնդիրներու, որոնք
նկուին բանականութեան մը ճիգերը կը պա-
հանջեն, ես այն զգացումը ունիմ որ ինչ որ
ճիշդ է կը փափաքիմ ծայրայեղ խանդա-
վառութեամբ մը. գայն ճանչնալ ոչ միայն
հաւատով, այլ նաեւ իմացականութեամբ:
Եւ այս կարգի խնդիրներուն մէջ ես վըս-
տահութիւն ունիմ Պղատոնականներու մօտ
գտնելու վարդապետութիւններ, որոնք չեն
հակասեր մեր խորհուրդներուն»:

Նոյն բանը Աֆուինացիի համար: Ան
կ'իւրացնէ Օգոստինոսի յայտարարու-
թիւնը հեքսանոս վարդապետութիւններու

օգտագործման համար. առնել հեքսանոս ի-
մաստութենէն այն բալսը որոնք հաւատքի
հակառակ չեն՝ քրիստոնէական ճշմարտու-
թիւնը եւ գանձը անոնցմով նոխացնելու:
Երբ ան Արիստոտէլի հանդէպ իր ունեցած
բարեացակամութիւնը ծայրայեղութեան կը
տանի, երբ վեհանձնօրէն Արիստոտէլի կը
վերագրէ ճշմարտութիւններ՝ որոնք իրա-
կանութեան մէջ օտար են անոր մտածման,
ասիկա կուրօրէն չէ, ինչպէս կ'ըսուի, ոչ
ալ պէտք է վերագրել քննական եւ պատ-
մական զգայարանքի բացակայութեան.
այլ՝ իր գլխաւոր մտահոգութիւնն է Արիս-
տոտէլը կարելի չափով քրիստոնէական
մտածման մօտեցնելով՝ աւելի դիւրացնել
անոր տեսութեանց իւրացումը: Իր յարա-
տեւ ճիգն է Արիստոտէլը ձերբազատել
հաճաստուածեան ուղղութիւններէ. որոնց
կապած էր Արաք մտածումը՝ Նոր-Պղատո-
նական տեսութիւններու ազդեցութեան
տակ, որոնք շփոթած էին յայն իմաստասէ-
րին մտածման հետ՝ անոր վերագրելով
«Արիստոտէլի Աստուածաբանութիւնը» ան-
վաւեր գործը: Այս ճիգը չի նշանակեր Աֆ-
ուինացիի ենթարկումը Արիստոտէլի, այլ
աւելին՝ Արիստոտէլի ենթարկումը քրիս-
տոնէական մտածման: Երբ Աֆուինացի իր
վարպետին կու տայ պատկեր մը (ինչպէս
Օգոստինոս Պղոտինի) զոր պատմութիւնը
առանց վերապահութեան չի կրնար հաստա-
տել, ասիկա բնական արդիւնքն է իրենց
քրիստոնէական մտահոգութեանց:

Այսպէս ուրեմն, երկու պարագաներուն
ալ՝ Օգոստինոսի եւ Աֆուինացիի, յունա-
կան իմաստասիրութիւնը ուրիշ դեր չունի՝
երբ ոչ ատաղձներ հայրայրել, զորս քր-
իստոնէական մտածումը կ'օգտագործէ ի
նպաստ իր պահանջներուն:

2.

Սակայն այս հանգիստութիւնները փըր-
կըւած ըլլալով՝ Օգոստինոսի եւ Աֆուինա-
ցիի միջեւ տարբերութիւնները բազմաթի-
ւ են, ինչպէս մէկ կողմէն Պղատոնի եւ Պղո-
տինի միջեւ տարբերութիւնները բազմա-
թիւ են, եւ միւս կողմէն՝ այս երկու իմաս-

տասերներու եւ Արիստոտէլի միջեւ բազմաթիւ են տարբերութիւնները:

Մինչեւ կապաղովկեան Հայրեր Պատմունքն է որ օգտագործուած է ֆրիստոնէական աստուածաբանութեան կողմէ, հակառակ որ Գնատիկեան Արեւելեան մտածումներ պարտադրած ըլլան կարգ մը համաստուածեան մեկնութիւններ, որոնք պիտի յաղթանակէին եւ պիտի աւարտէին Պղոտինեան Նոր-Պղատոնականութեան մէջ: Կապաղովկեան Հայրերով եւ մանաւանդ Օգոստինոսով Նոր-Պղատոնականութիւնն է որ կու գայ առաջին աստիճանի վրայ: Եւ ամբողջ այս շրջանին մինչեւ Միջին Դար Արիստոտէլ գրեթէ ամբողջութեամբ անտեսուած է ֆրիստոնէական խորհողութեան կողմէ: Այս ընտրութեան եւ անտեսումին շարժառիթները զգալի են, եւ Ս. Օգոստինոս զանազան կը յայտարարէ կատարեալ յետապաշտութեամբ. «Թէ ինչո՞ւ մենք կը նայուրքեմք Պղատոնականները», կը գրէ ան, «պատճառը այն է որ մինչդեռ միւս իմաստասերները իրենց տաղանդը գործածած են փնտռելու իրերու պատճառները, որոշելու գիտութեան ընթացքը եւ ապրելու կերպը (Օգոստինոս ասանց մէջ կը դասէ Բնագէտները, Արիստոտէլը եւ Ստոյիկեանները), Պղատոնականները հանչցան զԱստուած եւ գտան թէ ո՛ր կը գտնուի տիեզերքի պատճառը, լոյսը որ կը հանչցնէ նշմարտութիւնը եւ ազդիւրը որմէ կարելի է ըմպել՝ յագեցնելու երջանկութեան մեր ծառար: Այսպէս ուրեմն՝ Պղատոնականները եւ հետեւեալ այն բոլոր իմաստասերները որոնք համաձայն են անոնց հետ, համաձայն են մեզի»: Քիչ մը անդին՝ Օգոստինոս կը ընդդրոշէ որ իր «բնական աստուածաբանութեամբ» է որ Պղատոն կը մօտենայ ֆրիստոնէաներուն եւ անոնց կողմէ արժանի կ'ըլլայ յատուկ ուշադրութեան: Այդպէս, Պղատոնական վարդապետութիւնները աւելի «աստուածաբանական» են քան Արիստոտէլինը, ուր «բնական իմաստասիրութիւնը» այնքան լայն եւ գրեթէ ամբողջական տեղ մը կը գրաւէ: Խորհողանշական այն ժէսքերը, զորս Ռաֆայէլ կու տայ Պր-

դատոնի եւ Արիստոտէլի իր «Աքէնֆի Դըպրոց»ին մէջ, կը յատկանշեն այս տարբերութիւնները: Այն շրջանին, երբ վարդապետական բանաձեւումներու զարգացումը և աստուածաբանական դրութեանակնացումները առաջնակարգ տեղ կը գրաւէին, ֆրիստոնէական մտածումը պիտի գտնէր աւելի նպաստաւոր աջակցութիւն մը Պղատոնական վարդապետութիւններու մէջ, որոնք այնքան մտահոգուած էին ծագման հարցերով խորապէս քափանցուած կրօնական ոգիով, մինչդեռ Արիստոտէլ կը սահմանափակուէր իրականութեան մեքոնիկ նկարագրութեամբ:

Ահա ինչպէս կարգ մը պատճառներով, զորս չէ բացատրած, բայց որոնք կարելի է երեւան հանել իր գործէն, կը յեղաշրջէ այս կացութիւնը եւ լքելով Օգոստինեան եւ Նոր-Պղատոնական հոսանքը, կը հակի Արիստոտէլի, ձեռք կ'առնէ իւրացման անսահման գործ մը եւ քանի մը տարիներու ընթացքին հրաշալի աշխատանքով զայն իր վախճանին կը հասցնէ:

Արդ՝ նոյնիսկ ենթադրենք թէ Ահա ինչպէս այս ընտրութեան պատճառները սկիզբէն կատարելապէս չեն սահմանուած իր մտքին մէջ, որովհետեւ «Նախադասութիւններ»ու գիրքը կարգ մը շփոթներ ունի, այնպէս կը թուի թէ անհկա ունեցաւ այն զգացումը թէ առաւելութիւնը որ իրեն կը բերէր Արիստոտէլ՝ կը նոյնանար այն անբարարարութիւններուն հետ, որոնց համար հինները զինք կը մեղադրէին: Բնապաշտ, ան ձեռով մը ազատ դաշտ կը քողար ֆրիստոնէական աստուածաբանութեան համար, մինչդեռ Պղատոնական վարդապետութիւնները, որոնք կու գային Արաքներու միջոցաւ Լատին Արեւմուտքին՝ տնորոշ աստուածաբանութեան մը հետ կարգ մը կէտերու մէջ հակառակ էին ֆրիստոնէական վարդապետութեան:

Այս վտանգը գոյութիւն չունէր, կամ առնուազն նուազագոյն աստիճանով միայն գոյութիւն ունէր Արիստոտէլով՝ այնքան նուազ «աստուածաբան»: Այս է որ ցոյց կու տայ Տերտուղիանոսի փաստարկու-

քիւնը փիլիսոփայութեան դէմ: Ան յառաջ կը բերէ որոշ վտանգները Պղատոնի և միւս իմաստասէրներուն: Հերետիկոսներու մասին խօսելով, ան կը գրէ. «Առնի մարդերու եւ դեւերու վարդապետութիւններ են, ծնած աշխարհիկ իմաստութեան ոգիէն՝ ականջներու փերութեամբ համար: Տէրը այս իմաստութիւնը յիմարութիւն նկատեց եւ ընտրեց ինչ որ յիմարութիւն է ըստ աշխարհի, խայտառակելու նոյնիման աշխարհի իմաստասիրութիւնը: Որովհետեւ իմաստասիրութիւնն է որ իր նիւրը կը հայրապրէ աշխարհիկ իմաստութեան, ըլլալով յանգուզման մեկնիչը աստուածային բնութեան եւ աստուածային ծրագիրներու: Մէկ խօսքով, հերետիկոսութիւնները իրենց գէնիներ կը ստանան իմաստասիրութենէն: Ասկէ՝ վաղեմութեան մօտ էոնները եւ չեմ գիտեր ինչ անհուն քիւնը եւ մարդկային ներքոյութիւնը. ան Պղատոնի աշակերտն էր: Անկէ՝ Մարկիոնի աստուածը աւելի նախընտրելի է, որովհետեւ հանգիստ կը պահէ: Մարկիոն Ստոյիկեանցէնէն կու գար: Ըսելով թէ հոգին եճքակայ է մահուան, նախկիններ չէին դադար գայն կրկնել: Ուրախալու համար մարմնի յարութիւնը՝ կը սպառնան իմաստասէրներու դասերուն մէջ: Հոն ուր նիւրը հաւասար նկատուած է Աստուծոյ, Զեմոնի վարդապետութիւնն է: Հոն ուր կը խօսուի հրեղէն աստուծոյ մը մասին, Հերակլիտէս կը միջամտէ»: Բայց երբ Արիստոտէլի մասին խօսք կ'ըլլայ, Տերտուղիանոսի մեղադրանքը այնքան անորոշ կը մնայ, որ բնաւ տարողութիւն չունի, հակառակ անոր որ մեղադրանքը չի պակսիր իր ուժգնութենէն. «Ողորմելի Արիստոտէլ որ անոնց ուսուցած է տիպէքսիքը, հաւասարապէս նարտար կառուցանելու եւ տապալելու մէջ. խուսափող իր նախադասութեանց մէջ, ծայրայեղ իր ենթադրութեանց մէջ, իր տրամաբանութեանց մէջ ո՛չ նկուն, տաժանելի պայքար՝ որ ինքն իրեն կը ստեղծէ, դժուարութիւններ եւ ամէն ինչ հարցականի առջեւ այն վախով՝ որ ոչ մէկ բան խորապէս կը ներկայացնէ»:

Կարեւոր մասով մը կարելի է հաստատել ինչ որ Petou կը գրէ Պղատոնականներու մասին, առանց համաձայն ըլլալու Արիստոտէլի իր ֆնադատութեան. «Առնի որոնք ինչ հերետիկոսներու դէմ եղած են, յանափառ դադարած են որ հաւատքի ամբողջականութիւնը եւ մարութիւնը խաբարած են անոնց կողմէ՝ որոնք իմաստասիրական դպրոցներու մէջ պատրաստուած ըլլալով, հոն ներմուծեցին ներքաբանութիւններ եւ նկունութիւններ, որոնք սովորական էին իրենց: Նոյն մեղադրանքը աստուածաբանութեան համար, որ կը բխի հաւատքէն. ընդհանուր դժգոհութիւնը այն է թէ գրեթէ բոլոր հին հերետիկոսութիւնները Պղատոնականներու մօտ կը գտնուին: Արդարեւ իրականութիւնը ինք կը խօսուի պատմութիւնը բոլոր հերետիկոսութիւններու որոնք ծնած են առաջին երեք դարերուն, յատկապէս կը վկայեն թէ Մէմոնականները, վաղեմութեանականները, Մարկիոնականները, Մանիքեականները և միւսները առաջնորդուած չէին ուրիշ բանով՝ եթէ ոչ Պղատոնի պարզաբանութիւններով եւ այս ձեւով յառաջ բերին իրենց հրեշտային վարդապետութիւնները, անպատուաբեր՝ քրիստոնեայ անունին»: Մեղադրանքը չափազանցեալ պիտի ըլլար եթէ ան նկատուին նախ Պղատոնի իմաստասիրութիւնը: Եղած մեղադրանքը կը պահէ իր նշմարտութիւնը՝ եթէ «Պղատոնական իմաստասիրութիւն» ըսելով կը հասկնայ Գրնոստիկեան եւ Նոր-Պղատոնական դրութիւններու ամբողջութիւնը, որուն տարբերէն մին միայն կը կազմէր Պղատոնի վարդապետութիւնը եւ ան ալ՝ ո՛չ միշտ ամենէն կարեւորը:

Բայց երբ Petou կը յաւակնի հին իմաստասէրներու իր մեղադրանքին մէջ մտցնել նաեւ Արիստոտէլը, դժուար է անոր հետեւիլ՝ որովհետեւ ան ձեռք կ'առնէ միայն Տերտուղիանոսի մեղադրանքները, առանց գտնուի աւելի պատճառաբանելու: Արդարեւ, մեղադրանքը գոր ան կ'ընէ Արիստոտէլի, այն է որ այս վերջինը հերետիկոսութիւններ յարուցած է տիպէքսիքի ներ-

քութեան իր տուած նաշակով. «Յաջորդ դարուն», կը գրէ ան, «ծնունդ առին հերետիկոսութիւններ, որոնք իրենք զիրենք տուին Արիստոտէլեան իմաստասիրութեան արուեստական խորհրդածութիւններուն. անգամ մը եւս աստուածային իմաստութեան մէջ ներմուծեցին լարիքի նոսրեր եւ նուրբ փաստարկութեանց խառնակութիւններ»: Իբրեւ օրինակ Petou կը յիշէ Արիստը, որ ըստ Սոկրատէսի՝ տիալէքիքի բացառիկ կարողութիւն եւ նարպիկութիւն ունեցող մարդերէն մին էր: Նոյն դիտողութիւնները Aetius-ի Eunomius-ի նկատմամբ: Արդ՝ շատ ճիշդ է որ Արիստոտէլի ուղղուած այս մեղադրանքը ամենէն ընթացիկներէն մին է հին քրիստոնէութեան մէջ: Արիստոտէլը չեն մեղադրեր, ինչպէս Պղատոնականները, մասնաւոր հերետիկոսութիւն մը մէջտեղ բերած ըլլալուն համար: Բայց միւս կողմէ պէտք է լաւ գիտնալ որ երէ Արիստոտէլ պատրաստեց հերետիկոսութիւնները տիալէքիքի, ուղղափառ գրողներ անոնց չեն ձգած այս պատրաստութեան նպատակը: Օգոստինոս, միայն ասոր մասին խօսելով, հակառակ անոր որ չէ դիմած Արիստոտէլին, ոչինչ ունի նախանձելիք Արիստին եւ իր տիալէքիքի մէջ ապշեցուցիչ վարդապետութեամբ կարող է: Ինչ որ մեղանշած էր հերետիկոսներու մօտ, առաւելութիւն է ուրեմն Հայրերու մօտ: Ս. Բարսեղ կը գրէ որ տիալէքիքի պարիսպ մըն է որ կը պաշտպանէ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնները հերետիկոսներու արշաւանքներուն դէմ: Գալով Ս. Օգոստինոսին, շատ որոշ է որ ան չէր կրնար դատաւարտել մերձաւոր մը, գոր հասցուց այնքան բարձր մակարդակի. «Վնասաւորութեան գիտութիւնը», կը գրէ ան, «ամենէն մեծ օգտակարութիւնն է ամէն տեսակի խնդիրներու համար, գորս սրբազան մասնաւորները կու տան մեզի խորացնելու եւ լուծելու: Ան կը կայանայ խուսափելու իշնակէ իր նիւթերուն պարագային իսկապատեան տխրանալէ մէջ կամ իր հակառակորդը շլացնելու մանկական յաւակնութեանց մէջ»: Կարն խօսելով՝ Արիստոտէլեան տիա-

լէքիքի առաւելութիւններէ չէր պակսեր: Լաւագոյն բաներու գէշ գործածութիւնը չի կրնար զանոնք արժեքրկել:

Աֆուինացիի խորունկ իմաստութիւնը կը կայանայ այն համոզումին մէջ թէ Պղատոնականութիւնը կորսնցուցած էր իր գորութիւնը եւ աւելի վտանգ մը կը ներկայացնէր քան թէ նպաստ: Վարդապետական բանաձեւումները հաստատուած էին: Միայն աստուածաբանական դրութեան հանդէպ տակաւին քիչ մը շփոթ կը մնար զանազան հոսանքներու պատճառով, որոնցմէ ան կը ներշնչուէր: Ջայն իրագործելու համար Աֆուինացի Արիստոտէլի դիմեց, որուն դրութիւնը աւելի կարող կը բուէր ըլլալ՝ ծառայելու քրիստոնէական իմաստասիրութեան եւ աստուածաբանութեան: Մէկ կողմէ Արիստոտէլ կը պարտադրուէր իր տրամաբանութեամբ եւ տիալէքիքի ներկունութեամբ, որուն համար ան մեղադրուած էր հնութեան մէջ, եւ որով Աֆուինացիի մօտ անիկա նպաստաւոր կէտ մը կը դառնար. միւս կողմէ՝ Արիստոտէլ իր վարդապետութեան հիմնական սկզբունքներուն մէջ այնքան յառաջ չէր գացած որ հաւատքի հակառակ ըլլար: Արիստոտէլի մտածումը Աֆուինացիի համար աւելի ատակ կը բուէր աւարտման մը:

Այսպէս է որ Պղատոնական ծագումով աստուածաբանական տարրերը, ձեւափոխուած արդէն հիմնապէս քրիստոնէական մտածումով, Աֆուինացի կը դնէ Արիստոտէլականութեան cadre-ի մէջ, եւ աստուածաբանական այդ տարրերը հանելով անկէ՝ անոնց կու տայ մնայունութիւն մը եւ աւելի կատարեալ կապակցութիւն մը: Աֆուինացի ուրեմն չի լքեր յունական ժառանգութիւնը եւ ոչ ալ Օգոստինոսականութիւնը:

է.

Աֆուինացիի այս ընտրութիւնը «Պղատոնական»ներու կողմէ որոշ կասկածներ յարոյց: Սակայն, երէ խնդիրը ինքն իր մէջ առնենք, մենք կ'ուզէինք աւելի երանգաւորել՝ գատորոշում մը դնելով Պղատոնի

եւ անոնց միջեւ, զորս հիմները Աշակերտներ կ'անուանէին: Պղատուն անորոշ եւ երեւում է: Երբ տիեզերքի ծագման մասին կը խօսի, «Տիմէոս»-ի մէջ կը յայտարարէ թէ նպատակ չունի մեզի տալու «իր բոլոր կէտերով իրարու կապակից եւ վերջնական ճշգրտութեամբ տրամախոհութիւններ», ինչ որ թոյլ տուաւ իր վարդապետութիւնը իրարմէ շատ տարբեր իմաստներով առնել, եւ իր աշակերտները, քրիստոնեաներն ալ հաշուելով, սխալ չըբին: Միւս կողմէ, ան ոչ միայն չկրցաւ հակադրուիլ քրիստոնէութեան, այլ իր «Բնական աստուածաբանութեան» քեզերը, հոգիի անմահութեան իր վարդապետութիւնը, բարիին եւ զեղեցիկին նկատմամբ իր ունեցած սեփական կիբքը, վերջապէս իր հոգեպաշտութիւնը արդար իրաւունքով մը կ'անցնէին քրիստոնէական մտածման մէջ: Հինքը բացատրելու համար այս սեփական համաձայնութիւնը, երբեմն ընդունած էին որ Պղատուն իր նամբարդութեանց ընթացքին նանչեցած կրնար ըլլալ սրբազան մատենները: Իր «Յաղագս Քաղաքին Աստուծոյ» գործին մէջ Օգոստինոս նոյնիսկ նիւթ կ'ընէ այն ենթադրութիւնը՝ թէ Պղատուն Երեմիայի հետ յարաբերութեան մէջ մտած էր: Իր «Retractions»-ներուն մէջ կը խոստովանի որ այսպիսի ենթադրութիւն մը ժամանակագրական սխալ մըն է՝ Պղատուն Երեմիայէն վերջ ապրած ըլլալուն համար: Ամէն պարագայի տակ, կ'աւելցնէ ան, կարելի է ընդունիլ որ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով Պղատուն սրբազան մատեններու վարդապետութեան նանաչողութիւնը ունեցած կրնայ ըլլալ բանականութեան իրաւացի կիրարկութեամբ, եւ ըստ Ս. Պօղոսի (Հռովմ. Ա. 19-20) խօսքերուն՝ Աստուծոյ անտեսանելի բաները ստեղծուած բաներու միջոցաւ կը տեսնուին:

Անկասկած՝ այսօր սեփական ճշմարտութեանց բովն ի վեր, ինչպէս կը խոստովանի Ս. Օգոստինոս, Պղատունի մօտ կը հանդիպինք մեծ սխալներու: Հափազանք թոյլտուութիւն բազմաստուածութեան նկատմամբ, հափազանց նպատարաւոր կեց-

ւածք հոգեփոխութեան նկատմամբ: Սակայն ըլլա՛յ բազմաստուածութիւնը, ըլլա՛յ հոգեփոխութիւնը առաջին աստիճանի վրայ չեն գտնուիր: Հոն ճշմարտութիւնը աւելի փայլ ունի քան սուտը:

Նոյն բանը կարելի չէ ըսել սակայն Պղատունի «աշակերտներ»ուն համար: Քրիստոնէական առաջին դարերուն առոմէ գլխաւորաբար Պղոտին եւ Գնոստիկեաններն են: Արդ, Գնոստիկութիւնը արտառոց համաձուլում մըն է արեւելեան դիցաբանութեան, Պղատունականութեան եւ քրիստոնէութեան: Գալով Պղոտինեան մտածմանց ան կարգ մը հիմնական կէտերու մէջ սխալեմաքիլ կերպով եւ գիտակցաբար քրիստոնէական հաւատալիքներու քշումի է: Մէկ խօսքով՝ Պղոտինի իմաստասիրութիւնը վարդապետական համաստուածութիւն մըն է: Ճիշդ է որ այս նկատողութիւնը, զոր կը պարտադրէ մեզի Պղոտինեան սխալեման առարկայական ուսումնասիրութիւնը անհասկնալի կը դարձնէ այն բարձր վարկը, զոր Պղոտին ունէր Միջին Դարուն կամ ունէին առնուազն Նոր-Պղատունականները: Սակայն, առաջին նկատողութիւն մը իսկ կը պարզաբանէ հարցը: Նոր-Պղատունականութիւնը որ կը ներգործէ յետ-Օգոստինեան քրիստոնէական մտածման վրայ՝ Օգոստինոսականութիւնն է, ինչպէս նաեւ կեղծ-Դիոնիսիոս Արիսպագացիի վարդապետութիւնը, այսինքն Պղոտինականութիւն մը հաշտեցուած քրիստոնէական մտածման պահանջներուն: Ժ. դարուն արաբական Նոր-Պղատունականութիւնը Alfarabi-ի եւ Ավիսենայի քարգմանութեանց միջոցաւ մուտք կը գտնէ ժամանակի քրիստոնէական առօրեայ մտածողութեանց մէջ, նոր պատշաճեցման ենթադրելով՝ այս վարդապետութիւնները յարմարցնելու Օգոստինոսականութեան կամ կեղծ - Դիոնիսիոսի վարդապետութեան հետ: այնպէս որ Gundissalinus-ով եւ Liber Avicenne-ի գիրքին հեղինակով Նոր-Պղատունականութիւնը որ պիտի մատուցուի դարձեալ քրիստոնէական մտածողութեան՝ անկասկած որ նիւթականօրէն Ավիսենայի

վարդապետութիւնն է. բայց նաեւ կարեւոր մասով՝ Օգոստինեան Նոր-Պղատնակաւնութիւնը: Աւելի ճիշդ՝ Օգոստինեանութիւնը պիտի փորձէ Ալիսենայեան *cadre*-ի մէջ աւելի: Երբ Ալիսենայեան բխման վարդապետութեանց մասին կը խօսուի, *Liber Avicenne* գրքի հեղինակը կը դիմէ կեղծ-Գիտնիսիոսի եւ Սօքրէթիձէնի. անոր տալու համար քրիստոնէական ձեւ մը: Բայց ի՞նչ է այս պատշաճեցումներու հիգիւսն իմաստը, որքան ալ ձախձղ եղած ըլլան անոնք, երբ ոչ՝ հակառակ Ալիսենայականներու բոլոր նկզերուն, աւելաին Օգոստինեան եւ քրիստոնէական Նոր-Պղատնակաւնութիւնը իբրեւ կանոն եւ չափանիշ կը ծառայէ:

«Արիստոտէլի Աստուածաբանութիւնը» անվաւեր գործին արաբական քարգմանութիւնը, որ ուրիշ բան չէ երբ ոչ ամփոփում մը Պղոտինի իննեակներու Դ. 2. գիրքերուն եւ որուն հեղինակը Նոր-Պղատնակեան մըն է որ կրնար նոյնիման Պարփիւր ըլլալ, քարգմանութիւնը կատարուած է 840-ի առեկները Սուրիոյ մէջ ապրող քրիստոնեայէ մը եւ որաշ չափով մը զգացուցաւ քրիստոնէական մտածման ազդեցութիւնը: Արդ, Նոր-Պղատնակաւնութիւնը որ այնքան զօրութեամբ պիտի ներգործէ Արաբ մտածման վրայ, զուտ վիճակին մէջ եղած Նոր-Պղատնակաւնութիւն մը չէ, այլ առաւել կամ նուազ չափով քրիստոնէականացած Նոր-Պղատնակաւնութիւն մը:

Պէտք է գիտնալ որ Պղոտինի մօտ իմանալի իրականութեանց հանդէպ բոլոր խանդ մը կայ: Այս մարդը, որ ըստ Պարփիւրի, կը կարմրէր մարմին մը ունեցած ըլլալուն համար, կը ներկայանայ վարպետ մը հոգեւոր կեանքի: Զգալի կեանքին կը նայի իբրեւ կշտ եւ ստորին կեանք մը: Ասիկա այն գլխաւոր բարիքը եղաւ գոր Օգոստինոս ստացաւ Պղոտինէն. ան հրաժարեցաւ նիւթապաշտութենէն ուր զինք մխրնած էին Մանիքեական վարդապետութիւնները:

Այժմ քերեւս մենք հաշուի կրնանք առնել այն տարաբանութիւնները որոնց կար-

ծեցինք բախիլ տարաբանութիւններ՝ որոնք աւելի երեւութական են քան թէ իրական: Այս տարաբանութիւնները կը ներկայանային սա ձեւով. մինչդեռ Պղոտին չարի եւ նախախնամութեան վրայ կը դասակարգէ վարդապետութիւն մը, որուն կրօնական եւ բարոյական ներշնչումը շատ բարձր է, չարի եւ նախախնամութեան Օգոստինեան վարդապետութիւնը իրականութեան մէջ մակերեսային կերպով Պղոտինեան է: Միւս կողմէ՝ հակառակ որ մըրստատէլ ամբողջական ձեւով ուրացած է յոյնէ ըստեղծագործութիւնը, ստեղծագործութեան թովմասական վարդապետութիւնը կարելի է համարել Արիստոտէլեան: Օգոստինոս Պղոտինէն փոխ առնելով քաղաքի տարբեր՝ նուազ հոգ կ'ընէ հետեւի Պղոտինի, աւելի կը ջանայ գոհացնել քրիստոնէական մտածման պահանջները, այնպէս որ պահելով բոլորովին Նոր-Պղատնակեան ոճը, պայքարի մէջ կը մտնէ Նոր-Պղատնակեան չարի եւ նախախնամութեան տեսութեանց հետ: Ընդհակառակն՝ ինչպէս Աբուինացի կը ջանայ ցոյց տալ, ստեղծագործութեան յոյնէ քրիստոնէական վարդապետութիւնը ոչ միայն չի բախիլ Արիստոտէլի մօտ հակառակ թէգերու, այլ անոր տրամաբանական թէգերէն կը հետեւի: Այսպէս՝ ուրեմն հակառակ երեւոյթներուն, Աբուինացի աւելի Արիստոտէլեան է, քան թէ Օգոստինոս՝ Նոր-Պղատնակեան: Բայց այս երկու պարագաներուն ալ, բացայայտ իրականութիւն է որ յունական մտածումը Օգոստինոսի եւ Աբուինացիի կողմէ օգտագործուած է հաւատքի հետ ներդաշնակութեամբ. հաւատքը կրօնական իմաստասիրութեան մէջ նշմարտութեան չափանիշը եւ բարձրագոյն չափանիշն է:

Ը.

Հելլենականութեան խաբարում: Պատմութիւնը պատասխանը կու տայ: Օգոստինոսի ժամանակ ինչի՞ վերածուեցաւ Պղատնակեան խոր իմաստասիրութիւնը, չխօսելով Գնոստիկութեան մասին, որ Պղոտինով յանգեցաւ յունական դասա-

կան մտքին բաղադրվին ներհակ դրուքեան մը: Պղոտինով կարելի էր յայտնել հնդկական վարդապետութիւններ: Իր համաստեմծութիւնը ունէր սերմերը մոգութեան, դիցաւիմայութեան, մեռելահարցութեան եւ Յամփոթիֆոսի ու Proclus-ի ոգեհարցութեան: Յունական բանապաշտութիւնը կործանած էր: Եկեղեցւոյ Հայրեր եւ Վարդապետներ յունական մտքի ժառանգութենէն հաւաքելով ինչ որ կարելի էր փրկել, անոր տուին տեւողութիւն մը:

Այսպէս է որ հաւատքը մարդկային բանականութեամբ դիզուած հարստութիւնները կը փրկէ, կը փրկէ նոյնիմէն բանականութիւնը: Հաւատքը բանականութիւնը կը պաշտպանէ նոյնիմէն բանականութեան դէմ, իր ծայրայեղ յաւակնութիւններուն դէմ, ինչպէս իմաստուն հեղինակութիւն մը կ'ապահովցնէ ազատութեան գործածութիւնը: Երկու անուններ՝ Օգոստինոս եւ Աբուլինացի կ'ամփոփեն հաւատքի դարաւոր այս բարիքը:

Անոնք որ կ'ափսոսան յունական մտածման «զուտ ձեւեր»ը, անիկա անպտուղ ցաւ մըն է, որ կը բախի կեանքի եւ պատմութեան բնական ընթացքին: Որովհետեւ, յունական մտածումը կենդանի մտածում մը եղաւ, եւ ինչ որ կ'ապրի՝ կը բարեշրջուի: Պղատոն Պղատոն է: Բայց իրո-

զապէս երէ ոչ իբրապէս ան է նաեւ Speusippe եւ Xenocrates, Փիլոն եւ Վաղենտինաս, Hermogene եւ Մանէ, Պղոտին եւ Proclus: Նոյնպէս, Արիստոտէլ է. ան է նաեւ Aristoxene եւ Stration, Ավիսենա եւ Ավերբոէզ: Կարելի՞ է ըսել թէ Պղատոնի եւ Արիստոտէլի մտածումները խաբարուեցան՝ առաջինը յարաբերութեան մէջ մտնելով արեւելեան վարդապետութիւններու, երկրորդը՝ Նոր-Պղատոնական, հրէական եւ արաբական վարդապետութիւններու հետ: Ուրոշապէս: Բայց այս խաբարումը կար արդէն Պղատոնականութեան եւ Արիստոտէլականութեան տրամաբանութեան մէջ:

Ճշմարտութիւնը այս է որ Պղատոնականութիւնը եւ Արիստոտէլականութիւնը վերապրեցան եւ զարգացան քրիստոնէական մտածումէն ներս: Եթէ իրենք-իրենց ճրգւած ըլլային, անոնք նոյնիմէն անկարող պիտի ըլլային պահպանելու այնքան ճշմարտութիւններ, զորս գտած էին, որովհետեւ անոնց կը պակսէր Աստուծոյ մասին կատարելապէս յստակ գաղափար մը եւ տիեզերքի ծագման մասին իմանալի բանաւոր վարդապետութիւն մը. իրենց մէջ կը կրէին անկայութեան սկզբունք մը: Ընդհակառակն՝ քրիստոնէական մտածման ներմուծուելով, անոնք ստացան անմահութեան արժէք մը:

Թրգմ. ՆԵՐՍԵՆՆ ՎՐԴ. ԲԱՊՈՒՃԵԱՆ

(Շար. 2 եւ վերջ)

REGIS JOLIVET

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՍԱՆԱՅԻՆԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԸ

(Ժ. — ԺԷ. Դար)

Ա. — Պողիկարպոս, 966-մ. 970, սկզբնաւորած է Վանքին շինութիւնը:

«Եւ անարժանս ի կրօնաւորաց փցուն զրիչս Սիմէոն ի թուականութեան Հայոց ՆիԱին (972), ի նորաչէն վանքս կոչեալ Սանահին, հրամանաւ հօր իմոյ Յովհաննիսի, որ էր վանիս շինութեան ամբ վեց...: Եւս առաւել յիշելոյ արժանի համարեալիք զհանգուցեալ սուրբ Հայրն մեր առ Քրիստոս Պողիկարպոս, որ սկիզբն արար վանիցս շինութեան եւ փոխեցաւ ի դասս անմարմնոց, որոյ հանգստեան են ամբ երկու...»: — Յովսէփեան, Յիշտ. Զեռագրաց, էջ 125-6:

Բ. — Գրիգոր, 970-972. յաջորդած է Պողիկարպոսի, համաձայն Սիմէոն զրչի վերոգրեալ յիշատակարանին, որուն շարունակութեան մէջ կ'ըսէ.

«Եւս առաւել յիշեալիք զնորին [Պողիկարպոսի] փոխանորդ զուխտի առաջնորդս զհայրն Գրիգոր մաքուր յոյժ եւ ամենայն սոսաքինի գործովք լցեալ...»: — Նոյն, էջ 126:

Գ. — Յովհաննէս Գիտնական, 973?-979?:

«Առաջնորդ Սանահինի՝ Յովհաննէս զիտնական այրն Աստուծոյ»: — Ասողիկ, Պատմութիւն, Գ. Ը. էջ 181:

Դ. — Եսայի Եպիսկոպոս, 979-1011:

1. — «Եւ Սմբատ Բագրատունի թագաւոր Հայոց... եկի ի տեսութիւն սուրբ ուխտիս Սանահինս ... եւ հաստատեցի զսա աթոռ եպիսկոպոսութեան, եւ սահմանեցի զվիճակ Սր. Աստուածածինիս, եւ սուրբ Հայրս վանաց զԵսայի ետու առնել կալիս-

կոպոս մեծի հայրապետին Հայոց Սաղկայ...: Գրեցաւ ի թուականիս Հայոց՝ չորս հարիւր քսան եւ ութ»: — Կ. Ղափաղարեան, Սանահինի Վանքը, 1957, էջ 190-191:

2. — «Նկ [= 1011] թուականիս Հայոց եւ ի թագաւորութեանս Դաւթի եւ յառաջնորդութեան հաւր էսեայ, եւ Արեթնադով կանգնեցի զիտնայ զայս...»: — Նոյն, էջ 181:

Ե. — Դիոսկորոս, 1037-1063. պահ մը եղաւ կաթողիկոս (1037-8) եւ ապա նախատինքով վտարուեցաւ աթոռէն (Մ. Ուռհա-յեցի, էջ 88): Բայց Սանահինի արձանագրութեանց մէջ շարունակեցին զինքը կոչել հայրապետ:

1. — Ի թուականիս հա. ՇԺ [= 1061], ի թագաւորութեանն Կիւրիկէի, որդոյ Դաւթի արքայի, ի հայրապետութեանն Տն. Դիոսկորոսի, եւ Շապուհիկս ... զնեցի զԱղկատափ եւ ետու յաստուածաչէն մայր քաղաք Սանահինս...»: — Նոյն, էջ 147:

2. — «Ի ՇԺԲ [= 1063] թուին Հայոց, ի հայրապետութեանն տեսուն Դէոսկորոսի, ի թագաւորութեանն Կիւրիկէի եւ Սմբատայ, եւ Հրանուշ Թագուհի՝ զուստր Դաւթի արքայի, շինեցի զնշխարատունս եւ զեկեղեցիս, եւ ետու զնորաչէնքս ի Սանահինս վասն իմ մեղաց թողութեանն եւ իմ Լղբարցն արեւշատութեան...»: — Նոյն, էջ 187:

Ձ. — Յովհաննէս, 1178-1191, եղած է շինարար եւ արդիւնաւոր առաջնորդ մը:

1. — «Եւ ի ՈՒԷ [= 1178] թուին, եւ Գրիգոր վարդապետ քուերորդի պատրոնացըն՝ նոր շինեցի զայդիս եւ կանգնեցի ըզ-

խաչս յառաջնորդութեան հայր Յովաննիսի՝ վասն յիշատակի նորա եւ ինձ...»։— Նոյն, էջ 188:

2.— «ՈՒ [== 1181] թիւ: ... եւ Յովառաջնորդ ար. ուխտիս շինեցի զերբեմն լեալ զեկեղեցիս աւգնութեամբ ամիր Գրբղորդին եւ վարդապետի մեծի Գրբղորդի եւ Բի. Այ., եւ զգաւիթս ի հիմանց, մեծաւ յուսով: Չաշխատակից եղբարքս եւ զհայր Յովանէս զարժանին ամենայն արհնութեան, զի յաւուր սոցա կրկին ազատեցան եկեղեցիքս մեր յամենայն հարկէ, յիշեցէք ի Բս.:»։— Նոյն, էջ 104-5:

3.— «... Եւ Գրբղոր վարդապետ, որդի Տուտէ Խաչենացու, բնակեալ ընդ հովանեաւ սրբոյ Աստուածածնիս, կանգնեցի ըդ խաչս ի վերս հանգստարանի իմո, ակն ունելով ելից ի կենցաղոյս...: Կանգնեցաւ ի հայրութեանս Յովհաննիսի, յորում ամի նորոգեցաւ կաթողիկէս սուրբ, ի թուին ՈՒԳ [== 1184]:»։— Նոյն, էջ 180:

4.— «... Ի ՈՒ [== 1191] թվոս ... բնկալաք հայրս Յովանէս եւ միարանք...»։— Նոյն, էջ 106:

Է.— Յովհաննէս Խաչենցի, 1205-1208:

1.— «Ի թվականիս Հոց ի ՈՒԳ [== 1205] ... ես՝ հայր Յոհանէս Խաչենէցի, եկել բնակեցա ընդ հովանեւ սրբոյ Աստուածածնիս եւ շինեցի զՀարատունս վասն վերելութեան հողո իմո ... եւ կանգնեցի ըդ խաչս...»։— Նոյն, էջ 183-4:

2.— 1208 թուին կր մասնակցի Լոսիի ժողովին.— Կիրակոս, էջ 83-4:

Ը.— Գրիգոր որդի Արասայ, նախ Վարդանի եւ կամ Փիլիպոսի հետ, 1211-1215, եւ ապա առանձին, 1215-17:

1.— «Ի թուին ՈԿ [== 1211]... եւ վարդան վարդապետն եւ հայր Գրիգոր ամէն միարանաւքս...»։— Ղաֆաղարեան, Արժ. Թիւ 51:

2.— «Ի ՈԿ թու. ... Առաջնորդք ար. ուխտիս հայր Վարդան եւ վարդապետս Գրիգոր, միարանքս հաստատեցաք...»։— Ղաֆ., Արժ. Թ. 59:

3.— «Ի Թ. ՈԿԳ [== 1214] ... ընկալաք մեք՝ առաջնորդ ար. ուխտիս Փիլիպոս հայր եւ Գրիգոր վարդապետ, ամէն միարանաւքս...»։— Ղաֆ., Արժ. Թ. 45:

4.— «Ի Թու. ՈԿԴ [== 1215] ... Առաջնորդք ար. ուխտիս հայր Փիլիպոս եւ վարդապետ Գրիգոր...»։— Ղաֆ., Արժ. Թ. 44:

5.— «Ի ՈԿԴ թվիս կանգնեցաւ խաչս...: Եւ հայր եւ վարդապետ Գրիգոր, Վարդան եւ ամէն միարանքս առաք...»։— Ղաֆ., Արժ. Թ. 155:

6.— «Ի թուին Հայոց ՈԿԶ [== 1217] ես՝ Գրիգոր վարդապետ, որդի Արասայ, առաջնորդ ար. ուխտիս, ետու յԱստուածածնիս խաչ մի մեծ, ԺԳ գիրք...»։— Ղաֆ., Արժ. Թ. 33:

7.— «ՈԿԶ ... Առաջնորդ հայր վարդապետս Գրիգոր ամէն միարանաւքս ընկալաք...»։— Ղաֆ., Արժ. Թ. 49:

Թ.— Յովհաննէս Եպիսկոպոս, քվերորդի պարոնացն, 1221-1225:

1.— «Թվ. ՈՀ ... եւ տէր Յոհանէս, միարանքս տվաք...»։— Արժ. 56:

2.— «Թու. ՈՀԱ ... Եւ առաջնորդ ար. ուխտիս տէր Յոհանէս եւ միարանքս էտուն...»։— Արժ. 15:

3.— «Թ. ՈՀԱ: Եւ տէր Յոհանէս առաջնորդ Սանահինս էտու...»։— Արժ. 174:

4.— «Ի թվի ՈՀԴ: Եւ տէր Յովհաննէս առաջնորդ Սանահինս, քվերորդի պարոնացրն, շինեցի զմատուռս, որք հանդէք սմա զմեզ յաղաւթս յիշեցէք»։— Արժ. 139:

Ժ.— Գրիգոր որդի Արասայ, զարձեալ, 1229-1234:

1.— «Ի թուին ՈՀԸ ... եւ Գրիգոր վարդապետ, առաջնորդ Սանահինս, միարանաւք ընկալաք զՀամլկան ընծայս...»։— Արժ. 52:

2.— «Ի թուին ՈՀԸ ... Եւ Գրիգոր վարդապետ, առաջնորդ ար. ուխտիս եւ միարանքս հաստատեցաք...»։— Արժ. 58:

3.— «Ի թվին ՈՀԳ ... ընդալա եւ Գրի-

դոր վարդապետ, առաջնորդ Սանահնիս, ամէն միարանքս հաստատեցաք...»։ — Արձ. 127։

ԺԱ. — Աւետիս Վարդապետ, 1240-1256։

1. — Ի ՈԶԹ։ Առաջնորդ սուրբ ուխտիս Աւետիս վարդապետ եւ միարանքս տուաք նմա Բ. պատարագ...»։ — Արձ. 53։

2. — «Ի Թուիս Զ... Աւետիս վր. եւ միարանքս ետուն մեզ Բ. պատարագ...»։ — Արձ. 114։

3. — «Թվի. ԶԱ... կանգնեցաւ խաչս առաջնորդութեամբ Աւետիս վարդապետի...»։ — Արձ. 176։

4. — «Թվի ԶԴ... Առաջնորդ ուխտիս վր. Աւետիս եւ միարանքս...»։ — Արձ. 132։

5. — «Թվիս ԶԵ... եւ ես վր. Աւետիս, առաջնորդ սր. ուխտիս, ամէն միարանքս տուաք...»։ — Արձ. 120։

ԺԲ. — Կիրակոս, 1257-1275։

1. — «Ի Թվիս ԶԶ... Հայրս Կիրակոս եւ միարանքս էտուն մեզ Բ. պատարագ...»։ — Արձ. 115։

2. — «Ի Թուիս ԶԻ... Ես Հայրս Կիրակոս, առաջնորդ սր. ուխտիս եւ միարանքս խոստացաք...»։ — Արձ. 16։ Նաեւ 117։

3. — ԶԺԱ. — «... Հայրս Կիրակոս եւ միարանքս էտուն մեզ...»։ — Արձ. 121։

4. — «ԶԺԲ... առաջնորդութեան հաւր Կիրակոսի եւ այլ եղբարցս...»։ — Արձ. 118։

5. — «Թւ. ԶԺԴ. Մեծաւ յուսով սրբո Աստուածածնիս Հայրս Կիրակոս առաջնորդ սր. ուխտիս...»։ — Արձ. 113։

6. — «ԶԺԶ... Հայրս Կիրակոս եւ միարանքս տուաք...»։ — Արձ. 126։

7. — Թվին ԶԻԴ.։ «... առաջնորդութեան հաւր Կիրակոսի եւ կամակցութեամբ եղբարց...»։ — Արձ. 128։

ԺԴ. — Յովհաննէս, 1280-1291։

1. — «Թվին ԶԻԹ... Հայրս Յոհաննէս եւ միարանքս տվին...»։ — Արձ. 124։

2. — Ի Թվին ԶԼԸ.։ «Հայր Յոհաննէս եւ միարանքս ետուն...»։ — Արձ. 123։

3. — Ի Թվ. ԶԽ.։ «Հայր Յոհաննէս եւ միարանքս էտուն...»։ — Արձ. 133։

4. — «ԶԽ... Տէր Ստեփանոս եւ Հայր Յոհաննէս եւ միարանքս էտուն մեզ...»։ — Արձ. 116։

5. — 1291։ «Տէր Ստեփանոս եւ Հայր Յոհաննէս եւ միարանքս տվին...»։ — Արձ. 64։

ԺԴ. — Ղազար Վարդապետ, 1399-1424։

1. — 1399. — «Արդ ի սպառել ժամանակի, եւ ի վերջին այսմ դարի, դէպ եղեւ մեզ փոփոխելի, զայլ բնակիլ ի սմին տեղի... Երկու եղբարքս հարազատ՝ Յովաննէս եւ Ղազար սոսկանուն վարդապետ...»։ — Խաչիկեան, Յիշտ. ԺԴ. դարի, էջ 625-6։

2. — 1421. — Երբ Յոհաննէս զրիչ կ'օրինակէ մէկ Մանրուսմունք «յառ ոտս Ղազար վարդապետի»։ — Խաչիկեան, Յիշտ. ԺԵ. դարի, Ա. էջ 257։

3. — 1424. — Աւետարանի մը յիշատակարանէն, որ այս թուականին գրուած է, «Զեռամբ ամենամեղ եւ փցուն զրչացս՝ Ղազար վարդապետի՝ առաջնորդի սուրբ ուխտիս, եւ նորին հարազատի Յովաննէս վարդապետի»։ — Նոյն, էջ 315-6։

ԺԵ. — Յովհաննէս Արեղայ, նկարող, 1437-1447։ Իր մասին՝ Շմաւոն վարդապետի Սանահնի վանքին մէջ օրինակած Շարակնոցի յիշատակարանէն կը քաղենք հետեւեալը.

1. — Գրեցաւ սա... ի թվարեութեան Հայկազեան տոմարի ՊԶԶ [= 1437]... ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս առն իմաստնոյ եւ առաքինի անձին՝ անմարմին ի մարմնի եւ մարմնով հաւասարեալ վերին քահանայապետութեանցն, լցեալ երկոքին որակաւն՝ տեսականաւն, գործնականաւն, համբաւ բարի եւ դործով սքանչելի եւ արուեստի նազելի, արդեալ ի յոգունց եւ բարգաւաճեալ ամենայն լեզուաց, զոր բազում աշխատութեամբ, որ ի ճըզանցն նուազեալ կայր եւ վասն յուսոյ արքայութեանն եւ բազում զբթոյն հայրախնամ, զոր խնէր առ մեզ՝ տէր Յոհաննէս, ամեն-

նեւին նմանեալ անուանակցին իւր՝ սիրելի աշակերտին, թողեալ զմարմնոյ տկարութիւնն վասն աղաչանաց եւ սիրոյ մեքոյ եւ զարդարեաց զսա սովերական ոսկով եւ բազմերանկ զունով, եւ զցրուեալն կաղմով ի մի ժողովեաց եւ ընծեռեաց մեղ վասն իւր բազում գթոյն: Զոր Տէր Աստուած զարդարեացէ զսայ երկոքին կենաւքն, հանդերձ իւրեաւքն, արեան մերձաւորաւքն եւ ձեռնասուն աշակերտաւքն՝ Ներսէս կուսակրանի եւ քաջ Փիլիսոփոյի, եւ Բէհնուշ զպրի, եւ Վարդան սարկաւաղի...»:— Նոյն, էջ 468:

Նոյն ձեռագրին մէջ ինքն ալ արձանագրած է փոքր յիշատակարան մը, որ ահաւասիկ.— «Զերանաշնորհ եւ զերջանիկ բարունին զՃմառն՝ զառաջնորդ եւ զվերադիտող առաքելական աթոռոյն Սինեաց՝ ըզգրելէ եւ զստացող ոսկեհամանչ բուրաստանիս յիշեցէք Վերափոխման Տիրամօր տունիս: Ընդ նմին եւ զաշխատեալս ի սմա, ըզբազմարիժ մեղօք առակեալս՝ զՅոհանէս նկարող աղաչեմ յիշել սրտի մտօք ի մեղաց թողութիւն, զի որով չափով չափէք եւ ձեզ եղիցի»:— Նոյն, էջ 470-471

2.— Սանահինի մէջ, 1441ին, Տէրունական արեղայ օրինակած է Աւետարան մը, մաղաղաթի վրայ, զոր նկարազարդած է իր ուսուցիչը Յովհաննէս վարդապետ, ինչպէս կ'ը յայտնուի իրենց յիշատակարաններով:

«Արդ եւ Տէրունական արեղայս ... զըրեցի զԱւետարանս ... եւ ետու ծաղիկէ Յովհաննէս վարդապետի Տիրական պատկերաւք, բոլոր տնօրինականաւք, փառաւոր աւետարանչօք եւ զեղեցկատեսիլ խորանօք եւ զխրատայեաց ծաղկաւք եւ զոյներանկ զեղօք եւ ծերացեալ ալեօք աշխատեալ...»:— Բազմավէպ, 1950, էջ 273:

«ԶՅովհաննէս մեղապարտ նկարիչ աղաչեմ յիշել ի մեղաց թողութիւն վասն սիրոյն Քրիստոսի»:— Նոյն, էջ 272ա:

3.— Յովհաննէս եպս. Կաֆայեցի, 1447 ին, կը ստանայ Գրիգոր Տաթեւացիի Բարոզգիրքը, ըստ երեւոյթին օրինակուած վերոյիշեալ երկու Գրիչներու կողմէ: Ահաւասիկ յիշատակարանին սկզբնական մասը.

«Ի թվ. ՊԼԶ...: Արդ, զըրեցաւ առաքելական եւ մարդարէական, աւետարանական եւ վարդապետական, աստուածաբուն հոգիայից տառս այս ձեռամբ Տէրունական եւ Յոհաննէս կրօնաւորի Սանահնեցոյ...»:— Սաչիկեան, Յիշտ. Ժե. Կարի, Մասն Ա. էջ 607:

ԺԶ.— Բարսեղ Արք. Արղուքեան, 1469-1507: Իր անունը կ'երևի քանի մը յիշատակարաններու մէջ. ինչպէս,

1.— 1469.— «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս որ կոչի Շարակնոց ... ի դրանն սուրբ Աստուածածնի, որ Սանահին այժմ յորջորջի, ի թվականիս Հայոց ԶԺԸ: Ի Կաթողիկոսութեան Տէր Արիստակիսի եւ յառաջնորդութեան սուրբ Ուխտիս՝ Տէր Բարսեղի...»:— Կիւլէսէրեան, Յուցակ Զեռ. Ղալաթիոյ, 1961, էջ 1042:

2.— 1475.— «Եւ արդ ես ... զծագրեցի զսա ... ի յաստուածարնակ վանքս, որ կոչի Սանահին ... ի յառաջնորդութեան տէր Բարսեղ Եպիսկոպոսի ... ի թուական նութեանս Հայոց ԶԻԴ»:— Յիշտ. Ժե. Դարի, Բ. էջ 374:

3.— 1504.— «Արդ ... եղեւ աւարտումս սր. Աւետարանիս ի գուռն մաւրս լուսոյ սր. Աստուածածնիս Սանահնոյ ... ի յառաջնորդութեան սր. ուխտիս տէր Բարսեղ կրանաւորին...»:— Սինոն, 1963, էջ 247:

4.— 1507.— «Արդ եւ յետինս ի ծընունդս եկեղեցւոյ, եւ անարգս յամենայնի Մկրտիչ մեղապարտ ոգի, ծնեալ եւ սնեալ մօրս լուսոյ դրան սր. Աստուածածնիս Սանահնիս, ի թուականիս Հայոց ԶԽԶ, առաջնորդութեան սր. ուխտիս տէր Բարսեղ Եպիսկոպոսի: Որ եւ ես ըստ կարի տկարութեան իմոյ յուսով անժահին եւ սիրով Հոգւոյն Սրբոյ զըրեցի սա յիշատակ հոգւոյ իմոյ, եւ ծնողաց իմոց՝ Սաշատրին եւ Ոսկիկին...»:— Զեռ. Ս. Յ. Թ. 1629, Շաբակնոց, էջ 721-2:

ԺԷ.— Ղուկաս Արիիքայիսկոպոս, 1514-1534: Սա իրբեւ առաջնորդ յիշուած է 1514 թուին (Ղաֆ. էջ 190): 1517ին (Ոս-

կեան, Գուգարբի Վանքերը, 1960, էջ 127) : 1520ին (Ղաֆ. Արձ. Թ. 101) : Եւ 1534ին, Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ, զոր օրինակած է Տէրունական զրիչ «ի յաստուածարնակ Վանքս Սանահին, ընդ հովանեաւ Մաւրս լուսոյ սուրբ Աստուածածնիս, ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Ղուկաս բարունապետիս և Ղուկաս արհիպիսկոպոսի և այլ միարանիցս...» (Գուգարբի Վանքերը, էջ 128) :

ԺԸ.— Ղուկաս Արքեպս. Արղուքեանց, 1591- Վ. 1634 :— Իրբեւ առաջնորդ կը յիշուի ՌՍ Թուին (Գուգարբի Վանքերը, էջ 129) : Վախճանած է 1634ին : Տապանաքարին վրայ կայ հակիրճ սա արձանագրութիւնը. «Ղուկաս եպիսկոպոս ազգէն Արղութեցի. Թ. ՌՁԳ» (Ղաֆ. էջ 175) :

ԺԹ.— Սարգիս Արքեպս. Արղուքեանց, որդի Բերեկի, 1634-Վ. 1681 : Նորոգութիւններ կատարած է Վանքին մէջ :

1652ին կը յիշատակէ իր կատարած նորոգութիւնները. «Ի Թվին Հայոց ՌձԱ... և Սարգիս Արհեպս., որդի Մէլիքին, ազգէն Արղութին, ծառայ սր. ուխտիս, որ է սըրոց բնակարան, Բաղրատունեաց հանգըստարան, հանդերձ միարանաւ նորոգեցի Ամենափրկիչն և Աստուածածինն, զանկապատունն, սր. Գրիգորն, Նշխարախուցն, ամէն» (Ղաֆ. Արձ. Թ. 14) :

Նոյն թուականին հրովարտակ մըն ալ ստացած է Վրաց Ռոստոմ Թաղաւորէն հաստատելու համար Սանահինի կալուածները, և հարկերէ ազատ ըլլալը (Գուգարբի Վանքերը, էջ 132-134) :

Վախճանած է 1681ին և թաղուած Սանահինի ներքին ժամատան մէջ : Տապանաքարին վրայ կը կարգացուի. «ԹՎ. ՌձԷ : Այս է տապան Սարգիս եպիսկոպոսին և նորոգող մենաստանիս» (Ղաֆ. Արձ. Թ. 36) :

Ն. ԵՊՍ. ԵՌՎԱԿԱՆ,

Գ Ո Ղ Գ Ո Թ Ա

ԹՐՔԱՅԱՅ ՂՈԳԵԻՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ՀՕՏԻՆ

ԱՂԵՏԱԼԻ 1915 ՏԱՐԻՒՆ

Կազմեց՝

Թ Է Ո Դ Ի Կ

Քրդաստանի (Կորդուաց աշխարհ) արևելյան մասը ՀԷՔԵԱՐԻ կը կոչուի. լեռնախիտ բարձրաւանդակ մըն է՝ որուն մէջէն կ'ընթանայ Ջաղ գետը։ Լեռնամէջ վայրերու մէջ, բացի Քիւրտերէ, հին դարերէ ի վեր բնակութիւն հաստատած էին Քաղղէացի եւ Ասորի Նեոտորականք՝ Ճուլամերկ (Ջալլամար) գետաօր սահմաններուն շուրջ։

Ճուլամերկի հիւսիս-արեւելակողմը, Պարսից Սալմաստի մուտքին, ԱՂԵԱԿ (Ալի-Պաղ) վիճակն է, կրկին գաւառներ Կորդուաց եւ Վասպուրականի։

Խնուս քնդարձակ հովիտ է, հարաւէն ունենալով Խամուրբեր, Ջեռնայ եւ Խամուր լեռները, նաեւ շահարբեր աղաջուր աղբիւրներ։ Խնուս բերդաբաղար՝ հին Խնուս աւանն է։ Դուղլայի հիւսիսակողմն է Կէօֆուս փոքրիկ վիճակը, Բասենի հարաւակողմը, ունի Մուկրաշէն գիւղը։

Այս վիճակներուն ելքին է ՄԱՆԱԶԿԵՐՏ (ՄԷԼԱԶԿԵՐՏ) վիճակը, Պալադիտի Քէլիւր-Կէտուր լեռանց հարաւէն. ունի հին Ապահունքի գաւառը, մասամբ ալ Հարքը։ Հայկի որդի Մանուաղ կառուցած է զայն, ուստի Մանուաղակերտ. աթոռն էր Ռէտունի իշխաններու եւ եպիսկոպոսի. ԺԱ. դարուն Տուրքի զո՛ւր սրաշարեց զայն. Ալիաշայնէն գրաւուելով աւերուեցաւ։ Քաղաքին արեւմուտքն է Օծիմ գիւղը, իսկ Գաթրըլին եւ Աշնար գիւղերը կը գտնուին հիւսիսակողմը. այս մասը կը կոչուի Թօրլու, շատ մը աւերակներով եւ կ'ենթադրուի ըլլալ Տուրքերանի Դալառ գաւառը։

*

Արեւելյան կողմէ Պարսկաստանի սահմանակից, իր սրբավայրերով, բաղմաթիւ վանքերով ու տաճարներով մեծահռչակ հայաշատ այս նահանգին ժողովրդեան ենթարկուած սարսափի, գիմաղրութեան եւ զաղթի ահաւոր անցողաբճերուն վրայ արաղ ակնարկ ձգելէ, եղեռնի թաւերաւայր չըմանակներու, հրդեհի, աւարի ու ջարդի եւ ինչ ինչ եկեղեցականաց դրուագները (որոնց պատմագրութիւնը կը կարօտի ստուար հատորներու եւ որոնք դուռ լացին Թուրքին վրէժխնդրութեան պոռթկումին՝ բովանդակ Տաճկահայոց վրայ) համառօտակի արձանագրելէ առաջ, կարեւոր էր անշուշտ տեղեկանալ թէ 39-000 քառ. քիլոմէթր իր տարածութեան վրայ որքա՛ն Հայ բնակչութիւն ծաւալած կար՝ չըմաղրուած՝ հարեւան Քիւրտերով, որոնց ցեղապետները՝ Թուրքէն գրգռուած՝ ա՛յնքան չարիք հասցուցին մերոնց եւ Նեոտորականաց։ Կը զնենք ստորեւ 17 Յուլիս 1913ի վիճակագրոյց մը, զոր պատրաստած էր առաջնորդ Յովսէփ Եպս. Սարաֆեան՝ պատերազմի նախընթացին վախճանեալ։

	Աճ	Պանդուխտ	Տուց	Իրացորութիւն
Արտադրութիւն	6393	466	1216	
Նորաշէնութիւն	5705	584	1008	
Յանդակային երբի թաղ	5498	478	1065	
Ս. Շահարի թաղ	1791	133	327	
Բաղադրութիւն թաղ	2504	208	499	
Հանգանակութիւն թաղ	872	—	—	
	22823			
Արտիկ (Աւելիակալ)	6066	143	836	Ստանդարտի վաճարով:
Արտիկ	7462	2229	1111	Բաղադրութիւն զաւանգի մէջ, մասն է Մեծագոյն վաճարով:
Բաղադրութիւն շրջանային գիւղեր (վարադ)	12385	940	1717	
Լիմ Աւելիակալ թեմ	6494	237	956	25 եկեղեցի (12 աւերակ) և մէկ վաճար:
Արտիկ	3650	3507	390	Ս. Բաղադրութիւն վաճարով:
Ճարտարագիտական	450	186	72	
Կէլիէն (Գեաւաւա)	686	498	148	
Բերդիլի	2445	108	373	Հին վաճարով:
Ապաղայ	1341	—	204	
Նորաշէն և խօշտակ	3000	—	—	
Կարճեղան	7000	—	—	
Ստալ	5000	—	—	
	78802 + 9717		88,519	
Կառուց Անապատ (14 եկեղ. և 3 վաճարով)			6,000	
Հայոց Զոր			16,000	
Շահար			10,000	
Գաւառ			8,000	
Կարճեղան (1) և Խիղան (11 եկեղեցիով)			4,000	
Մեղ			8,000	
Վանայ Կառուցութեան ընդհ. Հայոց Թիւ			140,519	

(1) Ստորին Կարճեղանի վանքեր՝ Վանայի Ս. Գեորգ, եւ Միգրայի Վանայի Ս. Աստուածածին:

ԹԻՈՂԻԿ

Իսկ հետեւեալը նորագոյն վիճակագիր մըն է Վանայ կուտակաւթեան Հայ ժողովուրդին, 18 գաւառի բաժնուած եւ անձնիւրին Հայ գիւղերուն զլխաւորները միայն յիշատակուած, մեծամասնութեամբ իրենց ժամով ու ժամուրով: Պատրաստուած Ա-ԴՕի կողմէ:

	Տուն	Անձ
1. ՎԱՆ-ՏՈՍՊ (Վանը՝ 4230 տուն, իր 20 արուարձաններով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Աւանց՝ 339 տուն, Լէզի՝ 192, Շահպաղի՝ 167, Սիգեա՝ 104, Շուշանց՝ 80, Գուրուպաշ՝ 108, Կենդանանց՝ 49, Բերդակ՝ 56, Ծուրստան՝ 80, Արտամէտ՝ 130, Դարման՝ 68, Ոսկեփակ՝ 45)	4230	22,470
	1592	9,614
2. ԹԻՄԱՐ (40 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Կիւսնենց՝ 138 տուն, Տրլաշէն՝ 95, Ծակտար՝ 38, Ամենաշատ՝ 40, Աննալանգ՝ 50, Մարմէտ՝ 153, Ճանիկ՝ 100, Նորշէն՝ 45, Ատեռ՝ 71, Փիրկարիպ՝ 57, Գոմա՝ 53, Դարաբէկ՝ 37, Սօսրաք՝ 42, Նորովանց՝ 37, Խժիշկ՝ 132, Ամուկ՝ 40, Էրեքին՝ 151, Քէօշան՝ 111, Խաւենց՝ 106, Ալիւր՝ 343, Աստուածածին՝ 63, Բողանց՝ 71, Աւերակի՝ 187, Զիկրաշէն՝ 76)	2525	15,411
3. ԲԵՐԿԻՐ (41 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Խաչան՝ 60 տուն, Քեաքարիկ՝ 51, Անգիւզակ՝ 59, Գործուր՝ 128, Պատիկ գեղ՝ 74, Բերկրի՝ 25)	734	5,152
4. ԱՐՃԷՇ (51 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Ականց՝ 304 տուն, Բլուրմակ՝ 90, Օրօթան՝ 36, Զասքոնակ՝ 31, Սսկուն՝ 84, Արծուաքերի վանգ՝ 20, Կարած-Քար՝ 32, Ասրաֆ՝ 56, Գանձակ՝ 26, Շիւտիեան՝ 38, Ծալմակ՝ 28, Փայգիւղ՝ 34, Բերդաղ՝ 44, Մեծոփայ վանգ՝ 34, Քօզեր՝ 60, Դրագոմ՝ 50, Արմիզոն՝ 26)	1303	10,313
5. ԱԼՁԱՆԱԶ ԿԱՄ ԱՏԻՆՅԵՎԱԶ (Արծկէ՝ 80 տուն) (22 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Առին՝ 117 տուն, Նորշէն՝ 34, Զիրաֆու՝ 45, Սիփաններ՝ 100, Փէշնագոմբեր՝ 32, Խոռանց՝ 47, Նորշնչուղ՝ 48, Կոներ՝ 56, Դարաֆէշիշ՝ 40, Արգայ՝ 33, Առնշկոյս՝ 55)	810	5,889
6. ՀԱՅՈՑ ԶՈՐ (30 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Նոր գեղ՝ 88 տուն, Աւեղ՝ 26, Հնդստան՝ 37, Ուրբուկ՝ 42, Խէֆ՝ 34, Աստուածաշէն՝ 48, Արատենց՝ 40, Անկշտանց՝ 67, Էրեմէրու՝ 82, Կզգի՝ 44, Խոսպ՝ 52, Հիրն՝ 30, Գըզլու-Թաշ՝ 51, Քերծ՝ 104, Պլքենց՝ 65, Խաբականց՝ 36, Կեմ՝ 100, Անգզ՝ 108, Մաշտակ՝ 64, Իշխանի գոմ՝ 70, Քէօշկ՝ 40, Խորգոմ՝ 65)	1383	8,482

7. ԳԱԻԱՇ (24 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Աքանանց՝ 65 տուն, Սպիտակ վանք՝ 18, Յիլի՝ 28, Պատականց՝ 75, Տշող՝ 50, Հիրիճ՝ 41, Փշաւանց՝ 60, Պախուանց՝ 42, Հարբերդ՝ 42, Նարեկ՝ 123, Փայխներ՝ 100, Մոխրաբերդ՝ 103, Նոր գիւղ՝ 87, Ընձակ՝ 34, Բէլու՝ 77, Թիւար՝ 27, Վառենց՝ 31, Գանձակ՝ 60, Նանիկանց՝ 35)

Տուն	Անձ
1190	6,913

8. ԿԱՐՃԿԱՆ (27 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Փրիտու՝ 3 տուն, Կաննաստ՝ 27, Խումս՝ 30, Կարփ՝ 25, Կենդարանց՝ 32, Վանիկ՝ 40, Օղուանց՝ 57, Կուր՝ 45, Ուրանց՝ 96, Սարբ՝ 40, Եղէգիս՝ 69, Գոմս՝ 60, Առանց՝ 25, Խարճիք կամ Խարգիք՝ 30, Խնձորգին՝ 50, Պաշ-ւանք՝ 25)

840	6,178
-----	-------

9. ԱՐՃԱԿ (180 տուն) (21 գիւղերով՝ որոնց գլխաւորներն են Խառակոնիս՝ 230 տուն, Գրգրլճա՝ 65, Նաբաք՝ 25, Միխներ՝ 48, Զօպան Օղլու՝ 26, Սեւան՝ 67, Զառանց՝ 37, Լիմ՝ 22, Մանդան՝ 60, Հասփստան՝ 22, Շամշատին՝ 70, Հագարա՝ 45, Տաղվէրան՝ 37)

1013	6,679
------	-------

10. ՍԱՐԱՅ (5 գիւղերով, որք են Սաքմանց՝ 30 տուն, Ախոռիկ՝ 50, Աւգարիկ՝ 11, Հասան Թամբան՝ 27)

118	826
-----	-----

11. ԽՕՇԱՊ (12 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Սալախանա՝ 28 տուն, Քոէլ՝ 70, Հուրթուկ՝ 52, Կանգուառ՝ 32, Կասր՝ 30)

252	1,746
-----	-------

12. ՇԱՏԱՆ (219 տուն) (50 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Սիւտիկին եւ Գոմեր միասին՝ 66 տուն, Ծիծանց՝ 25, Ճընուկ՝ 25, Յինենց՝ 21, Կաղայի՝ 66, Կանէք՝ 92, Արմշատ՝ 64, Սարկէք՝ 20, Առեղ՝ 28, Շիղան՝ 42, Կաղագիս՝ 30, նաեւ «Մգրէն»ներու շարք մը)

999	6,721
-----	-------

13. ՄՈԿՍ (48 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Ծափանց՝ 25 տուն, Հաղին՝ 45, Սարս՝ 26, Բուլենց՝ 25, Գնեկանց՝ 32, Կայքանց՝ 31, Առինչ՝ 30, Անձղանց՝ Դաշտի՝ Արրահամենց՝ Քաղափի քաղերը՝ 108)

721	4,459
-----	-------

14. ԿԱՐԿԱՌ (19 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Թացու՝ 64 տուն, Եղէգիս՝ 56, Բերկրի՝ 25, Խընձորուտ՝ 20, Յարկենց՝ 30, Որիգ՝ 27, Ծոկու՝ 21, Խորտնենց՝ 45, Կիճի՝ 20, Յաղք՝ 26)

420	3,038
-----	-------

15. ԱՂԲԱԿ (19 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Պաշգալէ՝ 200 տուն, Ս. Բարբողիմէոս՝ 40, Հասպըստան՝ 45, Երնգան՝ 27, Սարան՝ 24, Ալաս՝ 35)

482	3,505
-----	-------

	Տուն	Անձ
16. ՆՈՐՏՈՒԶ (11 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւոր- ներն են փրքադաւան՝ 35 տուն, Կողան՝ 20, Հօսքայեան՝ 27, Դիմ՝ 32, Վերին և Ներքին Սփինս՝ 54, Շամանս՝ 45, Մաօշֆ՝ 17)	257	1.767
17. ՃՈՒԼԱՄԵՐԿ (5 գիւղերով՝ որք են Փական՝ 39, Խալիլան՝ 22, Սեբման՝ Խանաս՝ Փիրան՝ 12)	73	534
18. ԳԵԱՒԱՌ (2 գիւղերով՝ որք են Գիգա՝ 200 տուն և Կարպէլ՝ 80)	280	1.680
Համագումար՝	19,222	121,377

Այս 18 գաւառներէն կ'անջատենք ԱՂԹԱՄԱՐը որ ա՛յնքան ընդարձակ է իր թեմերով և որ Վանայ Ծովու կղզիներէն հոչակաւորն է, ունենալով պարսպապատ վանք, ժեռուտ և անառիկ դիրք, և «Ս. Խաչ» խաչածէս հոյս-կերտ տաճար: Արեւմտակողմը կ'իյնայ Առաէր կղզին, իսկ հիւսիս-արեւելք՝ 18 մղոն հեռու՝ Կտուցը:

Գաղիկ Արծրունի գլխաւոր զարդարողը Էղած է Աղթամարի: Թեմերը՝ ՀԱՅՈՅ-ՉՈՐ (Երուանդունիք), ԳԱՒԱՇ-ԿԱՐՃԿԱՆ (Ռշտունիք), ՇԱՏԱՆ (Ջերմածոր), ՆՈՐՏՈՒՂ (Անձեւացիք), ՄՈԿՍ, ԽԻՉԱՆ ևւն: — Աղէտի տա-րին, Ս. Խաչի ամբողջ միաբանութիւնը ցահատակուած է՝ կոիւնքու բն-քացիին: Յիշենք տարաբախտ

Պողոս Վրդ. Կարապետեան. — Ծն. 1848ին ևւ ձեռնադր. 1869ին:

Իսկ Աղթամարի հազարաւոր Հայ բնակչութեան քաշածները նկարադ-րած ենք անցողակի՝ Աղբակի գլխուն մէջ, Կանաչեան Վրդ. ի կենսադրական գիծերով:

Գս. ի 921 թուականէն սկսեալ Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը 1895ին Շիրոյեան Խաչատուր Կաթողիկոսի մահուամբ զաղբած է, մինչև աղէտալի տարին պարբերաբար կառավարուելով տեղապահներէ: Ատոնցմէ վերջինն էր

Յովսէփ Եպս. Խոստեղեան. — Ծն. Նարեկ 1834, վարդապետ ձեռնադր. 1864: 1915 տարուոյ Յուլիսի սկիզբը վախճանեցաւ իւմ Անապատ վանքին մէջ: Գաւառի նահատակ քահանաներէն շատերը ձեռնադրած էր:

Աւա՛ այն տախտակը որ կը ներկայացնէ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԱՌՈՌՈՅ Թե-մօրէից Հայ եւ Քիւրտ գիւղերուն, տանց ու բնակչութեան բաղդատական մարդահամարը, 1914ին կազմուած:

	Հայ գիրք	Քիւրս գիրք	Հայ տուն	Քիւրս տուն	Քիւրս տուն	Քիւրս տուն
ՀԱՅՈՑ 200 (երանդանիք)	24	4	1687	485	2602	2400
ՀԱՏԱԽ (Չերմանք)	30	57	989	1286	5858	
ՄՈՒՈ (Մոխ)	35	28	715	781	4419	
ԳԱԽԱՆ } ՌԵՄԵՆԻ	18	20	1156	1238	6601	
ԿԱՐՅԱՆ }	22	50	837	1279	6689	
ԿԱՐՅԱՆ (Մեկայ և Կարճակնի մէջ)	16	11	417	178	996	
ՄԱՐՄԱՆԻ (Ս. Խոյ Վանք, 11 հոյ գիրքով)	15	14	255	223	1234	
ԽԵՉԱՆ (դանեայ Գրեկ գաւառ)	16	22	407	1489	8694	
ՍԱՐԳԻՍԻՍ (15 էկէզիկի և 3 վանք. Շերմից Ս. Գեորգ վա- նանայր՝ Լանանայ, Բաղինց Ս. Աստածածին վանանայր՝ աղբարհակն և Կիլիս Ս. Կի- րակոս [ամայի]:	26	26	356	423	2436	
	202	238	6819	7382	39059	2400

Ըստ Հայ Հոգևոր իշխանութեան, Խիզան գաւառն Աղթամարայ մի-
ճակ գոլով, ունի 6 ստորարաժանում — Ստորին Կարկառ, Շէնածոր, Սպար-
կերտ, Մարմտանք, Նդար և Խորորս:

Բացի Մարմտանքէն՝ կան նաև Նդար (Բաստ և Սօրի գիւղերով՝
27 տուն) Ս. Աստուածածին աւերակ վանքով: Իսկ «Գաւառներ» կոչուած գա-
ւառակին (7 հատ՝ 98 տուն Հայ գիւղերով) մէջ կան 2 վանքեր. «Նօթն Խո-
րան Ս. Աստուածածին» և «Ս. Գամաղիէլ», վերջինս ամայի: Խորորս գաւա-
ռակը (60 տուն՝ Շէն և Խարիթ գիւղերով) ունի վանքեր ու տաճարներ:
Շէնածոր գաւառակն ալ (17 հատ՝ 200 տուն Հայ գիւղերով) ունի 11 եկեղեցի
և «Ս. Խաչ» վանքը, վանահայրով:

Իսկ ըստ Թուրք կառավարութեան, Խիզան Բաղէշի «գոյմազամ» ու-
թիւններէն մին է, կազմուած՝ Սպարկերտ, Նամրան և Բուն Խիզան գիւղա-
խումբերէն (Միւտիւրիէթ): Ունի 80է աւելի հայաբնակ գիւղեր, ինչպէս Գա-
լասու, Դորոց, Բրանց, Խոփ, Փալասար, Կիկու, Սափ, Ս. Խաչ, Թաիէ և յն.
և չն.: Ուստի Խիզանը զանց ըրինք յիշատակել Բաղէշի նահանգին մէջ:

ՎԱՆ՝ ՍԱՐՍԱՓԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

Այս ցուցակներէն և ծանօթութիւններէն վերջ, անցնինք այն գո-
լումներուն որոնք ամիսներ տեւեցին և փութացուցին քանդումը Վասպու-
րական աշխարհի Հայ Օճախին:

Ռուսական Ա. նահանջէն յետոյ, սահմանադրութի ժողովուրդը (Սա-
րայի չըջան) ենթարկուեցաւ ամէն կերպ խժգոսութեանց, հետեւանք՝ Թրքա-
կան պարտութեան: Ատոնք իրենց կարգին անցողակի յիշուած ըլլալով, գառ-
նանք Վանայ դէպքերուն որոնք 1915ի դարնանամուտին տեղի կ'ունենան չըր-
ջակաները (Բէլու, Աթման, Կարկառ, Ատիւճէվազ, Թիմար և չն.) և որոնց
մասին նահանգին մէջուս Վասման և ուրիշներ զիմում կը կատարեն ա-
տոնց ամէնուն պատասխանատու և հրահանգիչ՝ կուսակալ ձէվտէթի(*)
(Էնվէրի քեռայր): Կեղբոնն իր կարգին՝ յիշեալէն թերագրուած՝ արձակած
էր հայերը բնաջնջելու հրամանը: Ատոր զործադրութիւնը Վանէն պիտի
սկսէր, բազմաթիւ Հայութեամբ այդ արծուերոյն քաղաքէն, որուն 2/5ը կը
կազմէր Թուրք բնակչութիւնը: Զօրակոչի օրերուն, բոլոր ունեւոր դասա-
կարգը կողոպտուած էր արդէն «Թէքեալիֆաթը Հարպիէ»ի կողմէ, մինչ ան-
լուր բռնութեամբ կը շարունակուէին զօրահաւաքում և կեղեքում չըջակայ
վայրերուն մէջ: Հայոց կողմէ զերազոյն ճիւղեր կը թափուին՝ տոթի շտալու
համար նոր դէպքերու որոնք կրնային մեծ համեմատութիւններ առնել,
խորհուրդ կը տրուի մանաւանդ ժողովուրդին՝ վրէժխնդիր ըլլալ հրկիզեալ
ու ջարդուած գիւղերու մասին: Զէվտէթ 3000 զօրք կը պահանջէ քաղքի Հա-
յութենէն: Մաս մը զօրքի, մնացորդին համար ալ «պէտէլ»ի բանաւոր առա-

(*) Զէվտէթ փաշա Վամի կուսակալ ըլլալէ առաջ՝ Հէֆնարի կառավարիչն էր և
վերջին ամիսներուն՝ Պաշայալէի քարոզիչը կազմակերպող պետական ռերագործը, որ հետը
Վամ փոխարքից 2000 սուլթանաբերու բանակ մը՝ լեւոնային ու դաշտային բնոյժներով:
Գաղաքը լեցուած էր արդէն քիւրտ հեծեալ և հետիոտն հրոսակներով և աշիրէքներով: Վամ
եւամեկէն քանի մը օր վերջ, պահանջեց որ ամբողջ հայ երիտասարդութիւնը, 18-45 տարու,
բարձր բանակը մտնէ իրրեւ աֆէլ: Ազգ. Առաջնորդարանը, Վասման և Արամ քանաքիմ
որ հայ տղերքը զինուորագրուին իրրեւ իրական զինուոր, գէնքով: Զէվտէթ չընդունեց:
Փորձեր եղան պէտէլով մէկ մասը փրկել:

Ջարկը նոր մաղձ կը կուտակէ նենդախոհ կուտակային ներսիդին, որ ապրոտամբութիւն կը նկատէ Հայոց ընթացքը: Շատախի մէջ մասնակի սպանութիւնք, առեւանդում եւ ապշող ծայր տուած են եւ Հայեր անձկութեան մատնուած: Կուտակայը հաշտարարի դերով գէշ աղէտալար ճամբայ կը հանէ Իշխանը՝ կոյկասաւայ նիկ: Մանուէլեան եւ 3 Ապրիլին իր 3 բնկերներով սպաննել կու տայ զայն Հիրճ(*) գիւղը:

Ասոր կը յաջորդէ Վառճանի կանչուիլը պաշտօնատուն, հանկ գիւղերանց հանուելով՝ տարաբախտ երեւոյթիւնն ու անձնուէր զործիչը կը տարուի Աւանց գիւղը (որուն բնակիչները տեսած են նաւ դրուիլն ու անհետիլը): Վառճան ընդ հակողութեամբ կը փոխադրուի Բաղէշ եւ տեղւոյն կուտակայ Ապրիլիսիալլայի հրամանաւ խժարար կ'սպաննուի քաղքէն զորս:

Առաջնորդական տեղապահ՝

Եզնիկ Վրդ. Ներկարարեան. — Ծն. 1870, վարդապետ ձեռնադր. 1888, միտարան եւ նիկ. կթղ. Փոխանորդ Աղթամարի, քաղքէն երեւելիներէն ձեռնուէր եւ Թէրզիպաշեանի հետ կը գլխի ձէպտէթի եւ ստիպումով հասնուի ըլլայ եղելութեան:

Երկու կարկառուն գէմքերու՝ Իշխանի եւ Վառճանի անհետացման գոյժը կը տարածուի ժողովուրդին մէջ: Տարբերը լարուած են իրարու գէմ. ձէպտէթի միտքը՝ մէկ Հայ չթողուլ է ողջ: Ու կ'սկսի զոյգութեան կոխը՝ տարապայման կերպով ուժգին: Մահիկն էր նորէն որ կը ցցուէր Խաչին յանդիման: Աղթամարի

Դանիէլ Վրդ. Զատոյեանն ալ (ծն. 1868, վարդապետ ձեռնադր. 1893), որ պատահմամբ քաղքէ եկած էր՝ չի կրնար մեկնել: Իմֆ եւս կը նշմարուի

Ապրիլ 7ի առտուն Շուշանց գիւղէն Այդեատան իջնող քանի մը Հայուհիներ յարձակում կը կրեն. օգնութեան փութացող երկու աղջակիցներ կ'իշխան գնդակահար: Ու կրակը կ'սկսի Թուրք խրամներէն օրն ի բուն. թրնդանօթն խկ լուռ չի մնար բերդին զապաթէն: Քիչուր մարտիկներ իրենց սահաւթիւ գէմքերով ու կապարներով 28 օր անընդհատ կ'ստիպուին մղել հերոսամարտ մը՝ ի փրկութիւն իրենց կեանքին, պատիւին եւ օճախին: Հարկ է սրտապնդել մահուան դէմ ոգորող այդ բուռ մը քաջերը. վանայ քանակացից դասն ահա՝ Ղեռնդեանց հանգոյն կը դեգերին անոնց մէջ եւ իրենց հոգեբուխ աղօթքներով Բարձեալէն կորով կը հայցեն կոռող այդ քաղակներուն համար:

Շրջականերէն զաղթականութեան հոտներէն մէկ կողմէն լեզուապա-

(*) Հիրճ (Հայոց Զոր գաւառին զիւղերէն մին, 30 տուն Հայ եւ 40 տուն Քիւրտ իրանակութեամբ). հող էր որ Իշխան եւ իր 3 ընկերները ձէպտէթի դատադրութեամբ Քերիմ Օղլու Բաշիտի տան մէջ գրչեմանց՝ 12 չէրէմերէ սպաննուեցան: Իսկ վանայ իրաներու բնութեամբ, Հիրճի 46 Հայ երիկ մարդիկը մոյն Բաշիտի տունն տաւանագնելով կոտորած են, սպա մնացեալ բնակչութիւնը՝ գիւղերու մէջ ու դուրսը, ըստ գրաւոր վկայութեան Դաշակցական Յովսէփ խորհրդարանի (գրական ծածկանուամբ՝ Գեղջուկ), որ Ապրիլ 6ին իմկաւ իոն՝ պատմէ ի վրայ:

Նորդուզէն եւ Խոջապէն հազարաւոր ենթեալ եւ հետեւակ գիւղեր Քիւրտեր մոյն օրերուն բռնած էին Հայոց Զորի Հայ զիւղերուն բոլոր ճամբաները, առաջնորդութեամբ Գրաւորի Շափիի որդի Լեզիկի:

տառ կը լեցուին քաղաք, յաղաստանի մնալու խօյ շտապով: Ասանց անունդին հարցն ալ կար: Նախօրօք բանտը դանուող Հնչակեան հինգ զորքեւներ (Արա. Սօլադեան, Կրպ. Տանթէեան, Ասօ, Արր. Բրուտեան եւ Հայկակ Երէմիչեան) տեղեկագր կը մորթուին, մինչ մերձակայ գիւղեր կը մասնաւոր հօտի եւ քուրի: Թահուրահի ալ օրերուն, Վալին թուղթ կը տեղացնէ Եգիպտոս վարդապետի, որ կոխը զաղար առնէ: Իր նկատմամբ զաղապարներուն գիտակ վարիչ ոյժեր բնական էր որ անհետեանք ձգէին ամէն լուր եւ հրահանգ որ այդ գեւէն կը բղթէին: Մահու եւ կենաց միջեւ տարութեամբ կը աւել միջնա լինէ Մայիս 3, երբ Թուրքերը կը փախչին եւ 3 օր վերջ Ռուս բանակը Հայ կամաւորներուն հետ կը մտնէ Վան: Արամ Մանուկեան նահանգապետ կը կարգուի եւ Վասպուրական աշխարհ գերութեան լուծը թօթափած՝ կ'սկսէ եռեւեմիկ Հայութեամբ: (Թէ մեր աղին որքա՞ն սուղի նստաւ բռնապոյն հարկի մը բերմամբ ստեղծուած այդ անկախութիւնը՝ դառն է անդրադարձնալ: Իթիթիհատի Պօլսոյ օճախը գեհնէ դարձած էր յանկարծ, ամենածախ բոցով մը բոլոր Հայութիւնը լափիլղելու պատրաստ: Ու բրա՞ն ալ:) Հայկական կառավարութիւնը եօթնամասնօրեայ անկախ դոյալինակ մը հաղիւ բոլորած, Ռուս բանակը հրաման կ'ստանար նահանջել: Պատուհասն այդ վայրկեանին կ'սկսէր արդէն: Վանեցիք 19 Յունիս 1915ին զաղթականութեան ցուպը ձեռք կ'առնեն ու կը զիմեն Կովկաս: Եղերակա՞ն է անոնց ուղեւորութիւնը. ճամբան շատեր կ'իյնան անսուղ եւ ուժասպառ: Միմիայն Էջմիածնայ եւ Վաղարշապատ գիւղի մէջ տարափոխիկ հիւանդութիւններէ մահացող այդ զաղթականներուն թիւը 8126 եղած է 28 Յունիսէն մինչեւ 8 Դեկտեմբեր:

Քիչ բան գիտեմք դեռ տարագնաց Հայութեան այդ կարաւաններուն շարքէն՝ եկեղեցական գոհերու մասին: Մեր տեղեկութիւնները քաղած ենք Զինադադարէն վերջ Պօլիս եկողներէ, Հայկ Աճէմեանի «Թուրքահայ Աղէտը» զրբոյկէն, Ա-ԴԹի ստուար զորքէն եւ մանաւանդ Եղեռնի տարին Աղբակի առաջնորդ Վահրամ Վրդ. Կանաչեանէ որ այժմ մայրաքաղաքը կը դառնայ:

Քաղաքին տասնեւիմեց քահանաները թէեւ պատահութիւնն ունեցան ջարդէ գերմ մնալու, բայց նահանջի միջոցին եւ անկէ վերջ Ֆիդիքական խոնջէնքներու եւ հոգեկան տանջանքներու շտովալով՝ իրենցմէ տասը վախճանեցան երկարատեւ հոգեվարքներու մէջ տուայտային: Յիւնք Երեւանի եւ Էջմիածնայ մէջ վախճանողներէն՝

Մեսրոպ Ա. Քինյ. Ճանիկեան.— Աշխարհական անունով Հայրապետ, ուսուցիչ, 1885-ին քահանայ ձեռնադրուած, հեղինակ՝ «Հայրիկ, քո հայրենիք Վասպուրական մեր աշխարհ» ձօներդին: Խրթմանի աշակերտ, առաջնորդական տեղապահ, Երեւանի մէջ վախճանած 1915 տարուայ Օգոստոսի սկիզբը:

Յուսիկ Քինյ. Փէքիբեան:

Ղեւոնդ Քինյ. Սափրաստեան.— Նախկին ուսուցիչ եւ ներհուն հոգեւորական:

Խորէն Քինյ. Տէր Կարապետեան.— 55 տարու, խղճաւոր եւ համեմատաբար: Երեքն ալ տարիներէ հետէ անդամ Վանայ Կրօն Ժողովի: Տ. Խորէն վախճանած է Վան, զաղթէն դարձին:

(Շար. 3)

ՀԱՅԱՑԻ ՀՆԱԽՍՈՍՈՒԹԻՒՆ ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ

ՅՈՎՍԷՓ ՎՐԴ. ՍԱՆՏԱԼՃԵԱՆ

Բ. Գեորգի:

Մեր գետաչառ հայրենեաց երկիրն պատճառ տուած է Ասորեստան-
եայց՝ զայն նալրի կամ նաիրի կոչելու, որ Գեորգի և Գեորգի երկիր կը նշա-
նուի: Ասոնց վրայ համառօտի պիտի որ խօսինք աստէն:

Երասխ: «Մայր Արաքս» իւր ծագումը ունի Բիւրակն լեռնէ, որ ի հնու-
մբն Արոս(23) կը կոչուէր, ինչպէս վերագոյն ակնարկեցինք, իսկ «Արոս»
ըստ կը նշանակէր: Զերասխ նախ յառաջագոյն Հերոդոտոս (Դ, 40) կը լիշէ
եւր անոր ընթացքը դէպ յարեւելս եղած կը նկարագրէ: Մեծագոյն գետաց
մէջ միայն սա է որ հայրենեաց հողոյն մէջ կը ծնանի, դէպ յարեւելս կ'ըն-
թանայ հայացի երկրաց մէջ և հոն կը մեռնի: Ուստի իրաւամբ կը կոչուի
ընիկ ազգային գետ, որ ի միտս Հռովմայեցւոց Հայաստանը կը ներկայա-
ցնէր, զոր և Վիրգիլիոս (Ենէական, Թ, տող 728) կը կոչէր «Կամրջա-
ստան Երասխ» (Pontem indignatus Araxes), և այս ոճով Հայաստանին շուրջ
հետոյ ըլլալը կ'իմանար: Պոպուլարիոս (Դ, եղբերգութիւն, 4, տող 33),
յետին բանաստեղծն, Արեթուսա անուն կնոջ մը առ իւր այրն՝ որ կը զին-
ւորէր ի խորս Ասիոյ, սապէս զրկւ կու տայ. «Կը սովորիմ թէ որ կողմն է որ
կ'ընթանայ յաղթահարելի Երասխն» (Vincendus Araxes): Բանաստեղծին
մտայր համեմատ՝ Անտոնիոսի պարտութեան պատճառաւ պէտք էր յաղթա-
հարել թէ՛ Երանի և թէ Հայաստանի Երասխը: Մովսէս Խորենացի (Ա, Ժ)
զայն կը կոչէ «գետ», վանդի է արդարեւ զերագանցօրէն գետ, որոյ «հա-
տաւ զբարանձաւս լերանց՝ անցանէ ընդ խորտմածիզս և նեղս և ահալին
դընդըմամբ իջանէ ի դաշտն» Երասխածորոյ (Անդ)(24):

Երասխայ վերնագոյն մասն՝ այս է իւր ծագման տեղէն մինչև Ախուր-
եան գետոյն հետ միացման կէտն, փասիս կ'անուանուէր, ուսկից անցաւ
Յունաց Բիւրն: Այս փասիսայ անունը կը գտնենք նախ Քսենոփոնեայ քով(25):
Պոլիբիոս փասիս անուամբ Երասխայ բովանդակ երկայնութիւնը կ'իմա-

(23) Ստրաբոն, ԺԱ, ԺԳ, 2, 14: Զերասխայ տես առաւմտինն այս աշխարհագիրը նաեւ
ի ԺԱ, Գ, 2: ԺԳ, 3: ԺԳ, 3, 4, 7, 13: Պաղոմէոս, Ե, ԺԳ, 5: Եւստաքեայ Մեկն. Դիոն. Բե-
րգեոսեայ Ընդհ. Աշխարհագրութեան, 988րդ տողին մեկն. ի Geographi Graeci Minorés,
Կրսով. Muller-Didot, Խոր. Բ, էջ 388, տող 21-22:

(24) Երասխայ ընթացքը զեղեցիկ կը նկարագրէ Պոպուլ. Մեկն. (Դ, Ե, տող 41 և
Ենէակ.), տպգր. Lugduni Batavorum, 1748:

(25) Քսեն. Արշաւան Կիրոսի Փաթաւ, Ե, Գ, 4: Գիողորոս Սիկիլիացի ևս այս
փասիսը կը յիշէ ի ԺԲ, 29: Փասիս գետոյն անունէն յառաջ եկած են անշուշտ Բասեան և
Վերին Բասեան գետաց տնուններն:

նայ(26) : Ազգային մատենադիրք Փասիս անունը կ'անդիտանան, և զայն մա-
ւրն ևւս երասի կը կոչեն : Սակայն որովհետեւ «Բասիան» անունը գիտեն,
ապա յայտ է թէ հին ժամանակներն Փասիսի անունն Հայաստանի մէջ կը
գործածուէր, վասնզի առաջինն՝ այս երկրորդէն յառաջ եկած է : Մայր զե-
տոյս անունը ալիւսալլ օտար աղպաց երկրաց մէջ կը գտնենք : (ա) Հնոյն է-
րանայ հիւսիսակողմը Յաքարտէս(27) գետն երասի կը կոչուէր. զայն գիտ-
նականք ոմանք Աւեստայի Բանհա և Բիդ-Վետայի Բասա գետոյն հետ յան-
ճահն նոյն կը համարին, ինչպէս աստէն ի մայր պիտի որ տեսնենք՝ երբ Ռահ
գետոյն վրայ կը խօսինք : Յաքարտէսին երասի անունը կու տան՝ նախ Հե-
կատէոս (Հոկտր. 170)(28), յետոյ Հերոդոտոս (Ա. 201, 205, 209, 216. Գ,
36. Դ, 11), Ստրաբոն (ԺԱ, Բ, 6) և այլք : (բ) Պարսկաստանի մէջ Աղեք-
սանդը Պերսեպոլիս քով Արաքսէսի(29) վրայէն անցաւ՝ կ'ըսէ Ստրաբոն (ԺԵ,
Գ, 6) : Միւս կողմանէ Դիոդորոս Սիկիլիացի (ԺԵ, հԺ, 2) կը գրէ թէ Պարս-
կաստանի մէջ Աղեքսանդր Արաքսէսի եզերքը կամքջաւ միացուց : (գ) Պոն-
տոսի «Թերմոտոն»(30) Արաքսէս կը կոչուի՝ կ'ըսէ Մետրոդորոս Սիկիւսիա-
ցի(31) : (դ) Միջագետաց մէջ Կիւրոս Փոքր և իւր զօրքն «Արաքսէս գետը
հասան» ըստ պատմութեան Գաեոնոփոնեայ(32) : (ե) Ըստ Ստեփանոսի Բի-
զանդացոյ «Արաքսա Լիւկիոյ քաղաք մըն է, ինչպէս որ Աղեքսանդր Լիւկ-
իացոյ վրայ գրած իւր երկրորդ գրքին մէջ կ'ըսէ : Ազգազրականն է՝ Արաք-
սացիք» : (զ) Թեոպիլոյ մէջ՝ ըստ բանից Ստրաբոնի (ԺԱ, ԺԳ, 13)(33), Պե-
նէյոս գետն «ի սկզբան Արաքսէս անունը առած էր» : Ըստ Ստեփանոսի Բի-
զանդացոյ «Երասի է գետ Հայաստանի և Թեսաղիոյ : Այսպէս կը կոչուէր
և Պենէյոս...» : (է) Իտարոսի (Դանուր գետ) չորրորդ բերանն «Արակոս» կը
կոչուէր, ոչ թէ «Նարակոս»(34) : Կարծի յամանց թէ Արակոս անունն Արաք-
սէս անունն խանդարեալ ձեւն է : (ը) Ըստ Պոլիբիոսի (Դ, ծԺ, 4. հԵ, 10) և
Ստրաբոնի (Բ, Բ, 2, 3. Գ, 4, 12. է, 5. Ժ, Բ, 19), Պոմ. Մեկայ (Բ, Գ, տույժ
119, 139) և Աղաթեմեկեայ (Geographiae informatio § 24)(35), Պեղոպոնէսի
մէջ Ելիսէն գէպ յԱրալիա ձգող հրուանդանն Արաքսոս կը կոչուէր(36) : Ե-

(26) Պոլիբ., Ե. ծԵ, 7. ասոր հետ համեմատել՝ Ստրաբոնի մա. ժղ, 5, ըստ ոռոմ.
Ստրապատեան քաղաքներն մինչև Կասպից երկիրներն գրաւած էին :

(27) Արդի Սիբ-Տարիս :

(28) Ի Fragmenta Historicorum Graecorum, հրտրկ. Muller-Didot, Փարիզ, 1885, հտր.
Ա. էջ 11 : Հեկատէոս պատմագիրն ապրեցաւ Ք. ա. 549-486 :

(29) Այս Արաքսէս զարդիս Պէնո-Էմբր կը կոչուի :

(30) Պոնտոսի արդի Թերմէ գետակն :

(31) Տես ի Fragm. Hist. Graec., յիշեալ հրտրկ., 1883, հտր. Գ. էջ 204 :

(32) Գաեմ., Արշաւան Կիրոսի Փոքր, Ա. Ե. 19 : Այս գետն Խարոսա էր, որ միշտ
գետաց հառան քաղաքին հարաւոյ-արեւելիակողմը Գաւգանիսի երկրէն անցնելով՝ Եփ-
րատոյ մէջ կը հոսէր :

(33) Տես և Eustathii Commentarii մեկն. 739րդ տողին Դիոնիսիոսայ, ի Geogr. Gr. Min.,
հրտրկ. Muller-Didot, 1861, հտր. Բ. էջ 346 :

(34) Տես ի Anonymi Periplus Ponti Euxini, հտմ. 67րդ, ի Geogr. Gr. Min., հրտրկ.
Muller-Didot, 1855, հտր. Ա. էջ 419 : Տես անդէն զԳաեոնոփոնի :

(35) Տես ի Geogr. Gr. Min., որպէս աստէն ի վեր. հտտր Բ. էջ 485 :

(36) Իսկ այսօր Քալդդիա կը կոչուի : Ըստ Ստրաբոնի (Բ, Գ, 31, 32), Եդիսայ Պի-

բառիսայն անունն ոչ մեր ազգային եւ ոչ իսկ Ասորեաւանեայ ցարդ ի յայտ եկած սեպագիր արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի. եւ այն անուան ստուգաբանութեան իսկ յայտնով կուտան չունինք: Կեղծ Պղոտարքոսն կը գրէ որ Հայոց Արաքսէս անուն թագաւոր մը իւր աղջկանց սպանման ցաւէն «ինքն զինքն Հալմոս գետոյն մէջ նետեց: Գետն անոր անունէն Արաքսէս կոչուեցաւ» (37): Այս ամենայն դրոյց մ'եղած կ'երեւայ, որուն մէջ Երասխայ նախաւոր անունն Հալմոս եղած ըլլալն ճշմարտանման է: Երանայ Հարաւակողմը եւ ճշդիւ Պէլուզիստանի հիւսիսայն արեւմտակողմը գտնուող «Համուն ծովուն» (38) լայնատարած խաղին անունն՝ նոյնիսկ Հալմոս-Երասխ գետոյն անունն է, որ ամենահին ժամանակներէ հոն տարուած է: Երասխայ վերագոյն մասին անունը՝ Փասխա, կը կրէ Կողքիսի գետն (Հերոդոտոս, Ա, 2, 104. Էւն: Պոմպ. Մելա, Ա, ԺԹ, տողք 84-85: Պոպոմ. Ե, Ժ, 1, 2, եւ այլք քաղուածք) ինչպէս եւ մէկ քաղաքն (Պոպոմ. Ե, Ժ, 2. Լ, ԺԹ, 4): Ի Հնդկիս՝ «Փասխն եւ Գանդէս Գայիրք կոչուած լեռներէն կը հոսին» կ'ըսէ Պոպոմէոս (Է, գ, 7, 8):

Կուր: Այս գետն՝ որ Հայաստանի հիւսիսակողմը Գուգարաց եւ Տայոց մէջ ունի իւր սկզբնական ծագումը, է արգարեւ գետ Հայացի, այլ ոչ ամենիւր անխառն յօտար տարերաց: Իւր ընթացքը յարեւմտից դէպ յարեւելս ուղղելով՝ երբ Կասպից ծովը կը մօտենայ, իւր մէջ կ'առնու զԵրասխ, եւ այնպէս երկուքն միատեղ նոյն ծովը կը թափին: Պղոտարքոս (Պոմպէոս, ԼԴ) ինչպէս եւ այլք ոմանք՝ զԿուր Կիււնոս կը կոչեն. նոյն մատենագիրն գետոյս միւս այլ աղբերակունքը կ'անհնարկէ երբ կ'ըսէ. «Կիւնոսի աղբերակունքն Վրաց լեռներուն մէջ են» (Անդ): Ասոր եւ կը յաւելու. «Իւր ընթացից մէջ զԵրասխն կ'ընդունի որ Հայաստանէն կու գայ, եւ տասնութհաւ բերանէ Կասպից ծովը կը թափի: Ոմանք ի մատենագրաց կ'ըսեն թէ Երասխն ի Կիւնոս չ'թափիր, այլ անկէ դուրս եւ առանձինն կը հոսի, եւ այս գետոյն քով յիշեալ ծովը կը թափի»: Այս բանս Հնագոյն ժամանակաց Համար Հաւանական կ'երեւի. Ստրաբոն (ԺԱ, գ, 2. դ, 2. Ժդ, 3, 4, 5) իւր ժամանակաց Համար այնպէս կը վկայէ (39): Նման Երասխայ՝ Կուր գետն եւս ունի իւր Համանունները յօտար երկիրս: (ա) Պոպոմէոս աշխարհագիրն (Զ, ր, 1) Մարաստանի մէջ «Կիւրոս գետ» (= Կուր գետ) մը գիտէ: (բ) Ըստ Ստրաբոնի (ԺԵ, դ, 6) Պարսկաստանի մէջ «Կիւրոս գետն» (40) եւս կայ, որ բովանդակ թոր Պարսկաստանի մէջ կը հոսի կ'անցնի, եւ Պասարգադ քաղաքին պարիսպներուն ստորոտը կը թանայ»: Եւստասիեայ Մեկնութեանց մէջ եւս կը կարգանք որ «Կիւրոս պարսկական գետ մըն է...: Աշխարհագրին վկայութեան համեմատ (էջ 500) ուրիշ մեծ գետ մ'ալ կայ՝ որ Հայաստանի մէջէն կը բըղ-

սաղիս վիճակին մէջ Սալմոնէ անուն ագրքակն մի կար, որ ճայնպէս Սալմոնէ կոչուած քաղաքի մը մօտ էր: Սալմոնէ ճայն է Հալմոս անունն հետ, որով Երասխ նախապէս կը կոչուէր:

(37) Sbu ի Geogr. Gr. Mss., յիշեալ հտարկ., հտք. Բ, էջ 662:

(38) Sbu Fr. Spiegel, Eranische Alterthumskunde, հտք. Ա, էջ 30. 37:

(39) Նոյնն կը հետեւի ի բանից Պոմպ. Մելայ (Գ, Ե, տողք 54-62, Ասիանու-Արշաւան, Է, Ժգ, 3) եւ Պոպոմէոսի (Ե, Ժգ, 3):

(40) Արդի Բուլղար. քսա Գիբրիլայ. Lehrbuch der alten Geographie, 1878, էջ 65, Ժանթ. 1: Սակայն կայ անգլէն Բուլղար-քսաքս անուն գետ մ'ալ, զոր միայն վերստին յիշեալ Կիւրոս գետայն հետ ճայն համարելու ենք:

խի. ասոր անունն հին ժամանակներն կորուս կը կոչուէր. սակայն յետոյ փոխւելով կիւրոս կոչուեցաւ» (41)։ (դ) Թեսաղիա՝ ինչպէս զԱրաքսէս, ունէր եւս «Կուարիոս» անուն զեռ մը, որ այսփոխ հնչամբ կը հնչուէր «Կորալիոս» եւ «Կուալիոս»։ Այսպէս ըստ Ստրաբոնի (Թ, ր, 29, ե, 17)։

Արածանի։ Այս բուն ազգային եւ Ուրարտեան ժամանակներէն մնացեալ անուամբ՝ արեւելեան Եփրատն կ'իմացուէր։ Գետն իւր զլիսաւոր անկողն արարատ նահանգին մէջ նպատ եւ Սուկաւ լեռներուն կը պարտի, եւ անկից յառաջանալով դէպ յարեւմուտս՝ երբ Խոզնա եւ Հանձիթ դաւառաց ծայրը կը հասնի, արեւմտեան կամ վերին Եփրատին հետ խառնուելով՝ իւր կատարեալ անձնաւորութիւնը կը կորսնցնէ։ Սակայն յետ միաւորութեանն՝ իւր ընդ ազգային անունը բոլորովին չ'կորսնցներ. վասնզի Արածանի անունն՝ թէպէտ ոչ յաճախ, դորձածուած է մեր մատենագիրներէն ոմանց քով՝ մանաւանդ Եւսերեայ Քրոնիկոնին մէջ, միաւորեալ երկուց զետոց համար։ Ասորեստանեան արձանագրութիւնք այս զետոյն թէ՛ Արդանիա եւ Արձանիա, եւ թէ Բուրատտի եւ Բուրատտու անունները կու տան։ Յունաց Բիւրուն բռնած զերիններն եւ Քսենոփոն (Արշաւան, Գ, ա, 3, ե, 2) այս զետը Եւփրատէս անուամբ գիտեն։ Բուրատտի կամ Բուրատտու անունն՝ ի ընէ Սուսերեան-Արատային ձեւով Բուրա-նունու (Գետ-մեծ) եղած բլլալով, սեմական ձեւ մ'առած է։

Նախաւոր ժամանակաց Երանն ունէր իւր Եփրատը։ «Եօթն Ամսապանդիցն» (42) Ափրինի մէջ (Խորդա-Ավեստա, Ծ, 9) Փրա'տ իւրը վնամօրէն նըւիրական զեռ մը կը յիշուի... զայն՝ առանց երկմտութեան արդի Հելմէնտ եւ հնոց Ետիւմանդը զետոյն հետ նոյն կը համարիմ... այս զետն նոյնպէս Փրա'տու կամ Ուփրա'տու անունը առած էր միանգամայն. ըստ այսմ՝ դասական մատենագիրներն իւր եղբրաց վրայ Դրանկիանէի մէջ (Ստեփ. Բիւդ., Ը, բ.) Փրադա քաղաքը կը յիշեն. եւ Պլինիոս (2, 25) Ուփրատոս՝ այս է Ուփրա'տու կը կոչէ... անոր ճիւղը, որ Յոյներէն Պրոփիտարիա կոչուած քաղաքին մէջէն կ'անցնէր (43)։

Կալլա(ր)մա։ Այս զետը կամ զետակը Թազդաթփաղասար Գ. իւր Նիւրուշայ Տախտակին արձանագրութեան մէջ (տող 35) կը յիշէ։ Թուի թէ այս զետակն Մեծ Ծովաց արեւմտակողմը Հանձիթ դաւառին մէջ էր եւ յԱրածանի կը թափէր։

Եփրատ Արեւմտեան։ Սա՝ իւր ակունքը ունի Կարնոյ՝ եւ մանաւանդ Շատղոմք զաւառին մէջ, ի բարձունս լեռին որ զարդիս Կեալուր-Տաղը կը կոչուի։ Լեռն Կարին քաղաքէն իւր հինդ ժամ դէպի հիւսիս հեռաւորութեամբ՝ Խաչկայ Վանք անուն զիւղոյն անմիջապէս կոնակն է։ Աղբրեաց թիւըն աստէն քսանեւի է, որոնք սկզբնական Եփրատաջուրը կը մատակարարեն։ Եռացման տեղն ծովուն երեսէն 2828 մետր, իսկ բարձրագուստէն 995 մետր բարձր է։ Սակայն զլիսաւոր աղբիւրն՝ ամենաբարձր աղբիւրէն 65 մետր վար կը բխէ։ Գետն անկէ դէպի հարաւ-արեւմտից վազելով՝ երբ Դարանաղի եւ Մնձուր զաւառներուն արեւմտեան ծայրը կը հասնի, կը սկսի

(41) Sbu ի Geogr. Gr. Min., հրտ. Muller-Didot, 1073 տողք մեկն., հար. Բ, էջ 396։

(42) Մագղեգանց կրօնի մէջ երկնային գլխաւոր ոգիք։

(43) Fr. Lenormant, Les origines de l'histoire, Բ. հրտրկ., հար. Բ, Ա. մաս, էջ

կիսարյուր զիծ մը յօրինել՝ հակելով դէպի հարաւ, եւ Արածանայ հետ խոնոտելով՝ երկրին եւս յաճախ մանուածոյ ընթացիւք դէպ յարեւմուտս եւ յարեւելակողմն՝ մինչեւ ի սահմանս Միջագետաց, կը յօրինեն այն կիսարյուր զիծը, զոր միւտովն հանդերձ եփրատայ ազեղը կ'անուանենք:

Տիգրիս: Այս գետն երկու ճիւղ ունի, մին՝ որ է փոքր, արեւելեան ճիւղ կը կոչուի, իսկ միւսն՝ որ է մեծ, արեւմտեան կ'անուանուի: Այս վերջնոյս աղբերակունքն Ծովաց արեւմտակողմն են. եւ գլխաւոր աղբիւրն է այն, յորմէ կը դոյնայ ասորեստանեայ արձանագրութեանց *Լիւշաձ Սուրնատ* գետն, որ զարդիս Սեպենէ-Սու կ'անուանի: Տիգրիսի այս մասն հիւսիսէն դէպ հարաւ իջնալով՝ կը դառնայ եւ կը դիմէ դէպ յարեւելս, եւ Ծովաց ու Աղձնեաց արեւելեան ծայրը՝ միւս ճիւղոյն հետ կը միանայ:

Արեւմտեան ճիւղոյս ձախակողմէն, ինչպէս կ'երեւի, օժանդակներն էին՝ (ա) Նալաինիս, զորմէ ուրիշ տեղեր ընդարձակօրէն պիտի խօսինք: (բ) Նամի, զոր Թագղաթիաղայս Ա. իւր Հատուածակողման արձանագրութեան մէջ (Բ, 23) կը յիշէ: Սա՝ հաւանականօրէն արդի Պաթման գետն է: (գ) Լուբիս, Ասուրնաճիրաբաղայ Տարեգրութեանց մէջ (Բ, 20) յիշեալ: Թուի թէ սա՝ Պաթման գետոյն վերագոյն ճիւղերուն մէջ արեւմտեանն էր: (դ) Զուա, որ սոյն այս Տարեգրութեանց մէջ (Գ, 102) կը յիշուի, եւ հաւանականօրէն Պաթման գետոյն արեւմտակողմը գետակ մըն էր:

Արեւելեան ճիւղոյն համար Քսենոփոն կը պատմէ (Արշաւան, Դ, ա, 3) որ Յունաց Բիւրն տակաւին Կորդուաց լեռանց մէջ շմտած՝ զօրավարներն «բռնուած գերիներէն լսած էին որ այն լեռները անցնելէ վերջ՝ կրնային Արմենիոյ մէջ Տիգրիսը անցնիլ իւր աղբերականց տեղը եւ կամ անոր բոլորափէն դառնալ՝ եթէ այնպէս ուզենային»: Այս աղբերակունքը Յունաց Բիւրն անցաւ՝ երբ նախ Կորդուաց լեռներուն հիւսիսոյ-արեւմտակողմը դտնուած Կենտրիտէս(44) գետը իւր կոնակը թողուց (Արշաւան, Դ, գ, 1, 11, 20, 32. գ, 1) եւ ասկէ տասն փարսախս(45) քալելէ վերջ՝ նոյն աղբերականց հասաւ (Անդ, Դ, գ, 3): Ասկից զօրքն տասնհինգ փարսախս ճամբայ ընելով՝ Տելեբոսս(46) գետը հասաւ (Անդ, Դ, գ, 3): Ուստի՝ աղբերականց թեւն՝ որ երկայն չըլլալու էր, եւ յիշեալ երկու գետերն միանալով՝ Տիգրիսի արեւելեան ճիւղը կը յօրինէին: Իսկ աղբերակունքն Բզնունեաց ծովուն հարաւոյ-արեւմտակողմն էր:

Ընդհանրապէս՝ Տիգրիս ասորեստանեան սեպագիր արձանագրութեանց մէջ Դիզլատ կը կոչուի, զոր մեր մատենագրաց քով Դկղաթ ձևով կը գտնենք:

Վերոյիշեալ առաջին կարգի գետերէն վերջ կու գայ Ճորոխ(47) երկբորդական կարգի գետն, որ Բարձր Հայոց Սպեր դաւառին արեւմտակողմէն բխելով կ'ընթանայ դէպ յարեւելս, եւ յետոյ դէպի հիւսիս կը դառնայ եւ կը հոսի ի Սեւ ծով: Առ Քսենոփոնի (Ք. ա. 445-355) ճորոխ գետն Հարաւոյ-

(44) Արդի Պօհթան-Չայ: Զկենտրիտէս կը յիշէ Սաեւ Դիողորաս Սիկիլիացի, ԺԴ, Է, 7:

(45) Քիլոմետր 55.320 մետր:

(46) Թուի գետ, արդի Պիթիս-Չայ:

(47) Արդի Զուրուի գետն:

սոս կը կոչուի. անոր քովն է որ այս գետը առաջին անգամ յիշուած կը դրուենք (Արշաւան, Դ, է, 18): Հարպատոս կը կոչուի նաեւ Դիոդորոսի Սիկիթիացւոյ քով (ԺԴ, իթ, 2), որ անտարակոյս Քսենոփոնէն զիտէ զայն: Այս գետն արեւմտեան մատենադրաց սմանց քով Ակամպսիս կը կոչուի, որ երբեմն գետոյս մէկ ժամնդակին անունն էր եւ ժամանակաւ յետոյ Զորոսի անունը փոխանակած կ'երևայ: Ասողիկ (Բ, 4) զիտէ թէ Ակամպսիս աղբերակունքն Տայոց մէջ են: Պլինիոս (Զ, դ, 4) եւ Պրոկոպիոս (Պատերազմք Գոթաց, Դ, 2) եւս Ակամպսիս անունը կը յիշեն իբր ձորոս: Այս վերջին գետն աջակողմէն մեծաւ մասամբ հայկական երկիրները, իսկ ձախակողմէն՝ Հայ աղբիւն հետ անձուկ խնամութիւն ունեցող Կասկայից (Քաղիւրք = Խաղաղ) ժողովրդեան երկիրները կ'ոռոգանէր: Պլինիոս (Ե, իթ, 29) (48) Կարթոյ մէջ է փոքր Ասիա «Հարպատոս գետոյն քով Հարպատ» անուն քաղաք մը կը յիշէ:

«Հալիւս(49) գետն Արմենիոյ մէկ լեռնէն կը հոսէ» ըստ Հերոդոտեայ (Ա, 72): Զայս ըսելով՝ պատմահայրն անշուշտ փոքր Հայքը կ'իմանար:

Դայլ գետ փոքր Հայոց: Ըստ Ստրաբոնի (ԺԲ, դ, 15), Մկիւղաքս գետն «Փանարիս գաւառակը կը մտնայ: Աստէն Դայլ գետն Արմենիայէն դալով՝ անոր հետ կը խառնուի եւ իբրիս անունը կ'առնէ»: Աստէն եւս Արմենիա անամբ փոքր Հայք կ'իմացուի:

Ախուրեան(50): Այս գետն Գուգարաց նահանգին մէջ ունենալով իւր առաջնական աղբիւրը՝ դէպի հարաւ կ'ընթանայ, եւ իւր մէջը շատ մ'օժանդակ գետակներ ընդունելով՝ Փանսիի հետ կը միանայ, յորմէ կը սկսի բուն Երասխն: Մերս Արքիստիս Ա. (Ք. ա. իրր 780-755) իւր Յրդ պատմական սեպագիր արձանագրութեան մէջ (տող 1) Ախուրեանիս անուն քաղաք մը կը յիշէ, որ հաւանականօրէն իւր անունը այն գետէն առած էր: Յամենայնդէպս՝ յիշեալ գետոյն անունն հնագոյն ժամանակներէն ծագեալ կ'երեւի:

(Այր) Դանանիասու ժողովրդոյ գետ: Ուրարտուայ Թագաւորն Ռուշաս Բ. իւր պատմական արձանագրութեան մէջ (տող 14) նոյնպիսի անուն գետ մը կը յիշէ, զոր Մ. Խորենացւոյ (Բ, ժգ, հե) եւ Գողթան երդաց Քասաղ գետոյն հետ նոյն համարիլ կը միտիմ: Քասաղ կամ Քասախ(51) Արագած լեռան հարաւակողմը Նիդ գաւառէն բխելով՝ կը վազէր դէպի հարաւ, Վաղարշապատայ մօտերէն եւ Երասխայ հետ կը խառնուէր:

Մեծամօր: Սա՝ Երասխայ օժանդակ գետ մըն էր(52), որ Արագածոտն գաւառէն դէպի հարաւ կը վազէր, իւր ձախոյ եղերաց վրայ ունելով Երեւան եւ Արտաշատ քաղաքները: Մեծամօր գետը կը յիշէ Մ. Խորենացի (Բ, իթ):

Ռաե գետ, զոր Կորիւն կը յիշէ(53), եւ որ Այրարատ նահանգին մէջ եւ Վաղարշապատայ մօտերն էր. սա եւս Երասխայ օժանդակ գետ մ'ըլլալու

(48) Ըստ հրատարակութեան Sillig-Perthes, Hamburg-Gotha.

(49) Փոքր Ասիոյ մէջ արդի Դըզը-Էրմազ:

(50) Արդի Արֆա-Չոյ:

(51) Ըստ Հ. Ղ. Վ. Սիլիւան (Այրարատ, էջ 6), արդի Կարթոյ ջուր:

(52) Կարի հաւանականօրէն՝ արդի Դայա-Ուս գետակն, որ զարդիս Վաղարշապատայ արեւմտից-հարաւակողմը կը խառնի ի Քասաղ գետ. «Բայց յառաջին ժամանակս ընթացք երկոցուցն այլազգ էին» (Ալիշան, անդ):

(53) Կորիւն, տպգր. Վեներիկ, 1894, էջ 20-21:

էր: Ըստ Պոմպ․ Մելայ (Գ, և, տողք 40-41), «Ռոմ․ Կերաւնեան լեռնեքէն մէկ անտի մէջ կ'իջնայ, եւ երկու անուիւք Կասպից ծովը կը թափի»: Կոփուսու հիւսիս-արեւելեան մէկ մասն Կերաւնեան լեռինը կը կոչուէր․ ուստի յիշեալ Ռոմ գետն՝ որ հայացի Ռոմ գետոյն անուանակիցն էր, հաւանականօրէն վերնագոյն Կասպից երկրին մէջ կը գտնուէր: Հնդկաց Ռասա եւ Երանեանց Ռանհա որ եւ Հոս գետն՝ հայացի Ռոմ գետոյն անունը կը կրէր: Երանայ այս գետն անտարակոյս Պողոմեայ (Ձ, ժդ, 1, 2, 4) Ռա կամ Հոս գետն է, զոր Համաուոս Աշխարհադրութեան Անանուն հեղինակն Ռաս կամ Հոսս կը կոչէ (54), եւ զոր Երանայ Յաքսարտէս, Ոքոսս եւ Հոբեմոս գետերէն անմիջապէս կից կը յիշեն (55): Այս այս վերջին չորս գետերն իրարմէ տարբեր էին՝ հետեւաբար՝ Յաքսարտէս գետը Բիդ-Վեաայի Ռասս եւ Աւեստայի Ռանհա գետոյն հետ պէտք չէ նոյն համարիլ:

Մուրց: Օժանդակ գետ Երասխայ վերնագոյն մասին, այս է Փաթիտայ: Այս գետոյն վրայ մեր պատմահայրն կը գրէ (Բ, կէ). «Ստանին Մուրց եւ Երասխ»․ եւ էր այն գետն՝ կամ ճշգրտօրէն գետակն՝ «ի դաւաոին Բասեան», որ Երասխայ վերնագոյն մասին աջակողմէն էր:

Տղմուտ (56) որ Վասպուրականի հիւսիսակողմը, Արտաղ դաւաոին Աւարայր կամ Տղմուտ դաւաոին մէջէն անցնելով՝ Երասխայ մէջ կը հոսէր, ի յաջմէ գետոյս:

Կարմիր գետ, ի Վասպուրական նահանգի, որուն մէջին կողմանքէն բխելով՝ կը հոսէր յերասխ:

Հոգաղան գետ, որ օժանդակ է Երասխայ, ըստ րանից Մ․ Խորենացւոյ (Ա, ժր․ Բ, ժա) Տուրուբրանի արեւելակողմը Վարաժնունեաց դաւաոին մէջ պէտք էր որ ըլլար (57): (Ունի այլափոխ ընթերցմունք՝ Հուրազդան, Հուրաստան, որոնք ուղիղ չեն): Հայացի գետոյս անունն՝ Երանայ Փրազդանու կամ Փրազդանա կոչուած Զրոյն կամ Փրազդանաւա ծովուն անուանց հետ նոյն է: Այս Զուրն կամ Ծովն Սեղեստանի մէջ էր (58):

Մելաս, գետ նուիրական յԱրարատ, որուն համար Իսպուրնիս եւ Միւնուաս Ա․ Թագաւորներն Յաշից Կարգաւորութեան արձանագրութեան մէջ (մեր թիւք 42-42*, տողք 6/39) երկու եղ եւ չորս ոչխար սահմանած էին ի դոհ, կոչելով զայն «սրբնթաց Մելաց»: Կարի հաւանական է որ այս նուիրական գետն՝ Միւնեաց հարաւակողմէն Արեւիք դաւաոին Մելրոյ գետն էր, որ ի ձախմէ յերասխ կը հոսէր: Կապագովկիս ունէր կրկին Մելաս գետեր: Առաջինն ու մեծն՝ Եփրատ գետը կը թափուէր: Արքիստիս Ա․ իւր ՇԲեղ Արձանագրութեան մէջ Մելիտինէ քաղաքը յիշելէ ետքը՝ զայն Մելաս կը լիշէ եւս (Անդ, սիւն Բ, տող 17) «Մելիտս գետ» (59) անուամբ: Այս Մելաս գետոյն վրայօք Պողոմէոս (Ե, դ, 8) կը գրէ․ «Արգէտն լեռնէն Մելիտս կոչուած

(54) Sbu ի Geogr. Gr. Min., հրսիկ. Muller-Didot 1816, հսր. Բ. էջ 502, յօդ. 29րդ:

(55) Պողոմէոս (Ե, ք, 12, 17, 19, 21) միւս այլ Հոս գետ մը կը յիշէ շատիական Սկիւրիոյ մէջ (?): Ագաթեմբրոսի (Բ, 10) Թոս գետն անտարակոյս վերոյիշեալ Ռոմ գետայն հետ նոյն էր:

(56) Եղիշէ, 2, տպգր. Վեցետիկ, 1859, էջ 90:

(57) Գետոյս գիրքն դժուարաւ կրնայ որոշուիլ: Սակայն տես Հ․ Ղ․ Ալիշան, Այբաբ, էջ 6:

(58) Sbu Fr. Spiegel, Eranische Alterthumskunde, հսր. Ա. էջ 147, 200:

(59) Արգի Թոխմա-Սոս:

զեան հասելով՝ եփրատ գետոյն մէջ կը թափի»։ Ստրաբոնի Հատրմոնի Բաղ-
ւածոյից մէջ կը կարդանք որ «Մելլաս գետն Տաւրոս լեռնէն եփրատոյ մէջ կը
թափի»⁽⁶⁰⁾։ այս գետն՝ Պողոմեայ մեղի յայտնած Մելլասն է։ Մեծի հաւա-
նութեան է որ Մելլոտինէ քաղաքն՝ որ Մելլասոյ աջոյ եզերաց վրայ շինուած
էր, իւր անունը այս գետէն առած էր։ Կապադովկիոյ միւս այլ Մելլաս գետոյ
մը վրայօք Ստրաբոն (ԺԲ, Բ, 8) կը գրէ թէ Մաժակ քաղաքին «զաշտին մէջ
Մելլաս անուն գետ եւս կայ՝ որ քաղաքին տոջեւն է, քաղաքէն իւր քառա-
սուն ասպարիգօք հեռու, աղբրակունքն քաղաքին դիւրբէն խոնարհագոյն
տեղ մ'են»⁽⁶¹⁾։ Պոնտոսի Ժողովրդոց մէջ Պլինիոսէ (Զ, Գ, 4) «Ժողովուրդք
Բեքիրաց եւ Բիւզերաց, զեան Մելլաս»⁽⁶²⁾ կը յիշուին։ Պամփիլիոյ մէջ
Ստրաբոն (ԺԴ, Գ, 2) կը գրէ «Միդէ»⁽⁶³⁾, Կիւմէացւոց զաղթականութիւն,
... Մելլաս գետ եւ նաւակայք, յետոյ Պողոմայիս քաղաք, յետոյ՝ Պամ-
փիլիոյ սահմաններն եւ Կորակէսին, սկիզբն լեռնային Կիլիկիոյ»։ Եւ Պլինի-
ոս (Ե, Ի, 22) կը գրէ. «Մելլաս գետ, հին սահման Կիլիկիոյ»։ Եւստաթէոս
իւր կողմանէ կը գրէ որ «Ասիոյ գետն եւս Մելլաս է»⁽⁶⁴⁾։ Սակայն այսու մեղ
հնար չէ որոշել թէ Ասիոյ ո՞ր կողման յատկապէս կ'ակնարկէ հեղինակն։ Նի-
կեփորոս իւր Համատեսին Աշխարհագրութեան մէջ (յօդուած տողից Դիոնիս-
եայ 512-554) կը գրէ որ «Կիւզիկոնի քով Մելլաս ծովն կը գտնուի, որ զէպի
Հելլենսպոնտոս եւ Պրոպոնդիոս կը վազէ»⁽⁶⁵⁾։ Թրակիոյ Քերսոնեստոսի ա-
րեւմտակողմը կը գտնուի, ըստ նորին Պլինիոսի (Դ, ԺԲ, 4) «զեան Մելլաս,
յորմէ եւ անուանակից ծովածոցն»։ Նոյնպէս կ'աւանդէ և Պոմպ. Մելլա (Բ,
Բ, տողք 101-104)։ Թէ՛ զմին և թէ՛ զմիւսն կը յիշեն Պողոմէոս աշխարհա-
գիրն (Գ. Ժա, 2) եւ Եւստաթէոս իւր Մեկնութեանց մէջ⁽⁶⁶⁾։ Ստրաբոն եւս
գիտէ այս գետոյն գոյութիւնը⁽⁶⁷⁾, զոր «ըստ բանից Հերոդոտեայ եւ Եւ-
դորեայ» կ'աւանդէ։ Սակայն Հերոդոտոսի քով (Է, 58) «Մելլաս ծովածոցն»
միայն յիշուած է։ Ստրաբոն այս ծովածոցը այլեւայլ տեղեր կը յիշէ⁽⁶⁸⁾։
Սկիւզաքս Կարեւանդացի եւս կը գրէ թէ «...Սամոթրակէի դիմաց ... Մե-
լլաս ծովածոցն եւ Մելլաս գետն կը գտնուին»⁽⁶⁹⁾։ Ապպիանոս (Քղգ. Պատե-
րագումբ, Դ, ԺԲ, Ժա) կ'ըսէ. «Մելլաս ծովածոցն Թրակիոյ եւ Թրակիական
Քերսոնեստոսի մէջտեղն է»։ Թեսաղիոյ մէջ՝ ըստ Հերոդոտեայ աւանդելոյն

(60) Chrestomathiae ex Strabonis lib. XI, § 31, Ի Geogr. Gr. Min., հրտրկ. Muller-Didot, Խաթ. Բ, էջ 596:

(61) Ստրաբոն (Անգ) այս գետոյն համար կ'ըսէ քէ «Եփրատայ մէջ կը րափի», որ անհնարին էր։ Գետն փոքր էր եւ մօտ է Հալիս գետ, ուր եւ կը հոսէր։

(62) Չէ յայտ քէ ո՞ր գետն էր այս Մելլաս։

(63) Քաղաք մը։

(64) Sbu Eustath. Comment., Դիոնիսիայ 414 եւ 538 տողից մեկն., Ի Geogr. Gr. Min., հրտրկ. Muller-Didot, 1861, Խաթ. Բ, էջ 293 եւ 323:

(65) Sbu Ի Geogr. Gr. Min., հրտրկ. Բ, էջ 462:

(66) Eustath. Comment., Դիոնիսիայ 414 եւ 538 տողից մեկն., Ի Geogr. Gr. Min., հրտրկ. Բ, էջ 293 եւ 328:

(67) Sbu Ի հատկապէս 519-ի, Ի վերջ է գրոց, Ի հրատարակութեան Muller-Didot, 1853, էջ 283:

(68) Ստրաբոն, Ա, Բ, 20-Բ, ա, 40, Ե, 21, Է, Է, 4: հսկարք. 51 եւ 57 Ի վերջ է գրոց:

(69) Sbu Գոյն մատենագրին յօդ. 67 Ի Geogr. Gr. Min., հրտրկ. Muller-Didot, 1855, Խաթ. Ա, էջ 55:

(է, 198-199), Դիւրաս գետէն քսան ասպարէզ հեռաւորութեամբ «միւս ալլ գետ կը գտնուի, որ Մելլաս կը կոչուի: Եւ Տրէքիս քաղաքն ալ Մելլաս գետէն հինգ ասպարէզ հեռու է»: Ստրաբոն եւս (Թ, դ, 14) կը յիշէ ալս գետը: Բիտլիոն եւս նոյն անուն գետ մ'ունէր բոտ Ստրաբոնի՝ որ կ'ըսէ (Թ, բ, 41). «Ասպլեգոն ... Որքոմէնոս քաղաքէն քսան ասպարէզու հեռու է: Ասոնց մէջտեղն Մելլաս գետն կը հոսի»: Նոյն աշխարհագիրն (Թ, բ, 18) ալս գետոյն համար կը գրէ. «Մելլաս գետ... Այս գետն բոլորովին անշատ է-ղաւ»: Բիտլիոն Մելլաս գետը Պլինիոս եւս (Բ, ճգ, 10) կը յիշէ: Պղուտար-քոս (Սիւզլա, Ի) կը գրէ թէ «Բիտլիոն զաշտապետներուն մէջ գեղեցկա-դոյնն է քնդարձակագոյնն Որքոմէնոս քաղաքին կից է: Այս զաշտապետներն մերկ եւ անծառ է, եւ կը տարածի մինչեւ այն ճահճները, որոնց մէջ Մելլաս գետն կը խոտնուի ու կը կորսուի»: Արկադիոս եւս ունէր իւր Մելլաս գետը: Ըստ բանից Դիոնիսիոսի Պերկեղեղեայ(70) եւ ըստ մեկնութեան Էւստատիոսի՝ «Արկադիոսից միջին Պերկեղեղեայ մէջ խոր երկիր մը կը բնակին... Հոն Մելլաս, Կրաթիս եւ Լադոյն գետերն կը հոսին»(71):

Հնդիկ Արեանց մտանքն եօթն նուիրական գետոց մէջ Նայինի եւ Սու-հումարի գետեր կը յիշեն: Մեր ազգային վերոյիշեալ Յաշից Կարգաւորու-թեան սեպտեմբր արձանագրութեան մէջ (տողք 6/38-39 եւ 11/48-49) ունինք երկու դիւք, որոնց անուններն յիշեալ երկու գետոց անուննց հետ նոյն են:

Ա. Նալաինիս դիւք մը, որուն երկու եղն եւ չորս ոչխար որոշուած են ի գնումն: Նալաինիս՝ հաւանականօրէն Ուրարտուոյ մէկ գետն էր, զոր նը-իրական գործած էր կրօնական աւելորդապաշտութիւն: Թուի թէ Սասնոյ զաւառին մէջէն անցնող Պաթման գետոյն միջին Տիւզն նոյն Նալաինիս գետն էր:

Բ. Զուգումարուս դիւք մը, որուն յիշեալ արձանագրութեան մէջ մէկ եղն եւ երկու ոչխար սահմանուած էին ի դո՛ւ: Զուգումարուս եւս Ուրարտուոյ մէկ նուիրական գետն ըլլալու էր, որոյ անունը չէ մարթ միջին ժամանակաց գետոց միոյն հետ համեմատել:

Տուրա(ս?) : Այս գետը Արքիտիս Ա. իւր Շէնգ Արձանագրութեան մէջ (Գ, 61) կը յիշէ, ըսելով որ Բուստուս երկիրն անոր քովն էր: Այս երկիրն Վասպուրականի հարաւակողմն Բուստուսի գաւառակն եղած ըլլալով, գետն ալ յիշեալ նահանգին ստորին կողմն ըլլալու էր:

Դաինալատիսեաց գետ: Նոյն Շէնգ Արձանագրութեան մէջ (է, 17) կը յիշուի ալս գետն, որ անձանթի է մեղի:

Տելիքուս գետ, զոր Տիգրիսի վրայ խօսելով՝ յիշեցինք: Ահաւանիոյ մէջ Կեփալլենեացոց եւ ասոնց մօտարնակ քանի մը Յոյն ժողովրդոց նախնի նահապետն Տելիքուս կը կոչուէր (Բսենոփոն, Արշաւան, Դ, գ, 3):

Կեմարիսէս գետ: Օմանդակ Տիգրիսի արեւելեան ճիւղոյն, զորմէ վե-րագոյնն խօսեցանք:

Զարա կամ Զարան (վերին): Զարու կամ Զաւ մեծ կամ Դալլ գետն է, որ Վասպուրականի հարաւակողմը Աղրակ եւ Կորդուաց Փոքր Աղրակ դա-ւաններէն ընկելով՝ Ասորեստանի մէջ Նինուէին հարաւակողմը հոյն Քաղա-նայ (արդի Նիմրուս) քաղաքին քովը կը խառնի ի Տիգրիս: Դետուս անունն՝

(70) Sbu ակղէն, հայ. Բ, էջ 128, մեկն. տողից 415-416:

(71) Sbu Eustath. Comment. որպէս ասեմք ի վեր. ի տողս 414 եւ 416 Դիոնիսիոսի, ի հատորին Բ, էջ 293:

կորդուական զանազան («ծով») բառով կը մեկնուի, և այս հայերէն բառն Կոր-
դուականին օտաբ չէ:

Գ. Խովք և Լիմֆ:

Հայաստան աշխարհին մէջ բարձրարեւած լեռանց չարքն՝ իրենց մէջը
կամ մօտերը ձորեր ու խոր վայրեր բնութենէ պէտք էր որ ունենային, ուր
ընթացիկ ջուրներուն մէկ մասն արդիւնեւորով՝ չուրջանակի փակուէր, և անկէ
ծովեր, ծովակներ, լիճներ ու խաղեր գոյանային: Զայսպիսիս այլեւայլ տա-
րածութեամբ ունի երկիրն: Համառօտիս յիշենք աստէն անոնցմէ երեւելի-
ները:

Բզնունեաց ծով: Այս ծովը կը յիշէ նախ Թաղզաթփաղասար Ա. (Հատ-
ւածակողմն, Դ, 50, 99-100) վերին ծով կոչելով զայն: Նոյնպէս կ'անուանէ
զայն Սենեքերիմ (Գէլլէօրի Գլանին Հատուածակողմն, Ա, 13): Նոյն Թաղ-
զաթփաղասար ուրիշ տեղ մը (Անդ, 2, 43-44) յիշեալ ծովը վերին ծով ա-
լբանից կ'անուանէ: Անտարակոյս «լիւրին» բառը զործածած են՝ այն ծո-
վուն դիրքը Կապուտան ծովուն զրից հետ բաղդատելով: Դարձեալ Թաղզաթ-
փաղասար Ա. Սուրբատ գետոյն այրին արձանագրութեան մէջ (տող 9) այս
ծովը Նաիրիի ծով կը կոչէ. և այս անունը Սաղմանասար Բ. ևս (Մեմա-
ֆար, Ա, 26, Բ, 58-59: Պալաուադայ Դրանց Արձանագրութիւն, Բ, 2: Սուր-
բատ գետոյն Այրին Արձանագրութիւն, 7) կը զործածէ: Սոյն այս Սաղմա-
նասար (արձանագրութիւն առ Լէյարտայ՝ Թիւ 12, Ա, 14-15) վերոյիշեալ
ծովը վերին ծով Նաիրիայ կ'անուանէ: Շամսիումման Դ. (Հարք Կոթող,
Բ, 21-22) ծով մտից արեւու կը կոչէ զայն, զէպ յոր յառաջացեր էր իւր բա-
նակին զօրավարն՝ Ռամսակ, և Տուսպաս քաղաքը նստող Իսպուրինեայ՝ Ու-
րարտուի Թաղաւորին և մօտաւոր երկրաց քանի մ'արքայեաց քաղաքներուն
տիրած էր: Մերայնոց մէջ այս լայնատարած լճին վրայօք ակնարկութիւն
մ'ընող միայն Արդիստիս Ա.ն է՝ որ իւր Շէնդ Արձանագրութեան մէջ (Գ, 30,
32) «ծովեղերեայ վիճակին ժողովուրդ» և «ծովեղերեայ ժողովուրդ» բնե-
լով՝ ուղղակի Դատուան աւանին վիճակը և ժողովուրդը՝ և անուղղակի
Բզնունեաց ծովը կ'ակնարկէ: Այս վերջին անունն միջին ժամանակաց ծնուն-
դէն է, և ծովուն արեւմտից-հարաւակողման եզերաց վրայ տէր եղող Բըզ-
նունեաց նախարարական ցեղին և երկրին անունէն կոչուած է այսպէս: Սո-
րենացին (Ա, ԺԳ) կ'անուանէ զայն «ծովակ աղի», «ծով» և «ծովակ». և
կարծեալ տիրակալ Շամիրամի մահուան վրայ կը դրէ (Ա, ԺԲ). «Իսկ առ այ-
սօքիւք՝ և աշխարհիս մերոյ առասպելք ... աստ ուրեմն զմահն ասել Շա-
միրամայ, և զհետեւակ փախուստն, և զպատգումն և զիղծս ջրոյն և զար-
բումն, այլ և ի մօտ հասանել սուսերաւորաց, և զյուռութսն ի ծով, և բան
ի նմանէ՝ Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»: Օտարազղեաց մէջջէն յիշենք զՍտրա-
բոն (ԺԱ, ԺԴ, 8) որ կը դրէ. «Հայաստանի մէջ մեծամեծ լիճեր ալ կան ...
Արսենէ (72) լիճն ... որ Տոսպայ լիճ ևս կը կոչուի: Այս լճին ջուրերն բորա-
կախառն են. ուստի թէպէտ այս պատճառաւ բիծերը քնջելու և ճերմակ
կտաները լուանայու նոյն ջուրն սքանչելի է, սակայն նոյն պատճառաւ՝ խը-
մելու համար լաւ չէ: ... Յիշեալ լիճն միայն մէկ տեսակ ձուկ ունի»: Պլինի-
ոսս (2, իէ, 31) Բզնունեաց ծովը Տոսպ գաւառի անունէն «Թոսպիտէս լիճ»
կ'անուանէ: Պտղոմէոս (Ե, ԺԳ, 7) այս «Թոսպիտիս լիճ»ը գիտէր. սակայն

(72) Ինչպէս իրաւաւոր արեւելից կողմը Արմէշ քաղաքին անուանէ անոնքով՝ Ստրա-
բոն կոչած է «Արսենէ լիճ», որ և «Արսիսա լիճ» կոչուած է:

կը վերսկսէր երբ կ'ըսէր թէ «Տիգրիսի աղբերակունքն դայն կը յօրինեն»։ Գիտնական Պերիկիոսէն (տարբ. 987-988) դայն «Թագնիսիս լիճ» կը կոչէ։ Բարդանուսեաց ծովն Սեւ ծովուն երեսէն իբր 1600 մետր բարձր է։

Կապուտան ծով։ Սաղմանասար Բ. (արձանագրութիւն առ Լէյարտայ, թիւ 12, Ա, 14-15) այս ծովը «Նախիի երկրին ստորին ծովն» կը կոչէ։ Գարձեալ՝ (Պալաուադայ Գրանց Արձանագրութիւն, Բ, 2) «Չամուա երկրին ծովը» կ'անուանէ դայն։ Չամուա վիճակն նոյն ծովուն հարաւոր-արեւմտակողմը Տամբեր դաւառն եղած ըլլալով, ծովն այն վիճակին անունէն այնպէս կոչուած էր։ Կապուտան կոչուելուն պատճառն սապէս կրնայ մեկնուիլ։ Ասորեստանի թագաւորն Շամսիտամանայ Գ. շարք Կորդ արձանագրութիւն մէջ (Գ, 5) Կարսիբուտա անուն երկիր մը կը յիշուի, որ կարի հաւանականօրէն յիշեալ ծովուն արեւելից-հիւսիսայ կղերաց վրայ կը գտնուէր։ Վասնզի այս թագաւորն այն կողմերէն շատ հեռուն չէր որ կը պատերազմէր։ Թուրի ապա թէ Կարսիբուտա յորջորջումն նոյն երկրէն լծին եւս անցնելով՝ փոքու մասամբ փոխուած եւ կրտսեր ժամանակաց մէջ եղած է Կապուտան։ Անտարակոյս ռամկական ստուգարանութիւն մը պէտք է համարել դայն՝ թէ ծովն կապոյտ ըլլալուն համար կոչուած է այնպէս(73)։ Սարարուն (ԺԱ, ԺԳ, 2) կը գրէ թէ «Ատրպատական երկիրն ... Կապուտան(74) անուամբ ծոնթ լիճ մ'ունի, որուն մէջ փրտուն աղիւր կը գոյանան։ Այս աղերն մարդուս մարմանջմունք եւ ցաւազին խայթեր պատճառելու զարմանալի յատկութիւնը ունին։ Չանոնք զիջուցանելու համար միմիայն զեղն խղն է, որովհետեւ մարմնոյ վրայ այնպէս կ'աղղէ, ինչպէս անուշ ջուրն կը զործէ կտաներու վրայ, զորոնք մէկն կ'այլէ՝ յանխորհուրդս զանոնք նոյն լծին ջրոյն մէջ թրմելով՝ որպէսզի զանոնք լուայ»։ Այս լծին համար նոյն աշխարհագիրն սրիշ տեղ (ԺԱ, ԺԳ, 8) կը գրէ սապէս։ «Կայ լիճ մը Մառիան(75) անուն, որ իբր թէ կիւանէ(76) կոչուէր։ Այնպէս կը համարուի թէ այս լիճն Միոփտեան ծովակէն ետքը աղի լիճերուն մէջ ամենէն մեծն էր։ Նոյն լծին տարածութիւնն մինչեւ Մարաց Ատրպատականը կը հասնի։ Լիճն իւր եղերաց վրայ երեւելի բնական աղահանքեր կը գոյացնէ»։ Կապուտան ծովուն բարձրութիւնն ծովուն երեսէն իբր 1300 մետր է։

Գեղամայ ծով։ Հայաստան՝ ինչպէս հարաւակողմանքը, նոյնպէս հիւսիսային մասին մէջ ունի լիճեր՝ թէպէտ տարածութեամբ նուազ եւ նուազագոյն քան գառաջիկան։ Եւ նախ՝ Սիւնեաց մէջ եւ ծովուն երեսէն իբր 1930 մետր բարձրութեամբ՝ Գեղամայ ծովը, ինչպէս կ'անուանէ Մ. Խորենացին (Ա, ԺԲ, Բ, խդ), որ եւ Մուրք կը կոչուէր՝ ըստ բանից մեր պատմաճօրն որ կ'ըսէ (Գ, խդ)։ «Գնաց եւ Խոսրով ի բանակէն իւրմէ առ ծովուն Գեղամայ, զոր Մուրսն կոչեն...»։ Թողլով առասպելեալ Գեղամ նահապետի մ'անունը՝ յորմէ եւ ծովակն կը կոչուի (Անդ, Ա, ԺԲ), ասոր հիւսիսակողմը գտնուող

(73) Տես գայմանէ Սարարուն, ԺԱ, ԺԳ, Տ, զորմէ քիչ մ'ետքը։

(74) Բնագիրն ունի Սպասա, որ ընդօրինակողաց կազմանէ սպրդած վրիպակ մը միայն կրնայ ըլլալ։

(75) Կապուտան ծովն՝ որ եւ Ուրմիոյ լիճ կ'անուանեն, Հերոդոտոսէն նախ երկրի մը համար գործածուած Մառիանէ անուամբ կոչուած է աստէն, որ Մարաստանի մէկ երկմը համար գործածուած Մառիանէ անուամբ կոչուած է աստէն, որ Մարաստանի մէկ երկմը համար գործածուած Մառիանէ անուամբ կոչուած է աստէն, որ Մարաստանի մէկ երկմը համար գործածուած Մառիանէ անուամբ կոչուած է աստէն, որ Մարաստանի մէկ երկմը համար գործածուած Մառիանէ անուամբ կոչուած է աստէն։

(76) Զուհարէն՝ կապոյտ։

Սեւան կղզիէ կոչուած է նաեւ Սեւանայ ծով։ Պտղոմէոս (ե, ժդ, 8) այս ծովակին համար կը գրէ։ «Կան եւ ուրիշ լիճեր, այն որ Լիւքնիտիս կը կոչուի, որուն միջովայրն ունի աստիճանս 78° . 43' 15" :

Արեւելա։ Պտղոմէոս (Անդ) կը յաւելու ըսել. «Այլ եւ Արեւելոս(77), որուն միջովայրն ունի աստիճանս 78° 30' 40' 45" : Թէպէտ անծանօթ, սակայն ըստ երեւոյթին այս լիճն Լիւքնիտեայ կամ Գեղամայ ծովուն մօտաւոր ըլլալու էր :

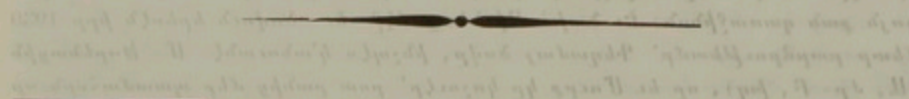
Կասպից ծով։ Մեր պատմահայրն (Գ, զ) Կասբիական ծով անուամբ կը կոչէ արեւելակողման ընդարձակագոյն լիճը, որ եւ Վրկանից ծով եւս կը կոչուէր։ Աղադնիրարի Գ. (Քաղանայ վիմատախտակն, 10-11) այս ծովը իրաւամբ կը կոչէ «ծով մեծ՝ ելիցն արեւու» :

Գալլատու ծով։ Այսու անուամբ կը կոչէ Մ. Խորենացի (Բ, կր) նուազագոյն աստիճանի մէկ լիճը, զոր նպատ լերան հարաւակողմը դնել հարկ է(78)։ Հնդիկ Արեաց նուիրական լեռն Մերու՝ շատուածոց բնակատեղին էր եւ Կալլասա եւս կը կոչուէր։ Այս լեռն՝ ըստ առասպելին, ջրերէ վեր կը բարձրանար, եւ Հնդիկք անոր վրայ լեռնային ծովու զաղափար մ'ունէին։ Մերու՝ որ «լիճ ունեցող» կը նշանակէ, դից բնակավայրն, մարդկան ծաղման տեղին, եւ երկինքը երկրիս հետ միացնող սիւնն կը համարուէր։ Տարակոյս չկայ որ Գալլատու եւ Կալլասա անուանց մէջ սերտ աղերս մ'ըլլալու էր :

Ազի լիճեր։ Ստրաբոն (Ա, դ, 4) Երատոսթենէսէն Քսանթոսի վրայ գրուածը յառաջ բերելով կը գրէ թէ այս վերջինս Հայաստանի մէջտեղերը եւ Մատիննացոց երկիրներուն մէջ ազի ջուր ունեցող լիճեր տեսած էր(79)։

ՅՈՎՍԷՓ ՎՐԴ. ՍԱՆՏԱՆԵԱՆ

(Շար. 2)

(77) *Arctia*.
(78) Տես *Աշխարհացոյց* ի Մատենագրութիւնս Մ. Խորենացոյ, տպգր. Լեոնտիկ, 1865, էջ 611, եւ Է. Ղ. Վ. Ալիշան, *Այբբան*, էջ 7ա։
(79) Տես աստիճ *Chrestomathiae ex Strabonis lib. XI, § 38*, ի *Geogr. Gr. Min.*, Խորնիկ. Muller-Didot, Խոր. Բ, էջ 598։

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵՐԿԱՅՆ

(1295 — 1327)

Մեր յիշատակութեան արժանի գրիչներէն է Ստեփանոս Երկայն, որ աւելի քան երեք տասնեակ տարիներ նուիրուած է եղեր գրչութեան աստղաբեկին և կատարած շատ մը ընդօրինակութիւններ, որոնցմէ մեզի ծանօթ են այժմ եօթ հատ:

Իր գրած յիշատակարաններուն հետեւելով կը տեսնենք զինքը նախ Սեպուհ Լեւոն Ս. Լուսաւորչի վանքը (1295), և ապա փոխնիփոխ Երուսաղէմ (1314, 1316, 1321) և Դրասարկ (1318, 1321, 1327):

Ստորեւ կը ներկայացնենք իր արտադրած զործերը, և կարեւոր հատուածներ անոնց յիշատակարաններէն, դասաւորուած ժամանակադրական կարգով:

Ա. — 1295. — Մեկնութիւն Ժամագրքի. — Նոր Զուգայ.

Եւ արդ զրեցաւ սա ի թուարեութեան տումարիս ԶԽԴ. (1295) ... Եւ զրեցաւ ի մէջ երկուց զաւստաց, Եկեղեաց և Դարանաց, ի հոշակաւոր մենաստանս, որ սուրբ Գրիգոր կոչեցեալ, առ դամբարանի սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ: Զեռամբ Սաեփանոս ... քահանայի, մականունն Յերկայն կոչեցեալ, ընդ որում զործակցեալ զեռարոյս քահանայ մանուկ տիովք, որոյ անունն Յովանէս ճանաչիւր ...: Յիշեալիք և զվահրամ ձերունին, որ աւդնական եղև նիւթ որակիս. — Հանդէս Ամսօրեայ, 1948, էջ 550:

Բ. — 1314. — Մանրութումն. — Յիշատակիքիս.

Գրեցաւ եղանակաւոր տառիկս, որ կոչի Մանրութումն, ի թվին Հայոց ԶԿԳ, ի թա-

ղաւորութեան Աւշնի և ի Հայրապետութեան տէր Կոստանդնի: Բայց եղև սկիզբն սորա ի սուրբ ուխտն Դրասարկ, ձեռամբ եղբորս ումեմն Ստեփանոս անուն՝ և ոչ աւարտեալ: Իսկ զմնացորդ սորա աւարտեցի ևս անարժան և վերջին յուսանունն զրչակ Ստեփանոս Յերկայն], ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ, ի վանս որ կոչի սուրբ Հրէշտակապետք, ի խնդրոյ հոգեւոր եղբար մերոյ պատուական քահանայի Կիրակոսի: Արդ աղաչեմ զամենեսեան, որք աւդտիք ի սմանէ ումամբ կամ արինակով, յիշեալիք ի մեղաց թողութիւն զյառաջատացեալ եղբայրն Կիրակոս և զծնողս նորա և զեղբարս և զուսուցիչ և զամենայն ազգայինս զկենդանիս և զհանդուցեալս. և զեղկելի աշխատողքս Բ (2) Ստեփանոս: Եւ Աստուած, որ առատ է ի տարս ողորմութեան, յիշողաց և յիշելեացս հասարակ ողորմեացի, և նմա փառք յաւիտեանս: Այլ թէպէտեւ խոշորագիծ է սակայն ի ճշգրիտ և յուղակի աւերակէ զրեցաւ, որպէս և երեւի. — Սիւն, 1965, էջ 231:

Գ. — 1316. — Հաշոց. — Ս. Յակոբ, թ. 271.

Բայց զրեցաւ սա, ի սուրբ և յաստուածակոխ քաղաքս Երուսաղէմ, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարիս, որ յանուն սուրբ և զարեղ Հրէշտակապետացն Միքայելի և Գարրիէլի, հրամանաւ և ծախիւք աստուածարեալ և հոգիւնեալ եպիսկոպոսին Երուսաղէմի տէր Դաւթի, ձեռամբ յոգնամեղ և անարհեստ սուսանուն զբշի Սաեփան[նոսի] մականունն Յերկայն կոչեցեալ: Բայց աւագ, աւագ, զգեղեցիկ և զծաղ-

կադարդ անունը ի վերայ եղելի թշուառացելոյս և և մեղաւք խաւարելոյս — Յուցակ Չեռ. Երուսաղէմի, Գ. 1954, էջ 81:

Դ. — 1318. — Ճարմամբ. — Ս. Յ. Թ. 74.

Յամի և թնհարիւրորդի վաթններորդի ընդ և թան թուոց հայկազեանս տուեալի գրեցաւ լուսալիզմ և ողեւաճ մատենան, որ կոչի ճարմամբ ի սուրբ և ի հռչակաւոր հրեշտակարանի մենաստանս Դրաղարկ, ընդ հոխանեա Սր. Աստուածածնիս և այլ բազմահաւք սրբոցս որք աստ: Ի թաղաւորութեան Աւնի, որդւոյ քրիստոսաւոր բարեպաշտ թաղաւորին Լեւոնի, զոր պահեցէ Տէր Աստուած խաղաղական կենաւք ընդ յերկայն աւուրս: Եւ ի զիտապետութեան Հայոց տէր Կոստանդեայ Կեարացւոյ, ձեռամբ մեղսաթաւալ և յոգնամեղ զրչի Ստեփանոսի, մականունն Յերկայն կոչեցեալ, որ զրեցի զբա մեծաւ յուսով սուրբ և կաթուղիկէ մեծի և առաքելական եկեղեցւոյն Սր. Յակովբայ, յերուսաղէմ, ի վայելումն և ի շահ աւգոստութեան մանկանց նորոյ Սիովնի և ի պայծառութիւն սուրբ եկեղեցւոյ. — Յուցակ Չեռ. Երուսաղէմի, Ա. 1966, էջ 257:

Ե. — 1321. — Մանրուսումն. — Ս. Յ. Թ. 2434.

Փառք...: Յամի և թնհարիւրերորդի և թանտներորդի մեծի թուականութեանս Հայոց գրեցաւ եղանակաւոր տառս, որ կոչի Մանրուսումն, ի գերահռչակ սուրբ ուխտս Դրաղարկ, ընդ հոխանեա Սր. Աստուածածնիս և այլ բազմահաւք և սքանչելի սրբոցս որք աստ. ի թաղաւորութեան Լեւոնի գեաւորոյս պատանեկի՝ որդւոյ Աւնի, և ի հայրապետութեան տէր Կոստանդեայ Կեարացւոյ, ձեռամբ մեղսաթաւալ և անարհեստ զրչի Ստեփ[անոսի] Յերկա[յն]. ի խնդրոյ պատուական և առաքինի սարկաւազ Սմբատին: Արդ գրեցաւ ա մեծաւ աշխատանաւք ի լու և յընտիր աւրինակաց, որպէս և ահա յայտնի է ըս-

տայլ զիտոգաց: Արդ աղաչեմ գտնենեաւն, որք հանդիպիւր տմա ուսմամբ կամ աւրինակաւ, յիշել տրաւթիւք և սրտի մտաւք ի մեղաց թողութիւն զյառաջուսացեալ սարկաւազ Սմբատ և զծնուդս նորա, նաեւ զողորմելի և զխաւարեալ մեղաւք Ստեփ[անոս] սուտանուն զրչակ և զծնուդս մեր, և որք յիշէրդ զմեզ՝ յիշեալ լիցիք զուք ի նոյն ողորմած [ա]րար[չէն]. նմա փառք յաւիտեանս, ամէն. — էջ 471-473:

Զ. — 1321-1322. — Աւետարան. — Թարբերդ.

Յամին և թն հարիւրորդի և թանտաներորդի մեծ թուականին մերոյ, ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդեայ Լամբրոնացւոյ, և ի թաղաւորութեան գեաւորոյս պատանեկին Լեւոնի, որդւոյ Աւնի, գրեցաւ սուրբ և լուսալիզմ և կենականիւր տառաւանդ աւտուածախաւս Ս. Աւետարանս ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ, ի զրուես սուրբ և փառաւոր տաճարիս Քրիստոսի Ս. Յակովբայ, ձեռամբ իմով անարժան և մեղսաթաւալ փանաքի և անարհեստ զրչի Ստեփան[ոսի] մականունն Յերկայն կոչեցեալ. ի խնդրոյ պատուածարեալ և սրբաւէր քահանային Վարդիշխանայ, և հոգեւոր զատերն իւրոյ Շաքար հաւատաւորի, որ ետուն զրեւ զա մեծաւ փափաղանաւք յիշատակ նոցին անջնջելի, և աւանդեցին Ս. Հրեշտակապետացն: Եւ ևս ողորմելի զերիս յանձն առի և ըստ կարի իմում ջանացի ի ժամանակ ձերութեան, որ յոյժ պակասեալ էր ճաճանչ լուսոյ յաչացս և պակասեալ ի զաւրութենէ: Արդ թէպէտ և անարհեստ էի զըջութեանս, փանաքի և անյարմար, այլ հանդիպեալ լաւ և ընտիր աւրինակի, որ զրած էր Ստեփանոս Գոյնբերիցանց, այն որ լի էր և պատարուն յարհեստ զըջութեան և ընդ բնաւ հռչակեալ. նաեւ բանիւ կատարեալ և հոգւով լցեալ, որպէս ահա յայտնի է իմաստնոց և ստոյլ զիտոգաց, զի լի և կատարեալ էր արուեստիւ, ի բանս, ի բառս, ի լծարդս և

ի բացատր, եւ ի արահմանս անուանութեանց: Եւ եւ մեղաւոր Հոգս յայտ բողձանաւք եւ յաքնատուար տենչանաւք ալէտանջ երկաւք, մեծաւ աշխատութեամբ բոսկարի զծագրեցի զոս ի լուսաւորութիւն մանկանց եկեղեցւոյ...: Մի սբ իշխուսդ Հանել զՍուրբ Աւետարանս ի Ս. Հրեշտակապետացն, կամ զբաւական զնել, կամ զողանալ, կամ իւր սեպհականել, կամ յինչ եւ իցէ պէտս Հանել ի սուրբ եկեղեցւոյն. ալլ կացցէ մնացէ Հանապաղ ի վերայ սրբոյ սեղանոյն... եկեղեցւոյն: Եւ եթէ սբ իշխանութիւն ի կիր արկցէ եւ Հանցէ, Քրիստոս լինի նմա զատախաղ յաւուրն այցելութեան. եւ ելցէ ինքն իւրայնովքն ի կենաց զրէն: Իսկ եթէ սբ վասն Հեծեյի եւ կամ վասն ալլ իրիք խոսիութեան՝ Հանցէ, եւ յորժամ խաղաղի զարձուցէ ի տեղի իւր, աւրհնի յԱստուծոյ...: Ուլ Էղբարք, ոչ թէ վասն մարմնաւոր ինչ լուսայի զրեցաք ԲզՍուրբ Աւետարանս, ալլ վասն զմեզ յիշելոյ... ի մայիսի ԻԱ սկսաւ, եւ յաւգոստոս ԻԱ աւարտեցի.— Թորոս Աղբար, Բ. 1884, էջ 344-6:

Է.— 1327.— Մանրութումն.— Դատախա.

Ի Թուին Հայոց ԶՀԶ (1327) զրեցաւ եւ զանակաւոր տառս, ի սուրբ եւ ի հռչակաւոր ուխտս Դրազարկ, ձեռամբ մեղսաթաւալ եւ անարհեստ սուտանուն զրչկայ Ստեփանոսի Յերկա[յն]. ի Թաղաւորութեան

Լեւոնի ղեռարոյս պատանեկին, զոր Տէր Աստուած ընդ երկայն ատարս պահեցէ. եւ ի հայրազկաութեան տէր Յակոբայ. ի ինզրոյ աստուածագարդ եւ սրբաւէր եւ պիտկոպոսի տէր Վարդանայ եւ քուերորդւոյն իւրոյ պատուական սարկաւապին Վասլին: Արդ աղաչեմ զամենեւեան, որք Հանգիպիք սմա ուսմամբ կամ աւրինակ զնել, յիշեալիք աղաւթիւք ի մեղաց թողութիւն զյառաջատացեալ սրբաւէր եւ պիտկոպոսն տէր Վարդան եւ զՎասիլ սարկաւաղ, եւ զԾնողն մեր, եւ որք յիշեալ զմեզ սրտի մատաք, յիշեալ լիջիք եւ զուք ի նոյն ողորմած Տէրն, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս, ամէն: Աղաչեմ չլինել մեղադիր խոչորութեան եւ սխալանաց, զի կար մեր այս էր: Բայց զրեցաւ ի ստոյգ եւ յընտիր աւրինակաց, որպէս ահա յայտնի է ստոյգ զխոզաց.— Հանդ. Ամսօրեայ, 1956, էջ 43-44:

Դիտ.— Թիւ 5 յիշատակարանին մէջ, որ գրուած է Հայոց 770 թուականին, իրրեւ կաթողիկոս յիշուած է Կոստանդին Կեսարացի: Իսկ թիւ 6 յիշատակարանին մէջ, որ գրուած է միեւնոյն տարուան Օգոստոսի 21ին, իրրեւ կաթողիկոս յիշուած է Կոստանդին Լամբրոնացի: Ըստ այսմ ուրեմն Ազգապատումի մէջ կրնան ճշգրտել Կեսարացիի Կաթողիկոսութեան վերջը եւ Լամբրոնացիի Կաթողիկոսութեան սկիզբը: Նրման ճշգրտմ մը արդարեւ Համաձայն կուգայ Սմբատայ Տարեգրքին ընծայած տրեւալներուն:

Ն. ԵՊՍ. ՄՈՎԱԿԱՆ

ԶԱՔԱՐԻԱ ՀՈՒՏՈՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԱՂՈՒԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

1899ին ասորերէնէ անգլերէնի քարգմանուեցաւ Զաքարիա Հոստորի «Ժամանակագրութիւն»ը F. J. Hamiltonի եւ E. W. Brooks-ի կողմէ եւ հրատարակուեցաւ Լոնտոն: Այս գիտական հրատարակութիւնէն առնելով, հոս քարգմանարար կու տամ մեզ շահագրգռող մասը, որուն կ'ակնարկեմ այս քիւիմ մէջ հրատարակուած Ա. Շ. Մնացականեանի արժէքաւոր «Ազունից Աշխարհի Գրականութեան Հարցերի Շուրջ» (Երեւան, 1966) գրախօսականին մէջ: Ահաւասիկ իմ քարգմանութիւնս անգլերէնէ:

«Եւ ասոնցմէ զատ այս հիւսիսային շրջանին մէջ կան նաեւ հինգ հաւատացեալ ժողովուրդներ, եւ իրենց եպիսկոպոսները 24 հատ են, եւ իրենց կաթողիկոսը կը բռնակի Դուին, պարսկական Հայաստանի գլխաւոր քաղաքը: Իրենց կաթողիկոսին տնունը Գրիգոր(1) էր, արդար եւ յարգուած մարդ մը:

Աւելի անդին Կուրգան (Վրաստան), Հայաստանի մէջ երկիր մը, եւ իր լեզուն յունարէնի նման է, եւ անոնք ունին քրիստոնեայ իշխան մը, որ հպատակ է Պարսկաստանի թագաւորին:

Աւելի անդին Առանի (Աղուանից) երկիրը Հայաստանի երկրին մէջ իր սեփական լեզուով, հաւատացեալ եւ մկրտեալ ժողովուրդ մը, եւ ունի իշխան մը հպատակ Պարսկաստանի թագաւորին:

Աւելի անդին Սրսականի (Սիւնեաց) երկիրը, իր սեփական լեզուով, հաւատացեալ ժողովուրդ, եւ հոն կան նաեւ անդ բնակող հեթանոսներ:

Բազումներ երկիրը, իր սեփական լեզ-

ւով, որ կից է ու կը տարածուի դէպի Կասպից Դոները եւ ծով, Դոներ Հոնաց երկրին մէջ (Հոս կը տրուի Դուսերէն անդին բնակող ժողովուրդներու մասին տեղեկութիւն: Թ. Բ.):

Արդ, Հոնեայ երկրին մէջ քսան տարի մը եւ աւելի առաջ(2) ինչ որ մարդիկ թարգմանեցին ինչ որ զբքեր բնիկ լեզուին, որուն սկզբնաւորութիւնը, որ Աստուած յաջողուց, եւ ձեզի պիտի պատմեմ ինչպէս որ իմացած եմ որոշ համարաթիւս մարդէ մը, Ռհէսաինացի Յովհաննէսէն, որ կը գտնուէր Ամիդայի մօտ Իշտուսի հիմնարկած վանքին մէջ, եւ կաշկոյրծ թովմասէն, որոնք զերութեան տարուած էին Կաւտաշ(3) երբ ան զանոնք զերի տարաւ յիսուն կամ աւելի տարիներ առաջ: Եւ, երբ անոնք (զերիները) պարսից երկիրը հաւան, անոնք զարձեւալ ծախուեցան Հոնեայ եւ զայցին Դոներէն անդին եւ անոնց (Հոնեայ) երկրին մէջ մնացին երեսուն տարի աւելի, եւ անոնք կին առին ու զաւակներ ունեցան անդ: Սակայն այսքան

(2) Այս մասը Զաքարիա գրած է 553-5 Փրիստոսի բռնակալին:

(3) Կաւտաշ Ա. պարսից, զաւակայեց 487ին Փրիստոսի: 498-501ին զաւակայեց եղաւ իր Զամասպ եղբորմէն: Վերստին զաւակայեց 501ին եւ մեռաւ 531ին: Իր առաջին պատերազմին Հոռովի դէմ (503-505), Կաւտաշ մտաւ Հոռովմէական Հայաստան եւ զբաղեց մահւ Լաւիդան, երբ կ'երեւի գերիմբքուի հետ տարաւ Ռեհտաիմացի Յովհաննէսը ու կաշկոյրծ թովմասը: Հոնեայ գերիմբքը գնած ըլլալու եմ 503ին կամ ինչ վերջ, քանի որ Կաւտաշ Ա. եւ Հոնեայ 503էն մինչեւ 513 տարւոյ իրարու հետ պատերազմեցան:

(1) Անշուշտ Գրիգոր Լուսաւորիչ:

ժամանակ վերջ անոնք վերադարձան և
մեղի բախն պատմութիւնը իրենց բնիկ
խաչ, որ ահա :

Հոսովմայեցւոց երկրէն զերինեաւն գա-
լէն վերջ, որոնք Հոնեբը իրենց հետ տա-
րած էին, և անոնց (զերինեաւն) (Հոնե-
բուն) երկրին մէջ երեսունչորս տարի գրա-
նութիւն վերջ, այն ատեն հրեշտակ մը կ'ե-
րեւի մարդու մը Կարգութաստ կոչուած
Առանի երկրին Լալիսկոպոս, բառ Լալիսկո-
պոսին պատմածին, և (հրեշտակը) կ'ըսէ
իրեն (Կարգութաստ Լալիսկոպոսին). Ա՛ռ
երեք սրբակեաց քահանաներ և դաշտը
դնա և ինձմէ ընդունէ հօգւոց Տիրօջմէն
քեզի զրկուած պատուէրը, որովհետեւ ևս
պահապանն եմ զերինեաւն՝ որոնք դացած
են Հոսովմայեցւոց երկրին ազգերէն և ա-
ղօթած են Աստուծոյ: Եւ երբ նոյն այս
Կարգութաստը, որ, երբ յունաբէնի թարգ-
մանուի, կ'ըլլայ Թէօքէթօս(4), Լռանդով
դաշտ դնաց և ունեցաւ... Աստուծոյ զի-
մեց, ինք և Երեք մկրտիչները, այն ատեն
հրեշտակը բառ անոնց. Եկէ՛ք, դացէ՛ք ազ-
գերու երկիր և զգուշացուցէ՛ք մահուան
սրդիները, և քահանաներ կարգեցէ՛ք ա-
նոնց համար, և անոնց տուէ՛ք խորհուրդ-
ները, և զօրացուցէ՛ք դանոնք, և տեսէ՛ք
ես եմ ձեզ հետ և անդ ձեզ հետ շնորհա-
լիօրէն պիտի վարուին, և ձեզ հօն նշան-
ներ պիտի ըլլան ազգերու միջեւ, և ամէն
ինչ որ ձեր ծառայութեան համար կարիք
ունենաք դուք հօն պիտի գտնէք: Եւ չորս
ուրիշներ անոնց հետ դացին, և երկրի մը
մէջ ուր բնաւ խաղաղութիւն կարելի չէ
գտնել՝ այս եօթը քահանաները երեկոյէն

(4) Կարգուտեստ առնուան համար քարգմանիչ-
ները ծանօթութեան մէջ կ'ըսեն թէ «Հայերն *կար-
գալեն*, այսինքն *կոշէլ*, եւ *Աստուած*» քառերէն ծա-
գած է: Անշուշտ կը սխալին *կարգալի*, *կոշէլ* կար-
ծելով, սակայն ատիկա տարակոյս չի բողոք որ
Կարգուտեստ Հայ էր ծագմամբ եւ անունը ազա-
ւազեալ հասեր է Զաքարիա Հոնտորի: Արդեօ՞ք Կար-
դա շատ կամ Կարդաս շատ: Գուցէ առ Աստուած
Կարդացող՝ Կարդա Աստուած, առ Աստուած կա-
ռողի, կռողի իմաստով, ինչպէս որ անուան յու-
նարէն վերձանութիւնը՝ *Թեօլոքս*:

բեկոյի իջեաւան գտան եւ Լօթը նկանակ հաց եւ սափոր մը քուր։ Եւ անոնք Դուռներէն շտտան, այլ առաջնորդուեցան լեռներուն վրայէն։ Եւ, երբ անոնք տեղը հասան, ասոնք ըսին զերիններուն, եւ շատեր մկրտաւրեցան, եւ անոնք Հոններուն մէջէն ալ հաւատարարձողներ ըրին։ Անոնք տարիներու չարաթ մը (Լօթը տարի) հոն եղան, եւ հոն անոնք գիրքեր թարգմանեցին Հոններուն յեզուին։

Արդ այդ ատեն Պրորոս(5) պատահեցաւ որ զեսպանութեան մը համար զրկուի այդ կողմերը թաղաւորէն (Հոսիմայեցոց), որակպի անոնցմէ (Հոներէն) ոմանք վարձէ հանդիպելու համար աղկերուն՝ պատե-
րադմի ատեն: Եւ, երբ Հոներէն իմացաւ այս սուրբ մարդուն մասին եւ վերահասու եղաւ անոնց պատմութեան զերիներէն ալ, ան շատ անհամբեր էր զանոնք (Կարդուստատր եւ քահանաները) տեսնելու: Եւ ան տեսաւ զանոնք, եւ անոնցմէ օրհնութիւն մը ատա-
ցաւ, եւ անոնց շատ պատիւ ցոյց տուաւ այդ աղկերուն (Հոնաց) աշխերուն առջեւ:

Եւ մեր թագաւորը, երբ իմացաւ անոնցմէ
վերը արձանագորութեամբ փաստերը, որոնք
Աստուած այդպէս կատարեց, երեսուն
ջորի բնոցաւ չրջակայ երկիրներէն դրացի
Հոսիմէական քաղաքներուն, եւ զանոնք
(բնոցած ջորիները) անոնց զրկեց, ինչպէս

(5) Ձախարհա Պորտուգը աշուր կը ներկայա-
ցընէ իբր Անաստասիս կայսեր եղբորորդին: Անաս-
տասիս մեռաւ 518ին: Հռովմէա-Պարսկական երկ-
րորդ պատերազմը կաւատ Ա-ի ժամանակ տեղի ու-
նեցաւ. 524-531ի ընթացքին: Անաստասիս կ'երեսի
բէ շահելու համար Հոնքրու զինակցութիւնը, ո-
րոնք կաւատի դէմ 503-513 իրականներուն միջո-
ցին պատերազմած էին յաջողութեամբ, իր Պրո-
բուս եղբորորդին Հոնքրուն զրկեց իր մահէն առաջ.
կ'երեսի բէ ոչ Անաստասիս եւ ոչ ալ Պորբուս ու-
նապարմաքի մէջ էին, եւ աւելի կը ցանկային ի-
րենց քրիստոնէական հովանաւորութեամբ եւ առա-
տանդանութեամբ շահիլ Հոնքրը Պարսկաստանի
դէմ. մինչ իրենք բերդեր կը կառուցանէին (Պա-
րաս) եւ Հռովմէա-Պարսկական սահմանագլուխը
կ'ամրացնէին երբեմն խազաղութիւնը քանաբարե-
լով:

նաեւ աշխարհ եւ դիմի եւ իւր եւ կտակեղէն լաթիւր եւ ուրիշ աղբանքներ եւ հարորդութեան սկիհներ: Եւ կենդանիները անոնց տուաւ իրը նուէր, որովհետեւ Պրօքրոս հաւատացեալ եւ բարեակրտ մարդ մըն էր:

Արդ զարձեալ ուրիշ Հայ եպիսկոպոս մը Մակու(6) անուամբ, շարժեցաւ հետամտիլ աշտպիսի ազնիւ տարաբնէրէ եւ երկու շաբաթներու տարիներէ (տասնէ չորս) վերջ մեկնեցաւ, եւ ան պատուաւորապէս շարժեցաւ եւ դնաց երկիր (Հոնաց) իր կամքով եւ իր քահանաներէն ոմանք իր հետ: Եւ ան կղմինտէրէ եկեղեցի մը հիմնեց եւ տուններ տնկեց եւ զանազան տեսակ հոնտեր ցանեց եւ նշաններ ցոյց տուաւ եւ շատեր մկրտեց: Երբ այս աղբերուն (Հոնաց) կառավարողները տեսան նոր բաներու պատահիլը, տնոնք հիացան մարդոց (քահանաներուն) վրայ եւ մեծապէս դո՛ւ եղան անոնցմով եւ

զանոնք պատուեցին, անոնցմէ իւրաքանչիւրը (կառավարողներուն) զանոնք (քահանաները) հրաւիրելով իր շրջանը իր ժողովուրդին, եւ անոնցմէ խնդրելով իր կրթիչը ըլլալու, եւ տեսէք անոնք հոն եւն մինչեւ այժմ» (էջ 327-331):

Այսքան է Զաքարիա Հոնտորի «Ժամանակագրութեան» աստ մեզ հետաքրքրող մասը:

Տարակոյս չկայ Զաքարիայի պատմածին վաւերականութեան մասին: Կարդուտաւստ եւ Մակու անտարակոյս երկուքն ալ Հայ եպիսկոպոսներ են: Պատմութիւնը Զաքարիա կ'իմանայ ակնատես երկու մարդոցմէ, որոնք իրեն ծանօթ են: Անտարակոյս վկայութեան շատ մը կէտերը պարզուելու եւ հշդուելու կարիք ունին, ինչպէս Կարդուտաւստ եւ Մակու եպիսկոպոսներուն անունը եւ ինքնութիւնը: Առայժմ մեր ձեռքը գտնուած տուեալներով նման բան մը չէ փորձուած:

Ամէն պարագայի տակ, Զաքարիա Հոնտորի վկայութիւնը տարակոյս չի բողոքոր Հայեր ոչ միայն քրիստոնէութիւն տարածեցին Հոնաց աշխարհը, այլ նաեւ գիր ու գրականութիւն տուին անոնց եւ եկեղեցիներու հիմնարկութեան հետ բնական է հարտարապետութիւն եւ շինարարութիւն, ինչպէս նաեւ հողամշակութիւն:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ՅՈՒՑԱԿ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ Գ. ԿԻՒԼՊԵՆԿԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ՀԱՅԵՐԷՆ ՀՆԱՏԻՊ ԳԻՐՔԵՐՈՒ

(1512 — 1800)

21

ԳԻՐՔ ԱՂՕԹԻՑ: ՄՏԱՅՈՒԹԻՒՆՔ ՄԱՂԹՈՂԱԿԱՆՔ: Թրգմ. Ոսկան Երեւանցի: Ամսկերտամ, Հրատ. Ոսկան Երեւանցի, տպ. Ս. Էջմիածնի և Ս. Յարգսի, 1967, 66 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԳԻՐՔ ԱՂՕԹԻՑ: ՄՏԱՅՈՒԹԻՒՆՔ ՄԱՂԹՈՂԱԿԱՆՔ. Ի շարժարանա Տեանն Յիսուսի. և ի տիրամայրն Մարիամ.

Տպագրեալ Ներ զործարանում արքայ էջմիածնի. և արքայն Սարգսի զօրավարի: Յամատելոյամի: Ի թուի փրկչին. 1667-ին. յԱմսեանն ժայիսի. 11. իսկ Հայոց. ռճագին: Մեհեկի իթ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Շնորհօք ամենագորին Աստուծոյ ևս նուստ անմնա բանի սպասուոր տէր Ոսկան յերկրէն արարատու ի զիւղաքաղաքէն Երեւանայ. ողորմութեամբ ամենաարքայ երրորդութեան. և բարեխառութեամբ արուհւոյ ամէնօրննելոյ Աստուածանին զաղօթմատոյցս զայս որ և շարժարանաց Տեանն Յիսուսի ժտածութիւնք արտադրեալ թարգմանցի ի լեզուէ զաղմատացւոց ի Հայս բարբառ: զոր և շարադրեցի սրբագրութեամբ. և հոու տպել ի տպարանի արքայ էջմիածնի. և արքայն սարգսի զօրավարին. որոյ աւարտն եղև Ներ թուոջ փրկչին Հաղաբորդի վեցհարկերորդի. վաթսերորդի. իսկ Հայոց Հաղաբորդի Հարկերորդի վեշտասանորդի. նամսեանն Յունիսի. որոյ աւարտ էին քսաներորդ տթերորդ: Ի Հայրապետութեան Տեանն Յակօրու Հայոց Կաթողիկոսի. և յիշխանութեան վրէժլմասին քաղաքիս Ամատելոյամու ընդ Հովանեաւ արքայն սարգսի զօրավարի. Արդ որք Հանդիպիք և օգտիք ի ամանէ յիշեալիք զվերոյգրեալ գոսկան վարդապետն. Եւ որք յիշէ յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Յիսուսէ Տեաննէ մերմէ. որ է օրննեալ անգրաւալ յախտելի. Ամէն:

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

248

Աղ. 1667

22

ՄԱՇՏՈՑ: Ամսկերտամ, Հրատ. Ոսկան Երեւանցի, տպ. Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգսի, 1967, 2 չ. + 315 + 68 = 385 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԳԻՐՔ ՍՐԲՈՅՆ ՄԱՇՏՈՑԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ: Աբարդութիւնք Հանապազորդեան եկեղեցւոց Հայաստանեայց: Պարսկանօղ եօթեանց զիսուորաց խորհրդունակ արազնադարմութեանց, և այլոց մասնաւորաց պաշտամանց Հաստատեցելոց ի Հնագունից Հարցն արքայ առ ի լրումն

Հոգեկանին հարկաւորութեան. եւ ժարմեակարին պիտանացութեան. առհմանադրեցեալ ու
ժանդակութեամբ հոգւոյն: սրբոյ:

Տպագրեցեալ է տպարանին սրբոյ էջմիածնի. եւ սրբոյն Սարգսի զորավարի. է Հայ-
րապետութեան Տեառն Յակոբայ Կաթողիկոսի Սրբոյ էջմիածնի:

Մախիւք եւ սրբադրութեամբ Ոսկանայ վարդապետի եւ Արքի Եպիսկոպոսի Երեւա-
նեցոյ: է ՅԱՏԱՆԵՂՈՂՈՒԹ: Ե թույ փրկչին: 1667. Դեկտեմբերի. 11:

Իսկ ըստ Հայոց. 1116. Դեկտեմբերի. 1:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զունի:

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

264-3

1667

23

ՏՕՄԱՐ: Ամսդերտամ, հրատ. Ոսկան Երեւանցի, 1668. 36 + 260 = 296 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ՏՕՄԱՐԱՅ ԳԻՐԲ: ՀԱՅՈՑ ՀՈՑՄԱՅԵՆԻՈՑ ԵՒ ՊԱՐԶԱՏՕՄԱՐ: ԸՆԴ ՈՐՈՑ ԵՒ ՏԱՂ ՅՈՎԵ-
ՍԱՓՈՒ: ՄԱՐՄՆԱՆԱՂԱՅ. ԵՒ ԵՐԱԶԱՀԱՆ: Յամսդերտամ: Յամին Քրիստոսի 1668: Հա-
յոց թուոյ ոճով:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Ժամեք յրեթեւոյցող անձեղադրելի առնել զձեզ ի աղաւանցն, զի ոչ ի բողմոց
օրթակոց ստուգեցաք վասնզի ոչ զտանէին առաւ. այլ ի ժիոյ օրինակէ որ ինչ զրեալ էր
փոխադրեցաք աստ. որպէս եւ խնդրեալ եղիւ յոժանց:

ԻՐԱՆԻ. Նոյնիմ հետ կազմուած է նաեւ, Եսեւր, շէրգուկ կաթեւոր համապարգեան
հիւրքը, տպուած Կ. Պոլիս, 1709-ից: 148 էջ:

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

264-11

1668

24

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ: Ամսդերտամ, հրատ. Ոսկան Երեւանցի եւ Կաթապետ Անդրեանացի, տպ. Ս.
էջմիածնի եւ Ս. Սարգսի, 1668. 934 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՑ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ: Յամսթեր-
տամ: է թուին փրկչին. 1668. փետրուարի. 10: Իսկ ըստ Հայոց ոճով: Տրեխ. Իւսկան

ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՐԱՆ

Ծնորձօք եւ օժանդակութեամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի աւարտեցաւ Նոր կտակարանս ի Հայրապետութեան Տեառն Յակօբայ Կաթուղիկոսի արքայ էջմիածնի: Երկա-
սիրութեամբ Նուաաս Ոսկանի Եպիսկոպոսի եւ բանի պատաւորի երեւանցոյ: Ի սպարանի
աշակերտին իմոյ կարապետի բանի սպասաւորի բայց իմովք զբովք: Իսկ արդեամբք երկո-
ցունցս. եւ սրբազրութեամբ եւ սպասաւորութեամբ աշակերտի եւ Հարազատի իմոյ յօհան-
նու սարկաւազի. որ բազմաւ ֆանիւ Հոգ տարեալ ծառայեաց. Ի Թուոյ փրկին. 1668. Ի յեօթ-
ներբորդում աւուր ասնի օտնախմբութեան վերափոխման Տրամօր Կուսի: յԱմ-Սէլյաւամում
բաղաքում: Ի Թուոյ Հայոց ոճժէ: Ի փառս Քրիստոսի:

Արդ Հանդիպողացդ ամին լիթերցմամբ կամ ստացմամբ Հայցեմ բազմաւ աղերսիւ,
անմեղադիր լինիլ սղալանացն, զի ըստ կարի ֆանացաք ի արքայդին՝ թէ ըստ յերթողա-
կանի արհեստի՝ եւ թէ զբռնութեան արհեստի: Թէ առ ծորգս, եւ թէ առ Հոյովս անուան եւ
բայի. եւ թէ առ Թիւս նոցունց. առ նախազրութիւնս եւ առ պարագայս նոցունց եւ զիտա-
ւորութիւնս նաեւ ի ստուգարանութիւնս աշխատեալ՝ որոյ բուն նախազարգափար լեալ է ի-
մով մեռամբ զծնալ Նոր կտակարանի զինի հեթմոյ. Բազաւորին աստուածաշունչ արքազրու-
թեան զազափար՝ առ ստան Հաւաստացունչի զազմատական պարզարանոց զազափար՝ թէ
առ բառս՝ եւ թէ բանս, զի մի երկրայական Թիւրութիւն լիւ է Ներս անկից՝ որպէս զոյ
բնառեալ ի մէջ զբոց մերոց ի զբնաց անհմտից եւ անգաթից. զհաւ եւ զյոյովութիւն մար-
ձուց միայն Հոգացողաց. ժամանակ սակս սովորականաց յառաջեկութեանց Հաւատովոյ՝ եւ
բնառեցելոց կրթմանց շաղակրտաւորութեանց. զորս բովանդակ ի բաց եղաք: Թէպէտ ուրեք
ուրեք ըստ աղիւոյն բերման. եւ ըստ նախնեացն զիտաւորութեան բարեւք վարկաք. նաեւ ոչ
իշխեցաք աշխարհի. զի մի մեք մեղէն եպերեալք լիցուք:

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

225-4

1668

25

ԱՆՈՒՆՍԱԳԻՐԻՔ: Ամազկնամ, Հրաւ. Ոսկան Երեւանցի, ապ. Ս. էջմիածնի եւ Ս. Սարգսի,
1668, 88 + 224 = 312 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԳԻՐԻՔ ԱՇԽԱՐՀԱՅ ԵՒ ԱՌԱՍԳԵԼԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ՈՐ Է ԱՆՈՒՆՍԱԳԻՐԻՔ: Ի Հայրապետութեան
Տեառն Յակօբայ Կաթուղիկոսի Սրբոյ էջմիածնի: Յամաթէլտամում: Ի Թուոյ փրկին 1668:
Եւ Հայոց ոճժէ. Հոկտեմբերի ամսոյ մէկ:

ՆԵՐԱՇՈՒԹԻՒՆ

Ոգեմ զբանս զովեստի.

Շշմարտարան առնս մեծի.

Սակաւ բանիս յայտածողի.

Բայց զորութեամբ զարմատեալի.

Կաթնարուծից չամոքելի: Եւ զիմեմք միւս բոլ. սպանալեաց

Բայց զիտողաց ախորժելի: Եւ մեռալիս Եւ մեռալիս Եւ մեռալիս

Առդիտողաց զկէտ սահմանի.

Իմաստութիւն որ ըստ կարգի.

Ներանկրտեալ զբանս աշխարհի.

Սարգսնայ ըստ դասուի: Եւ զարգանալիս Եւ զարգանալիս

Իիւրաքանչիւրն ըստ պատշաճի.

Տօնէս յերթող խորենացի:

էջ 2:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Ծնորճօք եւ ողորմութեամբ ամենազօրին Աստուծոյ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ աւարտեցաւ զբնուէս շահաւետ: Ի Թուին. 1669. Յունվարի. 20: Իսկ ըստ Հայոց. ռժժի. Տրէի. ԺԸ:

Իջ 224:

Կիւլպէեկեան Մատենադարան

956-621

1668

26

ՏՕՆԱՏՈՅՑ: Ամսդերամ, հրատ. Ոսկան Երեւանցի, 1669, 2 չհ. + 273 = 275 էջ.

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ՏՕՆԱՏՈՅՑ ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ՏՕՆԻՑ. Նաեւ ամենայն սրբոց ըստ պատշաճի աւուրց: Զոր եղեալ է եւ սահմանեալ սրբոյն Իսահակայ Հայրապետի ըստ արարողութեանցն Հայկազնեայց: Ի Հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ Կաթողիկոսի Սրբոյ Էջմիածնի: Ծախիւք եւ սրբադրութեամբ Ոսկանայ վարդապետի եւ Արքի Եպիսկոպոսի Երեւանցւոյ: Յամօթէլտամում: Ի Թուոյ Փրկչին. 1669:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Ծնորճօք ամենազօր մարդասերին Աստուծոյ. եւ նուազ անձնս բանի սպասաւոր տէր Ոսկան Երկրէն արարատու. Ի քաղաքէն Երեւանայ. տեսնելով իմ զպակասութիւն աղղիւն մերոյ Հայկազնեայց Ի կողմանէ ամենից զորոց. յաւելաւ Հարկաւորաց եւ կարեւորապէս պիտանացուաց. զորս Ի բազմաց զսակաւս յողումբք աշխատեալք եւ յյովիւք ծախիւք տրւապարհեացք մինչեւ ցայժմ. տինա վաղապէս ժամանակաւ եւ կանխաւ ամաւ. Հարկեցեալ Ի յԱստուածասիրաց ամանց վաճառականաց եւ բարեպաշտ քրիստոնէից. առ Ի տպումն սրբորոյ մատենիս, որ կոչի տոնացոյց. այսինքն ցուցանող տոնից բնաւից սրբոց եւ ժամակարգութեանց նոցին. Նաեւ Համայնից տնօրէնութեանց Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիտանոսի: սպասելով զիպօղ ժամու. որ եւ դտեալ զնոյնն ձեռնարկեալ կատարեցի Աստուծով վայելուչ եւ զեղեցկադիր յօրինուածով զարդարեալ քերականութեան արհեստի ըստ կարողութեան իմոյ, առ Ի զուարճութիւն բնաւից Թորգոմածնեաց. եւ Ի լուսաւորութիւն բնդհանրից սրբոց եկեղեցեաց. յաւելաւ Ի պէտս իւրաքանչիւրոց տրանց, յորոց եւ Հարկ իսկ է. որպէսզի յամենայնում աւուր յիշատակելով զտօնս սրբոց կարգելոցն. յաւուրս իւր բարեխոս ունիցին առ Աստուած, վասն ամենից զօրծառութեանց իւրեանց Հոգեկանաց եւ մարմնականաց Ի փառս Աստուծոյ: Որոյ աւարան եղեւ ներ Թուոյ փրկչին. 1669 Նամսեանն Մարտի. 25: Ի Հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ Հայր Սրբոյ Սարգսի զօրավարի: Արդ որք Հանդիպէք այսմ Աստուածայնոյ մատենիս եւ օգտիք Ի սմանէ. յիշեալիք Ի Բրիտանոս զձեռքն զՀայրն իմ զԹէոդորոսն եւ զԺայրն իմ զԳօհարապետն. եւ զԷդրայրն իմ զՆանդուցեալն Ի Բրիտանոս զՅովաննէան, եւ զԷդրայրն իմ զՀռիփսիմէն. եւ զԿենդանի զԷդրայրն իմ զԱւետիսն, որ է առիթ զօրծառանիս: Ընդ սմին յիշեալիք եւ զԷդուարդոս զաշակերտսն իմ եւ զարեան առու աղղականս՝ զՍաղամօնն եւ զՅօհանն: Ընդ որս եւ զուրք յիշեալիք ինիչիք մերովք ամենայնի յաւուրն այցելութեան յանաշառ զատարողութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիտանոսի օրհնեցելոյն Ի յաւիտեանս յաւիտեանց. Ամէն:

Կիւլպէեկեան Մատենադարան

264-1

1669

27

ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՐՈՐԺԵՅԻՆ ԳԻՐԲ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ։ Ամսդերտամ, հրտ. Ոսկան Երեւանցի, տպ. Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգսի, 1669, 650 էջ։

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԳԻՐԲ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ. Ծարագրեալ Վարդապետի Առաքելոյ Դավրէժացւոյ։ Սակադիպուածոց հայաստանեայց՝ և ևս զաւանդին արարտոյ՝ և մասին զողթան դուռնի, սկսեալ ի Թուոյն հայոց. 1054. էն. մինչև յաւարտ պատմադրութեանս. այլև ի յիշումն ածեալ մասնաւորաբար. աստի և տնաի։ Տպագրեալ ներ Տպարանում Սրբոյն Էջմիածնի և Սրբոյն Սարգսի զօրավարի։ Ի Հայրապետութեան Տեառն Յակօբայ Կաթողիկոսի Սրբոյն Էջմիածնի։ Եւ վերահացութեամբ Տեառն Ոսկանայ Երեւանցւոյ բանի պատասաւորի։

ՅԱՄԱԹԷԼՈՂԱՄԱՐԻ։ Ներ Թուոյ վերջին 1669. ին. Յունիսի. 1։ Իսկ ըստ Հայոց. 1118. ին։ Սահմի. 29։

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Շնորհօք և ողորմութեամբ ամենագորին Աստուծոյ շարադեցեալ յաւարտ մասնեաց մատենան. Պատմադրական ներ Թուոյ՝ Փրկչին ոռիթ. նամանն Մայիսի, որոյ աւուրք էին. զ։ Իսկ ըստ Հայոց. ոճբ. նամանն Արեգի. որոյ աւուրք էին. զ։ Սրադրութեամբ և լռչիւք Ոսկանի վարդապետի Երեւանցւոյ ի տպարանի սրբոյ սարգսի. ի հայրապետութեան տեառն Յակօբոյ. Հայոց կաթողիկոսի։ Ներ ժողդրում հոյակապում Ամուր-դամում։ Արդ որք հանդիպէր ամին տեսանելով կամ ընթերցելով յիշեցիք զաշխատարանն անկ զեղբայրն իմ զաւետիսն, որ պատճառ է եղեալ այսօրիկ զօրծարանի Էջմիածնի լինելոյն. մանաւանդ՝ զի զայս զերն ինքն լռչիւք իւրովք է արարեալ՝ որոյ ներումն յանցանաց մայթել և վարձա բարեաց ի Բրիտանոն, ինքեան և ծնողաց իւրոց հօրն Թորոսին. և մօրն Դահարազին. և այլոց արեանատուաց մերձաւորաց։ Բայց որք յիշէք միով ողորմիւ. յիշեալք լինէք յողորմութեան տուարին ի փոստ ամէնօրնեալ անուան եորա. այժմ և անզրուա յաւիտեանի. Ամէն։

Կիւլլեկեան Մատենադարան

956-632

Դա

1669

28

ՌՈՊԵՐՈՍ ՊԵԼԼԱՐՄԻՆՈՍ։ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ։ Թրգմ. Բարսեղ Վրդ. Կոստանդնուպոլսեցի։ Լիմոնո, հրտ. Ոսկան Երեւանցի և Կարապետ Անդրեանցի, տպ. Ս. Էջմիածնի, 1870, 4 էջ. + 362 = 366 էջ։

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Ա

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ։ Գերազանցազունեղի Կարապետի Տեառն Ռուպեր-Թոսի Պելլարմինոսի։ Թարգմանեցեալ ի Բարսեղ Վարդապետի Կոստանդնուպոլսեցւոյ, ի լեզուէ Իտալականէ ի Հայկական բարբառ Յամի Տեառն. 1669 Հոկտեմբերի երեսուն Յաւի-կոննա

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Բ

Տպեցաւ Տառն Աստուածային Յամին, որ ի ծնընդէն Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրի-

տոսի, Հաղար եւ Վեց Հարիւր եւ Եօթանասուն: Ի թուականութեան Հայոց Հաղարի, Հարիւրի եւ Տասն եւ Ըննի: Յալիկոնայ: Ի փոստ մեծագոյնս Աստուծոյ:

ԹԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զունի, սակայն աւարտին (էջ 362) յիշուած է.

Ներ Տպարանում արքայ էջմիածնի:

Հաճութեամբ Տեառն Ոսկանի Արք Եղիպոսոյի Հայոց:

Սրբազրութեամբ Կարապետի վարդապետի Անդրեանայոյ:

Կիւլպէնկեան Մասենաղարան

238

94.

1669

29

ԹՈՎՀԱՆԵՆԻՍ ՊՕՆԱ. ԶԵՌԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՆԸԻՆՆԱ: Թրգմ. Վարդան Վրդ. Եռանեան: Հոսմ. ապ. Հաւատոյ Տարածման (Propaganda Fide), 1671. 48 չ. + 394 + 6 չ. + 81 + 1 չ. = 526 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Ա

ԶԵՌԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՆԸԻՆՆԱ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Բ

ԶԵՌԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՆԸԻՆՆԱ. Պարունակող զգացմանց Սրբազանիցն Հարց, եւ Հնազանդի Իմաստասիրաց: Եօրինեցեալ աշխատասիրութեամբ Տեառն Եռանեան Պոսի, Վեմաղարանոյ Քարախայի, Ս.Ե.Հ. եւ Թարգմանեցեալ է Հայկական բարբառ, է Վարդանայ Եռանեան: Եամի Ներմարմնութեան Տեառն ռ.ռ.հա: Եւ ըն Թուարբութեան Արամաղանոյ. ռ.հ.ի: Տպարանեցեալ է մեծն Հոսմ: Ըն Տպարանում Սրբազանի Համազումարին, Զհաւատոյ:

ԹԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զունի:

Կիւլպէնկեան Մասենաղարան

241

90. 1671

30

ՊՕՂՈՍ ՓԻՐՈՍԱՆԻ, ԵԱՂԱԳՍ ԶԵՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՒԱՏՈՅՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆԻ, Հոսմ, 1674. 207 + 3 չ. = 210 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԵԱՂԱԳՍ ԶԵՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՒԱՏՈՅՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆԻ, Առ Եան Ապոլաս Արքայն Պարսից: Ի Պոսի փրամալէ է Կարգէն Քարոզողաց Վարդապետի, եւ Արհիպիսկոպոսի Նախնի, Նահանգին, Եարազրեցեալ:

ԹԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զուեթ:

ԻՆՆՈՒԹ. Տպարանին եւ հրատարակչին անունները չեն յիշում:

Կիւլպէկեան Մատենադարան

230. 2

Թ. 1674

31

ԹՕՄԱ ԳԵՄԲԱՅԻ. ՀԱՄԱՀԵՏԵՒՈՒՄԸ ՔՐԻՍՏՈՍԻ, Թրգմ. Թոմասնէս Վրդ. Կոստանդնուպոլսեցի: Հում, ապ. Հաւատոյ Տարածման (Propaganda Fide), 1674, 14 չ. + 611 է. 19 չ. = 614 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Ա

ՀԱՄԱՀԵՏԵՒՈՒՄԸ ՔՐԻՍՏՈՍԻ, Թոմայի Գեմբեյոյ.
IMITATIO CHRISTI Thomae A' Kempis.

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Բ

ԳԻՐՔ ԹՕՄԱՅԻ ԳԵՄԲԵՅԻՈՅ: Կանոնականի Կրօնաւորի ի Կարգէ Սրբոյն Օգոստինոսի: Յաղագս Համահետեւման Քրիստոսի Թարգմանեցեալ է Թոմասնիս Վարդապետէ Կոստանդնուպոլսեցոյ, ի Հոգեկան Զուարճութիւն Մերաղնեայց:

ԹԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զուեթ:

ԻՆՆՈՒԹ. Թարգմանչին յոռագրանին մէջ՝

«... Զոր տեսեալ Պարոն Գասպարի ձաղայեցոյ, որդւոյ Կոնայ Խաչրատի, Թախն-
ձանօք խնդրեաց յինէն Թարգմանել զնոյնն ի մերն բարբառ, ի զրօսանս եւ ի զուարճութիւն
հանուրց Հոգեկամից: «... Եւ լարեցեալ ի նախանձ զրուռն արկի ի լոյս անել զնոյնն,
չոր եւ նպաստութեամբ միշտ կուսին Մարիամու եւ աղօթիւ չօրն մերոյ Սրբոյն զրեկորի
լուսաւորչին աւարտեցի յամի տեսն 1670, ամսեանն մարտի նաւոր ամառնում:»

Կիւլպէկեան Մատենադարան

230. 2

Գ. 1674

32

ԵՈՎՀԱՆՆԷՍ Կ. ՊՈԼՍԵՅԻ (ՀՈԼՈՎ). ՋՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ: Հում, ապ. Հաւատոյ
Տարածման (Propaganda Fide), 1674, 215 է. + 1 չ. = 216 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ՋՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ, ԿԱՄ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ, Շարադրեցեալ է Ե-
հաննիս Վարդապետէ Կոստանդնուպոլսեցոյ, ի Կոստանդնուպոլսեցոյն Պատուոյ, Եւ ի յո-
հուս Հայկազունեաց:

PURITAS LINGUAE ARMENICAE. A Ioanne Agop Sacerdote Armeno Composita.

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Լատիներէն:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զուեթ:

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

465 Յո.

33

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԵԱՂԻԿ ԶՕՐՈՒԹԵԱՆՑ: Թրգմ. Յովհաննէս Վարդապետ Կոստանդնուպոլսեցի: Լոռի, տպ. Հաւատոյ Տարածման (Propaganda Fide), 1675, 248 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Ա

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԵԱՂԻԿ ԶՕՐՈՒԹԵԱՆՑ, FLOS VIRTUTUM.

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Բ

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԵԱՂԻԿ ԶՕՐՈՒԹԵԱՆՑ: Թարգմանեցեալ է Յովհաննէս Վարդապետ Կոստանդնուպոլսեցի. է զտարճութիւն Հայկազունեաց: Յամի ներ մարմնութեան տեառն 1671-րն Հնդկաստաներորդում աւուր ամսեանն փետրվարի. է Լոռի, է փոռս մեծադոյնս Լատուճոյ: 1675:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զուեթ:

ԵԱՆՈՒԹ. Թարգմանչի յառաջարանիմ մէջ:

«... Առ այս վաճան ուրեմն այս գրգիկ, նարդեանս Թարգմանի, բոս խնդոյ Նա-
սիպի Գրգորեան առն երկիւղածի»:

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

230-2

Յո. 1675

34

ՏՕՄԱՐ: Մարտիլեա, տպ. Ս. էջմիածնի եւ Ս. Սարգսի, 1675, 144 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԴԻՐԳ ՎԱՅԵԼՈՒՉ ԵՒ ՀԱՐԿԱՌՈՐ Հանուրց Հայկազունեաց բարեխրաց յորում պարունակի աղիւսակ դրոց տարեկանաց: Պարզատոմար մշտնջենական, Համաձայնութիւն ամսոցն ա-
ղաբեայ ընդ յունաց: Ասացուածք խոհեմականք Հնոց իմաստասիրաց. եւ սկզբունք Համա-
րազականի արհեստի: Ի Հայրապետութեան տեառն Յակօբայ ամենից Հայոց Կաթողիկոսի:
Եւ է Թագաւորութեան Քրիստոսապաւկի եւ բարեպաշտի աբգայի Լուսովիչոսի: Տպագրեց-
եալ է զործարանում սրբոյ էջմիածնի, եւ սրբոյն Սարգսի զօրավարին է Մարտիլեայ: Թուի
Քրիստոսի. 1675:

ԹԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Աւարտեցաւ զըզուկս շահաւէտ եւ օգտակար տպագրեցեալ ի պէտս եւ ի հրճուանս Հայկազունեաց եւ մանաւանդ վաճառականաց: Արդ՝ որք վայելէք զսա առողջութեամբ եւ խնդութեամբ ի փառս Քրիստոսի յիշեցէք զպատանոս զմասակարարս եւ զաշխատոյս ի սմին. եւ մանաւանդ զհանգուցեալն ի Քրիստոս զՈսկան վարդապետն, բնդ որս եւ զուր յիշեցեալք լիջիք ի նոյնոյ տեառնէ մերմէ Թիսուսէ Քրիստոսէ. Ամէն:

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

264-11

1675

35

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Կ. ՊՈԼՍԵՑԻ (ՀՈԼՈՎ): ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԼԱՏԻՆԵՐԴԷՆ-ՀԱՅԵՐԴԷՆ: Հոմ, տպ. Հաւատոյ Տարածման (Propaganda Fide), 1675. 214 + 3 չ. = 217 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԼԱԹԻՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԴԷՆ ՇԱՐԱԳՐԵՑԵԱԼ Ի ՅՈՂԱՆԻՍԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՒՊՈԼԻՍԵՑԻՈՅ Ի ԶՈՒՐՃՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԵԱՑ: GRAMMATICA LATINA ARMENICE EXPLICATA. A Ioanne Agop Sacerdote Armeno Constantinopolitano.

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Զուեի:

ԹԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զուեի:

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

36

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Կ. ՊՈԼՍԵՑԻ (ՀՈԼՈՎ): ԶՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ: Հոմ, տպ. Հաւատոյ Տարածման (Propaganda Fide), 1675. 6 չ. + 246 + 3 = 255 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

PURITAS HAYGICA SEU GRAMMATICA ARMENICA A Ioanne Agop Sacerdote Armeno composita. Ad maiorem Dei gloriam, Et ad honorem Beatissimae Virginis DEI Genitricis MARIAE.

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Զուեի:

ԹԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զուեի:

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

ՄԱՆՏՏՈՑ: Զմիռնիա, հրա. Աւետիս և Սողոմոն, տպ. Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգսի, 1676, 4 չհ. 4. 304 = 308 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԳԻՐԴ. ՍՐԲՈՅՆ ՄԱՆՏՏՈՑԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ Արարդութիւնք Հանապոսարքեան Եկեղեցեաց Հոգևորականաց: Պարունակոյ եօթնանց զխաւորաց խորհրդունակ սրբազանգործութեանց, և այլոց մասնաւորաց պաշտամանց հաստատեցելոցս ի հնազունից հարցն սրբոց առ ի լրումն հոգեկանին հարկաւորութեան. և մարմնականին պիտանացութեան. առհասարակեալ ժանդակութեամբ հոգւոյն սրբոյ: Տպարկեցեալ ի տպարանի սրբոյ Էջմիածնի. և սրբոյն Սարգի՝ գործարկի: Ի Հայրապետութեան Տեառն Յակօբայ ամենայն հայոց Կաթողիկոսի: Արդեամբք և ծախիւք Աւետիսի և Սողոմոնի պաշտօնատարի: Ի Զմիռնեայ: Ի թույ փրկչին. 1676. Իսկ քառ հայոց. 1125:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ Ա

Յառաջարանութիւն

Որք ըստ անխարկութեան վերնախնամ տեսչութեան կամաւոր յոթարութեամբ մասնուցին զինքեանս ի պաշտօնատարութիւն մասնակարարութեան րանին աստուծոյ տեսնութեան. լցուցանելով զպէտս սրբոյ առաքելականի եկեղեցւոյ. հաստատեցելոյ եօթնամբք սեամբք խորհրդոյ. և զարդարեալ պաշտօնացուցին նույնաթիւ շնորհօք հոգւոյն սրբոյ, առ ի լուսաւորութիւն ողւոյց խաւարեցելոց անձանց բանականաց. ծաւալելով զնոյնս—հոգեհոգ զեղծունն ընդ ամենեւեան տիեզերս արիալան քաջութեամբ. ի լրածութիւն կամաց սրբոյ հօրն երկնաւորի. ընձեռնելով բազմաթիւ տնէշանօք առ միմեանս մինչև ցայս վայր: զոյցն պատուածունակ աւանդութիւն անխախտելի ունի մայրս մեր սուրբ եկեղեցի. և կատարել յար տնթնապէս ցնծալով ի փառս աշննաւորոյ երրորդութեանն՝ և մի աստուածութեանն օրհնեցելոյն ի յաւիտեանս յաւիտենից: Ըստ որում և յասմ աստուածական մատանիս աստուածութեան և յուղիւթեան. վասն սրբոց եկեղեցեաց միշտ հարկաւորութեանց յոգնաշատ բազմանօք փափաղեցեալ ամենեւեակնի հօրն հայաստանեայ տեսուն Յակօբայ ամենայն հայոց դիտապետի. չորիւք ամօք կանխաւ զրեալ էր առ բազմալիստս և սիրելի աշակերտն իւր տէր Ոսկան աստուածաբան վարդապետ: Տպել զսա անյապող ըստ բաւելոյ կարողութեան իւրոյ, ժամդակութեամբն աստուծոյ. և ձեռնորութեամբ քրիստոսաւէր վաճառականաց. յորոյ յաւորան յայնոսիկ նախ քան զհասանիլ Հրամանի պետականին աղաւաւմիտ վարդապետն միաբանեալ էր ընդ կոչեցանքին և օծարարոյ արխապատան շիրիշոյն թաղկոսի երկուսեցւոյ առ ի ապուսմն տտենի ազգոսին. յորմէ պատճառ կրեալ պատկան պարծութիւն և զնորատես հարուածս ի ձեռունէ աստուածամարտին և տիրապան երկրորդ յուղային զսան մահուամբ բարձու ի կենաց տառի. զորոյ զլիալիւր պատմութիւն անցից նորին ամենայնի ընթերցելոց էք ի յատուկ զիրս նորին. և այսու ամենայնի—զկնի մահուան տեսուն իմոյ մատնեցայ և տրուպ փոխանակ նորին ի ձեռն տնօրէն զոգոգոսին ամս կալով ի շարժարանս պղծաւէր լրբաղիմին. զորմելով միշտ ընդդէմ հայոց ազգին և սրբոյ Թոռոյն Էջմիածնի և զործարանի նորին ոչինչ համարելով զամենայն հայս և զյուղով բաւազրան կաթողիկոսին և ամենայն վարդապետաց. զորս Տէր Յիսուս իայաստակեալ բարձրէ զսա ի միշտ աղօթիւք հարցն սրբոց հայաստանեայ: Որովք այսօրեկ ամենիւք պատճառօք. ոչ կարացաք ցարդ կատարել զհրաման վեհին հանուրց: Այլ այժմ սակաւ թիւ զողի առեալ ի քաջ եղաք զձանրարեռնութիւն պարտուցն և զյարուցմունս ամենալար շիրիշոյն. յուսալով յողորմութիւն աստուծոյ և յաղօթն սրբոյ հօրն մերոյ տեսուն Յակօբայ. և ի խնամարկութիւնս բարեւէր և աստուածապաշտ հաստատութիւն և բարեբարոյ ազգին հայոց: ձեռնարեալք առ ի տպել վայելչապէս ակնունելով բարեպէս կատարման. նախ զփոքր մաշտոցն և ապա զկատարեալ բունն ըստ Հրամանի հոգեւոր տիրին. առ ի զուարճութիւն եկեղեցեաց հայաստանեայ և ի կատարելագործութիւն թմաւից կարգաւորաց. և ի պէտս աստուածաւէր վաճառականաց յուսով սիրով ըզձացողաց ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ:

ԹԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ Բ

102

Զորհուրթինս անխելիս եւ զգահութիւնս անզաղարս՝ եւ զբարեբանութիւնս անբուսացոս, մշտապաշտա փառարանութեամբ Հանգերձ, մատուցուիք ամենասուրբ երբորդութեան հօր եւ որդւոյ եւ հոգւոյն սրբոյ. այժմ, եւ անզբաւ յաւիտենիս, ամէն Որ եղեւ ձեռնառւ եւ նպաստ մեզ տառապելոցս ի հոգէկիր զործառութեանս մերում Հասուցանելով յեղբ եւ սուրա զմաշտոցս. որ ունի պարունակեալ յինքեան զեօթն խորհուրդս եկեղեցւոյ եւ զայլ բարբողութիւնս՝ բարեփայելուչ եւ զեղեցկայարմար տպիւք. ի պէտս Հոգեկանս եւ մարմնականս, բարեպաշտոն ազգին Հայկաղունեաց եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց, եւ բնաւից լուսաւորչաւանդ անձանց: Արդ զերեսս ի զեախն եղեալ աղաչեմ զամենեւեանդ որք Հանդիպիք վաշելման աստուածայնոյ մասննոյս: Յիշեալիք զՀոգւոր Հայրն եւ զբողոքս խառ մշակն զոսկան արհի եպիսկոպոսն Հանգուցեալ ի քրիստոս: եւ զկենդանի եղբայր Նորին զաւետիսն, եւ զքեռ որդի սոցին զսոցոմանն, որ կայ մասնեցեալ բողոքս շարարանաց ի մաշիւրիայ սակս զործարանի սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի ի պարծանս ազգի: Բնդ սոցին յիշեցիք զՀաստարիմ բարեկամն սրբոյ աթոռոյն եւ քին Հաստարութեան զարծարանի նորին, զմանխացի զաղաղի որդի մահակս պողոմո՝ եւ զանգրանի զգեաւորս որդին իւր զախրացու յովանէս չէլէպին: յիշեալիք եւ զանձանձիր աշխատաւորն զբողոքանութեան զեւղոկացի զիսահակ տիրացուն: Հուսկ յեախն եւ զիս զնուաստս յամենեւեան զմկրտիչ անամբ եւ եթ բանի սպասաւորս աղգայնօք իմովք. Հանգերձ Հոգւոր եղբայր իմով Ընդայեցի ոսկէկեռքենց աէր զաւթիւն. որ ոչ ինայէ ոգնել մեզ ի նեղութեանս մերում ի զործառութիւնս այս: եւ որք յիշէք յիշեալք լինիլիք ի զիրս զպրութեան կենացն անմահի: Որում փառք եւ զորութիւն յաւիտենան յաւիտենից: Ամէն:

Կիւլպէկեան Մատենադարան

264-3

1676

38

ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ: Հոռմ, տպ. Հաստոյ Տարածման (Propaganda Fide), 1677. 2 լ.՝ 20 + 30 = 52 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ ՀԱՅՈՑ, LYTURGIA ARMENA.

ԹԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զուեի:

ԻԱՆՈԹ. Էջ 20-ով կը վերջանայ «Խորհրդատեւորքը եւ նոր էջակալութեամբ կը սկսի՝
ՍՊԱՍԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏԱՐԱԳԻ: MINISTERIUM MISSAE.

Այս մասը կը վերջանայ էջ 19-ով: Էջ 21-էն կը սկսի՝
CORRECTIONES OFFICII DIVINI ARMENORUM. ՍՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԺԱՄԱԿԱՐԳՈՒ-

ԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ:

Իսկ էջ 25-ով՝
CORRECTIONES HYMNORUM ARMENORUM. ՍՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԵԱՐԱԿԱՆԱՅ:

Կիւլպէկեան Մատենադարան

264-5

1677

ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ: Հոսմ, սոգ. Հաւատոյ Տարածման (Propaganda Fide), 1677, 52 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ ՊԱՍՏԱՐԴԻՆ ՀԱՅՈՑ, LYTURGIA ARMENA.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զուեթ:

ՆԱՆՈՒՅ. Յարեւմման է նոյն տարւոյ ճեփերդատետրին: Էջերը եւ գիրքը աւելի մեծ, ղլխասկիզբներուն համար գործածուած բոչնագիրներ, փոխանակ նախորդի զարդանու տառերուն: Նկարները շքեամակող, ինչպէս նաեւ էջասկիզբներու և վերջաւորութիւններու զարդերը եւս կը տարբերին: Էջերը կը սկսին 1-էն եւ առանց ընդմիջման կամ մօր էջակալութեան կը հասնին մինչեւ 52, որ հաւասար է մախորդինին (2 չի. + 20 + 30 = 52 էջ):

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

264.5

1677

ԴԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՒԱՏՈՅ (Հայերէն եւ լատիներէն): Հոսմ, սոգ. Հաւատոյ Տարածման (Propaganda Fide), 1678, 48 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԴԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՒԱՏՈՅ ՎԱՐՆ ԱՐԵՒԷԼԵԱՅՑ: PROFESSIO ORTHODOXAE FIDEI AB ORIENTALIBUS FACIENDA. Iussu S. S. D. N. Urbani P. P. VIII. Edita.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զուեթ:

ԾԱՆՈՒՅ. Ամուսնաբերքի հայերէն խորագիրը պարունակող առանձին էջը ինկած է: Զայն առաւ եմք Հայ հեռախոյ գրքի մատենագիտական ցուցակէն:

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

230.2

Դա 1678

Կազմեց՝ Ա. Գ.

(Շար. 3)

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

Վ Ի Պ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻՆ

ՍԱՐԳԻՍ ԳՊԻՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Եւ վասն ծախուց սորին 507 ընտն եւ
ութսուն հազար ստակ դնաց:

Որոյ ճարտարապետ էր Գօճա միմարն
Սինան կոչեցեալ: Եւ այսպէս բերեալ ըզ-
ջուրս զայս Սուլդան Սիւլէյման յաւել յաղ-
րերան Բստանպօլու աւելիք զթիւ չորեք հա-
րիւր աղբերաց:

Զորոց զբառասունն յիւր անուն որոշ-
եալ, զայլ մնացեալն շնորհաց միում
միում ի պատուաւորացն իւրոց՝ կոչմամբ
անուան նոցին յիշատակել:

Եւ յայս միտ առ ի որոշումն ջրոյն Հալ-
զալի եւ ալլոց, ջուրս Սուլդան Սիւլէյմա-
նին կոչի, Գրբղ Զէչմէ Սուլի:

Քանզի՝ ջուրն Պօղոտղան Բէմէլիին
յառաջ էր ժամանակաւ, ի քրիստոնէից
անտի մնացեալ:

Զի այն է չինուած իմն վաղնջական, եւ
մերձ է ի յԱթպաղարին, եւ ի Սէրրահա-
նէն, հուպ ի մզկիթ Սուլդան Մէհմէմէտին:

Եւ է կերտեալ ի ժամանակս կայսերու-
թեան Վաղէսի եւ Վաղենտինոսի, որք
թագաւորեցին յամի տետն 364:

Վասնզի՝ յայնմ ժամանակի եղև նուա-
զութիւն ջուրց յարքունի պալատին, եւ
արտաքոյ նորին ի մէջ քաղաքին Կոստան-
դինուպօլսոյ, եւ գտեալ Վաղէսի կայսեր
աղբիւր ջրոյ արտաքոյ քաղաքին, մերձ ի
զինդ յայն՝ որ կոչի Հալզալը, ետ բերել
զջուրն զայն ստորերկրեայ ճանապարհաւ ի
քաղաքն Բստանպօլ, եւ վասն անցուցանե-
լոյ ընդ ձորն երկոցունց լերանց, ի միոյ
լեռնէ ի միւսն չինել ետ զայն որմատարաս
բազմակամար չինուածս, եւ ընդ այն՝ խո-
զովակօք տարաւ զջուրն ի պարտն ար-
քունի:

Նաեւ ի մերձակայ բնակութիւնս պա-
լատին, յուր աղբիւրս կերտեալ, եւ ջուր
հոսեցուցեալ զովացոյց զծարախ՝ եւ ու-
րախ արար զնոսա:

Է ի ներքս ի քաղաքին առ որմով պարբո-
սին, մերձ ի յէջրի Գափուն եւ բարձրադի-
տակ չինուածն այն՝ կոչեցեալ Թէքֆուր
Սէրայի: Եւ է զարպաս մեծագութի, եւ
տեղին այն քաղցրախտն օգտի առողջ հա-
մարեալ: Որ ասի չինել տեղի բնակութեան
Վէլիտարիոսի մեծի զօրազլիին յունաց, որ
Երեւեցաւ շուրջ զթուականութեամբ փրկչին
536:

Ի ժամանակս կայսերութեան Մեծին
Յուստինիանոսի, եւ վախճանեցաւ յամի
Տետն 565:

Եւ ապա եղև սա պալատ թագաւորացն
Յունաց՝ զինի տնելոյ նոցա դարձեալ ի Լա-
տինաց զԿոստանդինուպօլիս: Որ պատահ-
եաց ի թուականի փրկչին 1261:

Եւ քանզի՝ իբրեւ առաւ ի Թրքաց Կոս-
տանդինուպօլիս, եւ անտանօր գտաւ յայն-
ժամ Կոստանդին արքայ բնակեալ, յայն
սակս կոչեցաւ տեղին այն ի Թուքթուք,
Թէքֆուր Սէրայի, այսինքն պալատ թագա-
ւորական:

Զի բառս Թէքֆուր, որ է ձեւացեալ ի
բառէս թագաւոր, նշանակէ թագաւոր:

Եւ այժմ՝ ի մէջ նորա դորձեն մուճա-
կակարգք, այսինքն փապուճճիք: Եւ ար-
տաքոյ նորին դոն խանութք բութակաշի-
նաց, եւ արուեստաւորք պղնձի անօթոց եւ
այլք ոմանք յալլոց արուեստից:

Աստանօր երբեմն առ թագաւորութեամբ
չորրորդ Սուլդան Մէհմէմէտին, ի թուա-
կանի հիճրէթին 1090: Եւ առ վէրիւրու-

թեամբ Մէրզիֆունի Գարա Մուստաֆայ փաշային, զտեալ է ոմն ի մէջ ազրիւսաց զբար մի նստափայլ, եւ վաճառեալ զնոյն նայմաճիի միւսմ փոխելով ընդ երկից զբար՝ զալաց, եւ յետոյ սակերիչ սք զնեալ է զայն ի ձեռաց նորին տան լամայից:

Որ իբրեւ յայտ եղեւ թէ՛ էլ մաս է այն, եւ լսելի եղեւ յականջո լէզրիին: Եւ մինչ նա վասն իւր առնուլ կամէր զբարն յոսկերչապետէն, լու եղեւ այն զարձեալ արքային եւս, եւ նա հրաման առ վէրիւն յղեալ՝ խնդրեցաւ քարն, եւ հուսկ յետոյ ի տայն ակնագործաց հրամանաւ արքայի զբարն զայն յորինել եւ կաղմել, յայտ եկեալ երեւեցաւ աննման էմաս մի ընդ կշտութեան ութսուն եւ չորս եղջերակորկաց:

Վասն որոյ յարբունիս տեալ՝ մթերեցաւ ի զանձարան արքունի:

Ի սահմանի Թէքֆուր Սէրային կան հըրէայք յոլով, ուր եւ ունին Սինակօկայ մի, եւ օղն տեղւոյս է կարի քաջառոյճ:

Իսկ՝ արտաքոյ առ որմով պարսպին ի զծի Թէքֆուր Սէրային է զերեզմանատուն աղբին յունաց:

ԻԲ.

Քսանեւերկուրորդ դուռն է այն՝ որ ստի էտրէնէ Գափուսի: Որոյ ի ներքս, եւ զրեթէ հանդէպ նմին իսկ զբանն յաջմէ կողմանէ՝ է մեծախոտոյց եւ զեղեցիկ ձամին, որ ունի զմի մէնարէ: Ի զեղեցիկ տեղւոյ ի վերայ բարձր լերին, եւ առ ընթեր նմին բաղանիք եւ մէտրէսէ, շինեալ ի Միհրիմաճ Սուլդանէն, ի զտակրէ Սուլդան Սիւլէյմանին առաջնոյ, որ էր կենակից Բիւսթէմ փաշային, ի թուականի հիճրէթին 954: Եւ շինող սորին Միհրիմաճ Սուլդան մեռաւ ի թուականի հիճրէթին 985:

Այս այն Բիւսթէմ փաշա է, որ ունի մզկիթ յանուն իւր ի ներքսակողման Զրնտան Գափուսիին, առ դատարանին, կոչեցելոյ Աիւի Զէյլպի Մահմէտէսի:

Ոչ շատ հեռի ի զբանէս ի զծի մզկիթին զոյ Մաքսանոցն այն, որ կոչի Գարակիւմբիւք:

Զի մաքսապետն՝ որ աստ նստի՝ առնուղմաքս յիրաց անտի, որք ի քաղաքս զան, եւ զնան, ընդ ցամաք ուղեւորելով: Ի Գա-

րակիւմբիւկի աստ՝ զոյ փոքր թաղ մի, ուր բնակին ժողովուրդք Հայոց:

Եւ յաջական կողման, յանդիման սոյն զբանս արտաքոյ պարսպին ի ծառուտ վայրի, կայ կայացեալ զերեզմանատունն Հայոց՝ բնակչացն Պալատու: Գոն աստ եւ շիրմք վարդապետաց ամանց, յորս առաջին է Դանիէլ Վարդապետ, այրն պատուական, որ զարձ արարեալ ի նուիրակութենէն Ռումէլու՝ կամէր երթալ յէջմիածին, եւ վասն չփոթեալ զոյ աթոռոյն ի պատճառս տաւաճայնութեան Ղազար Կաթուղիկոսին, եւ Բիւթիւր Պետրոս Վարդապետին, հրամանաւ Յակօրայ Պատրիարքին՝ պանդխտեցաւ ամ մի բոլոր ի Պալատ՝ յեկեղեցոյ՝ Սրբոյ Հրէշտակապետին Միքայէլի:

Ուր՝ օրհաս նորին ժամանեալ վախճանեցաւ ի ժանտացաւ, ի թուականին Հայոց ոճղ ի նոյնմբերի ութն: Եւ յամի Տեառն 1747: Եւ թաղեցաւ վառաւորապէս, եւ տապանաքարն նորին չքեղացեալ է ի զերեզմանատան անդ: Զորոյ ոտանաւորն շինեալ է անուանի Դպիրն Պաղտատար, եւ ըզզիր նորին զրեալ՝ Ռափայէլ հանձարեղ պատկերանկար:

Ուր եւ յունաց զերեզմանք զոն, եւ ի հարաւոյ կողմանէ կօք հրէից խափանեալք, զի այլ ոչ թաղեն զմեռեալս բոս ծիւմին իւրեանց ի նմա:

Եւ ի ծործորի անդ ի հարաւոյ կողմանէ, զերեզմանատանն Հայոց՝ է տեղին այն՝ որ կոչի Պայրամ Փաշա: Որ էր տեղի ապարակի Պայրամ Փաշային, եւ շինուածոց նորին: Յորոց կային մնացուածք ինչ հետոյ շինուածոց՝ մինչեւ յաւուրս տղայութեան մերոյ, եւ յետոյ սնցմամբ ժամանակաց անհետ եղեն: Եւ է սա այժմ պօսթան եւ պարտէզ բանջարոյ, եւ ուրեք ուրեք անդառան արդեանց ցորենոյ եւ զարւոյ:

Սոյն այս Պայրամ փաշա էր վէրիւր տղէմ Սուլդան Միւրատի չորրորդի, որ մեռաւ ի թուականի հիճրէթին 1048:

Ընդ մէջ զբանցն էտրէնէ Գափուսի եւ Դօփ Գափուսի կոչեցելոց, զրեթէ՝ ի զծի ծործորի Պայրամ Փաշային, զոյ կամարակալ բաց տեղի մի ի պարսպին Սուլու Գուլէ անուանեալ, ընդ որ ջուրք արտաքուստք եկեալք եւ աստի անտի քամեալք որպէս

առաջինը մտանեն ի ներքս ի քաղաքն, և անցեալ առ եղբոր Եկնի Պաղչէին, և անապարհ արարեալ ի յԱյ Սէրայն կայս, և իջեալ ի Եկնի Գափուն բանկայի՝ թափին ի ծովն առ նորակերտ քաղանաւն որ կայ ի նմա:

Եւ է Եկնի Պաղչէն տեղի մի հարթաղետին՝ մեծ և բնդարձակ, անաջի Սուլու Գաղչէին աստի և անաի յերկուս մասուն հատեալ, և է ի ծործորի անդ որ կայացեալ է ընդ մէջ բարձանցն Խարէնէ Գափունիին և Դափ Գափունիին: Աւր այժմ յեղանակի դարնան երկուքս յարօս եղանեն: Բայց ի հնումն Եղիստեան որբ անտանօր վրան հարեալ բանակէին, և անտի ուղեւորէին ի մարտ պատերազմի:

Եւ այն տեղի կոչի յատկարար Եկնի Պաղչէ Չայիրի:

Ի ծայրի չայիրիս աշարիկ և անդր՝ փոքր մի յառաջ երթեալ, զոյ տեղի մի հարթաղետին, առ ընթեր Եկնի օտարորին Եկնիչերեաց էթ Մէյտանի կոչեցեալ, յորում յիւրաքանչիւր անուր բաշխեալ բաժանի միւսն Եկնիչերեաց բոտ չափու կըլ՝ ոտթեան կարգելոյ նոցա: Որոց սպասաւորքն առեալ և Եղեալ ի դամբիւզս՝ տանին ի խահանոցս ի կերակուր իւրեանց:

Այլ մեք զարձեալ զարձցուք ի բան պատմութեան մերոյ:

ԻԳ.

Քսանեւերքերորդ զուռն է այն որ ասի Դափ Գափունի, և անդ Եղեալ են զօրք իրր նշանս իմն՝ զօրիւք վտանգելոյ կողմանն՝ այնր դրան յառման քաղաքին Ըստանպօլու ի Թուրքաց:

Եւ բնակին ի ներքս այսր դրան բոշայք հայկազունք, որոց արքն ի տունս մաղ չինեն, և կանայքն ի մէջ քաղաքին չըջեալ վաճառեն: Յորոց ոմանք Թուրքացան ի ժամանակս Իպրահիմ փաշային, և Սուլթան Ահմէտին երրորդի: Եւ են ի նոյն արուեստ մաղապործութեան իւրեանց, և ունին կըրպակս ի ներքսակողման անդ այնր ծովեղերեայ դրան, որ կոչի Ուն Գափանի:

Գոն և այլ ժողովուրդք յաղղէս Հայոց՝ թէ արտաքոյ պարսպին, ի թաղի անդ որ ասի Դաղեւէի Մահալլէսի: Եւ թէ՛ ի ներքս

ի քաղաքին, որք և ունէին Եկեղեցի մի յանուն Սրբոյն Նիկողայոսի, զոր քանդեալ փուշին աշարղիք ի ժամանակս թաղաւորութեան Սուլթան Ահմէտի երրորդի ի Թուականի հիւնդէթին 1142: Որ եւ զկնի ժամանակաց յաւուրս Բաղաւորութեան Սուլթան Մահմուտին վերստին հաստատեցաւ ժամատուն մի Հայոց յանուն Սրբոյն Նիկողայոսի, ուր այժմ կատարեն աստուածային պաշտամունս եւ այս եղի ի ինքնէքի... (*)

Ունին և ատանձին զերեզմանաւորն փոքրիկ արտաքոյ պարսպին, հանդէպ արքունական պալատին, որ կոչի Տափուտ Փաշա Սէրայի: Գոյ և ժողովուրդ յունաց ի նմա, և Եկեղեցի մի նոցին նոյնպէս յանուն Սրբոյն Նիկողայոսի հնտի և խարխուլ:

Ի ներքին կողման սոյն դրանս ի վերայ բարձու տեղոյ՝ զոյ ճամբի մի հոյակապ, և հայի ի հարթաղետին վայրն յայն՝ որ կոչի Եկնի Պաղչէ Չայիրի: Յանուն վէդիրի Սուլթան Սուլէյմանին առաջնոյ Գարս Ահմէտ փաշա կոչեցելոյ, առնալուտ աղլաւ:

Որ ի զոյն իւրում վէդիրի աղէմ, սղանա ի ցամանէ Սուլէյման արքային ի Թուականի հիւնդէթին 962: Սա վէդիր Եղեւ զկնի Բուսթէմ փաշային:

Եւ յանդիման դրան պարսպին արտաքոյ նորին փոքր մի յառաջ զնացեալ, Երեւի Տափուտ Փաշայն, պալատ Թաղաւորական, տեղի զԵկեղեցի և զուարճայի:

Անուանեցաւ տեղիս այս յանուն Տափուտ փաշային, որ Եղեւ վէդիրի աղէմ Սուլթան Պալէզիտին որդւոյ Ֆաթիհ Սուլթան Մէհմէտին ի Թուականի հիւնդէթին 888:

Աստի և անդր բազում են զիւղք յաղմէ և յահեկէ ընդ հարաւ և ընդ հիւսիս: Բայց քան զամենայն մօտ է զիւղն Լիդրոս, իրր միով ժամաւ հեռի ի քաղաքն Ըստանպօլու, յորում բնակին դրոհք չինկեանէիցն յունաց:

ԻԳ.

Քսանեւորսերորդ զուռն է Եկնի Գափու, էին առ ընթեր նորին անպարք արքունի պարութին, և վերակացու պահապանք նոցին:

(*) Բուականք չէ յիշուած: Ծ. Խ.:

Եւ աստ զոյ օթեմանն Մէլլէվի տէրմի-
շաց, որ կոչի Մէլլէվիտնէ, շինեալ ի թը-
ւականի հիմարէթին 1006: Եւ ասնեն աստ
տէրմիշք զմիւսպաղէլէն իւրեանց յաւուր
երկուշարթի եւ Հինդշարթի յիւրաքանչիւր
եօթնեկի:

Յոյր սակս եւ այս դուռն կոչի Մէլլէվի-
տնէ Եէնի Գափուսի:

Առ ի լինելոյ որոշումն ի Եէնի Գափուէն
լանկայի: Եւ ի Եէնի Գափուէ ծովածոցին,
որ ասի Իշէրի Եէնի Գափուսի:

Մերձ ի տեղիս յայս՝ ընդ մէջ երկոցունց
դրանց Եէնի Գափուին եւ Սիլիվրին, զոյ
եւ այսպէս մի յունաց, զոր կոչեն Այիա
Դերիտա, այսինքն Սուրբ Երրորդութիւն:
Որ թուրքերէն ասի Գօզլու Այադմա: Եւ
կոչի այսպէս՝ դուց վասն ընկուզի ծառո-
ցին որք ի նմա: Զի զօղ նշանակէ ընկուզ ի
լեզու թուրքաց:

ԻՅ.

Գասնէսինդերորդ դուռն է այն՝ որ ասի
Սիլիվրի Գափուսի: Ուր ի ներքս ի քաղա-
քին յաջմէ կողմանէ կայ կայացեալ ճամբն՝
Գօճա Մուստաֆայ փաշային, որ կոչի եւս
Զէնճերի Սէրվի վասն չղթայակաղ մեծի
ծառոյն՝ որ է ի բակի նորին: Որ եւ ունի
իմարէթ եւ քաղանի:

Սա եղև վէզիլի սպէմ Սուլդան Պայէ-
ղիտին երկրորդի: Եւ ասպ զխառնեալ մե-
ռա ի սասակ Սուլդան Սէլիմին առաջնոյ
ի թուականի հիմարէթին 918:

Առ ընթեր այսր Սիլիվրի դրան արտա-
քոյ սղարապին հուպ է անդ մէկտարն էլէքճի
Տէտէլին:

Որ ըստ ասից երեմիա Զէլէպոյն, զհետ
մաղափաճառ բօշայից երթեալ ուտէր զկաշի
մաղի, եւ զոյով նման անխօս անասնոյ,
միշտ չրջէր ի փողոցի, եւ էր այր անպեղեայ
սեւամարմին եւ վիթխարի:

Որոյ սերական մասնիկն՝ ցցեալ զոյով
հանապաղ՝ ոտնկայ էր ի պատրաստի, ցու-
ցակ եւ վկայ ընտիր զոյոյ նորա: Յոյր
սակս՝ վէլլուլլաճ՝ այսինքն սուրբ աստու-
ծոյ կոչիւր ի կրճատելոցն սնտղաշայից:

Սա մեռաւ ի թուականի հիմարէթին 1063:
Ի ժամանակս վէզիրութեան Դարխունճի
Ահմէտ փաշային, զորոյ զմէյիթն նա սրտա-

կաց եւ թաղեաց քաղաք մնամաստակ ջեր-
մեռանդութեամբ:

Անտի փօքր մի յառաջ երթեալ զոյ զե-
րեզմանասուն Յունաց եւ Հայոց, Պայլղլը
կոչեցեալ, յանուն այսպիսին, որ կայ ան-
տանօր ընդ երկրաւ, վասն ունելոյ նորա
ձկնակս ինչ ի յինքեան ի մէջ ջրոյն, զի
սլալը, ձուկն նշանակէ ի լեզու թուրքաց:
Եւ սոյն այսպէս՝ յառաջագոյն էր մատուո-
մի, զոր շինեաց անդ առաջին Լեւոն Կայսր,
որ թաղաւորեաց յամի տեւուն 457: Եւ ասպ
յետ ժամանակաց կառոյց անդէն մեծ եւ
պայծառ եկեղեցի Կայսրն Յուստինիանոս
յամի տեւուն 559: Յանուն ամէնօրհնեալ
Սրբուհոյ Կուսին: Մականուամբ կոչեցեալ
Սրիսօրիլի, այսինքն ոսկիադրիւր: Եւ զինի
ժամանակաց, մանաւանդ յաւուրս թուր-
քաց խաղառ աւերեալ եղծաւ շինուած եկե-
ղեցւոյն, եւ մնաց միայն ստորերկրեայ մա-
տուռ մի հնաոքի եւ խարխուլ, որ սանդղօք
իջանեն ի վայր, եւ նոյնն ասպ շինեալ նո-
րողեցաւ ի ժամանակս Սուլդան Սէլիմին
երրորդի, ի թուականի հիմարէթի 1209:

ԻԶ.

Գասնէսինդերորդ դուռն է այն, որ կոչի
Եէտի Գուլէ Գափուսի:

Մերձ ի սոյն դուռն է գամն անդէնց, որ
կոչի թուրքերէն թօղաթ՝ ի խէնակի երկ-
րորդ սղարապին:

Զի անդ վաճառին ի ձմերան եզն եւ կով
սպիտասցու:

Եւ անտի յառաջ երթեալ առ ծովեկերբ,
զոն սպանդանոցք այսինքն սալխանէք, որ
ի գիշերի զենուն զդաճարս եւ զխաշինո, եւ
մօտ ընդ առաւօտ բաշինն ի կրպակս մաս-
վաճառացն քաղաքին:

Եւ աստի երթայ յիւրաքանչիւր ասուր
թային եղեալ միսն Եէնիէքեայ, եւ այն՝
որ կարգեալ է յարքունակոյմն երկու Պա-
լատաց, այսինքն Եէնի Սէրային, եւ Խսի
Սէրային: Որոց ուրոյն ուրոյն են գաստաքն
անտանօր:

Եւ աստ զոյ աղբիւր մի՝ որ ասի Գալ
Զէլմէսի: Ուր ի յարածինն սողի իրիքս
կրացան փօրկիւղ՝ ջուր գտեալ է, զոր եւ
մարդիկ տեսեալ, եւ զտեղին գայն պեղ-
եալ յայտ եկեալ է ջուր առաւ ի նմա: Վա-

սըն որոյ էւ անդէն աղբիւր հաստատելով՝ կոչեալ են դանուն աղբերն՝ Գաղ Ձէշմէսի:

Գոն աստանօր նաեւ գործարանք խաղաթորաց, աշխինքն տէպպաղխանէք: Ուր կազմին կաշիք, սեկք եւ օղենիք:

Անդ են եւ մումխանէք, յորս կազմեն մամեղէնս ճարպեղէն:

Այլ յառաջ երթեալ առ եղբոր ծովոյն է գիւզն Մաղրիթօրայի, ուր զոյ էւ տյազմա մի յանուն Սրբոյն Բանտէլէիմօնի բժշկին:

Աստ մօտ էր եւ պարտէզն այն ծովեղբուայ, որ կոչիւր Իսքէնտէր Ձէլէպի Պաղէշի:

Զոր յետոյ ի ժամանակս Սուլդան Մուստաֆային երկրորդի՝ արարին պարութխանէ, եւ փոխեցաւ անդր պարութխանէն ի Շէհրէմինիէ, որ մերձ է ի Եէնի Պաղէշն, վասն այրելոյ նորա ի բոցոյ գոյացելոյ ի ջերմութենէ ճախարակին որ անդ ի թուականի հիւրէթին 1110: Եւ ի թուականի Հայոց ունիս:

Եւ աստ յոյժ մօտ է դարձեալ նորոգ պարութխանէն: Այսինքն գործարան վառօդոյ, զոր շինեաց Ակնեցի ոմն մահտեսի Առաքել անուն ի Կամարակապ գեղջէ, ի տանէն Պեսենց, որ ըստ փաղաքական անուանակոչութեան ասիւր Հաճի Տատ: Այլ իմն ձեւով՝ անիւ ճախարակի կազմելով, եւ ի նմա մի մի դնելով, եւ ընթացիւք նորա դանիւ ճախարակին պտուտելով, եւ ելեւէջիւք բազում սանդիտոռանց զվառօդն փշրելով: Եւ այս եղեւ ի ժամանակս Սուլդան Սէլիմին երրորդի, ի թուականութեան հիւրէթին 1210:

Եւ աստ է հանք այսինքն մատէն քարի, զոր Դաշըպ կոչեն: Եւ աստի հանեն փուխր եւ հասարակ քար, ի պէտս շինուածոց որմոց եւ մայթից պողոտայից, եւ այլոց իւրաց:

Եւ աստի անդր է Այի Ստէֆանոսն, որ է գիւղ մի առ ծովեղբոր: Կոչեցեալ յանուն Սրբոյ Նախավկային Ստեփանոսի:

Եւ այլ յառաջ երթեալ է տեղին կոչեցեալ Գալաթարիա, ուր զոյ եկեղեցի Յուսոց, նաեւ աշաղմա, եւ է ուխտատեղի ինչ:

Եւ մօտ ի նա Ծիւօրիէն Պաղէշին, ուր կայ հին պալատ մի, եւ պարտէզ արքունի, եւ ջուր բարեհամ: Եւ եկեղեցի յանուն ամենօրհնեալ Աստուածածնին, ուր երթան

յոյնք ի քաղաքէն Ըստանպօլու, խուռն բաղմութեամբ յօղոտտաի մե:

Եւ արդ՝ հասեալ մեք ի նկատեալն մեր տեղի:

Աստի կրկին յետս դարձեալ, երթիցուք չէյվան Սէրային:

Արդ՝ սկիզբն արարեալ չէյվան Սէրայէն ի հիւսիսակողմն յառաջ երթիցուք առ ծովեղբոր ի Տէֆթէրտար Իսքէլէսին:

Ուր փոքր մի ի բացեալ ի ծովեղբուն գոյ մղկիթ մի կապարածածք միով մէնարէի: Զոր շինեալ է Մահմուտ էֆէնտի Տէֆթէրտարն Սուլդան Սիւլէյմանին ատաշնոյ, ի թուականի հիւրէթին 930:

Որ ի նշանակ Տէֆթէրտար լինելոյ շինողին՝ ունի մէնարէ սորին ի ծայրի խրում ի վերայ ալէմին կաղամար եւ դրի: Ի միջի նորա:

Եւ անդ յետ կուսէ մղկիթի Տէֆթէրտարին՝ են գործարանք բրտից թուով քառասունեւերկու աստի եւ անտի հանդէպ իրեւրաց շար ի շար կարգեալ, եւ կոչին Չեովէք: Եւ անդ կազմեն բրուտք զպէսպէս անօթս խեցեղէնս, եւ թրծեն ի փռան. որք ընդ մեծի մասին են յաղգէն Հայոց:

Եւ ոչ շատ հեռի աստի առ ծովեղբոր է եւ մղկիթն Զալ Մահմուտ փաշայի, վէզլիթի երրորդ Սուլդան Միւրատին, որ ունի մէնարէ մի, եւ մէտրէսէ, եւ աղբիւր ջրոյ:

Եւ յանուն նորա կոչի մղկիթն այն՝ Զալ Փաշա ձամիսի:

Եւ անդ են կրպակք վաճառողացն զխաղալիկս տղայոց, որք կոչին Օյունճաղճիլէր:

Եւ անդ մօտ է հռչակաւոր մղկիթն դրմբեթեայ եւ երկմէնարէ, զոր շինեաց Պաթիշ Սուլդան Մէհմէմէտն ի թուականի հիւրէթին 858 ի ծայրի ծովածոցին:

Եւ ի նմա թիւրպէ, այսինքն շիրիմ, վասըն էպի էյեուպի էնսարուոյն: Եւ առ նմին մէտրէսէ մեծ, եւ խահանոց մի վասն տղաքատաց:

Եւ վասն ցուցանելոյ արքայի Աղլէմսէտտին չէյսին զտեղի գերեզմանի էպի էյեուպին՝ կերտեաց սենեակս յարակից ի ձամին, սակս բնակելոյ ի նմա Աղլէմսէտտին չէյսին, եւ ընկերացն նորին:

Եւ ապա ի գնալ չէյսին հրամանաւ արքայի ի բուն բնակութիւն իւր յաւանն Կիւյ-

նիւք, յայնժամ մէտրէսէ արար արքայ ըտ-
տեղին զայն:

Ասի վասն էպի էյեուպին (որոյ քան ա-
նունն է Ասլիա՝ որդի Զէյսի, եւ կոչի էպի
էյեուպ՝ յանուն որդւոյ իւրոյ) թէ՛ էր դը-
րաշակակիր գերային:

Եւ մինչ Սիւֆեան ոմն՝ որդի Ուֆա դո-
րաղլուի կարգեալ եկն ի Կոստանդինու-
պոլիս բաղժութեամբ զօրաց, եւ յոյժ նա-
ւաք, ի յիսունեւերկուերորդ ամի թուա-
կանութեան հիճրէթին, յաւարս Մուալլէի
Ամիրապետին տաճկաց, վասն մարտ զնկոյ
ընդ թաղաւորեալ քաղաքին, սա յայնժամ
ընդ նմա զոյժով, եւ յախտէ փորացաւու-
թեան մեռանելով՝ անտանօր թաղեցաւ:

Որոյ տալս՝ անյայտ չիրթն յետ բա-
ղժմ ժամանակաց զինի առման քաղաքին
Ըստանպոլս՝ խնդրանօք Սուլթան Մէհմե-
մէտին, եւ ցուցմամբ Ալէքսէմէտին չէյ-
իին՝ յայտնի եղեւ եւ շինեցաւ չիրթ գե-
րեղմանի ի վերայ նորա, որպէս տաացաւ ի
վերոյ:

Եւ գիտելի է, զի կանոնեալ սովորու-
թիւնն է արքայիցն օսմանականաց, յետ
քանի մի աւարց զինի զահրեալութեան ի
դոյն իւրեանց ի Կոստանդինուպոլիս քա-
ղաքի, մեծաւ հանդիսիւ երանել յարքունի
պալատէն հանդերձ բոլոր պալատականօք,
եւ ալլովք պետականօք եւ գիտականօք աշ-
րութեան, եւ զալ յայցելութիւն ի մղիթիս
յայս՝ ընդ ցամաք ուղևորելով: Եւ տառն
ի վերայ չիրթի էպի էյեուպին դասերն
թաղաւորական իշխանութեան ընդ մէջ ա-
ծել: Ուր սիլէհտարն դասերն մատուցա-
նէ, եւ չէյիսիլիսլամն առեալ ընդ մէջ ածել,
եւ պետն կանաչաղլիսաց կարմամբ հան-
դերձի արքային՝ սպասաւորէ:

Եւ է զի պետն կանաչաղլիսաց (որ նա-
գիպ տաի) զսուրն առեալ ի ձեռաց սէլէհ-
տարին, ընդ մէջ ածել, եւ չէյիսիլիսլամն
սպասաւորէ:

Եւ յայժմ միջոցի եկնիչէրի տղասին առ
զբան չիրթին կացեալ սպասէ:

Եւ այնպէս օրէն սուսեր ընդ մէջ ածմա-
նքն ի դուռն ելեալ, եւ վիզէրայքն համ-
բոյր ձեռաց արքայի տուեալ, գասնայ ար-
քայ նստաւ ի պալատն արքունի:

Եւ արդ՝ քանզի փոքր էր մղիթիս աչս եւ
հնացեալ, եւ սովորիկ մի հաշմեալ, զնոյն

կրկին նորոյ շինեալ ընդարձակեաց Սուլ-
թան Ալլիմն երրորդ ի թուականի հիճրէ-
թին 1213:

Եւ շուրջ զնովաւ տրտաքոյ նորին եւ բա-
ղժմ գերեզմանք երեւելեացն տաճկաց՝ թէ
գիտանականաց՝ եւ թէ պետականաց: Եւ
այնպէս արարեալ արքայ՝ մեծացոյց զբոկ
եւ զանգի նորին:

Եւ յեղեր ծովուն դոյ գարպաս արքունի,
եւ պալատք եւ դարպասք սուլթանաց, աշ-
տինքն քերց եւ դատարաց թաղաւորաց:

Եւ անդ է մէտրէսէն եւ խմարէթն, եւ
թիւրպէն, զոր նորոյ շինեաց վասն իւր
Միհրիշահ Սուլթան մայր աշմու արքայի
երրորդ Սուլթան Ալլիմին, ի թուականի
հիճրէթին 1211: Գոյժ քարաշէն՝ գմբէթ-
եայ՝ եւ կապարածածք:

Եւ ի սահմանի աստ է գարճի պաշին, եւ
անպարք ձեան ի սմա, ուր մթերեալ պահի
ձիւն՝ մինչեւ յեղանակ ամարան, եւ յայն-
ժամ հանեալ ի դործ ածի:

Ի սահմանի աստ առ ծովեղերը բաղժմ
են պարտէզք եւ պուսթանք, եւ պարտիզ-
պանք նոցին ոմանք Պուլլար, եւ կէսք յաղ-
ղէն Հալիական:

Յետ կուսէ էյեուպին ի վերայ բարձու
երեւի պալատիկ մի կոչեցեալ Բամի Զիֆթ-
լիկի, յանունն է Բամի Մէհմեմէտ փաշա-
լին, զոյժով ստացուած նորա, եւ էր նա վէ-
ղերի աղէմ Սուլթան Մուստաֆային երկ-
րորդի: Եւ ի թուականի հիճրէթին 1115, ի
ժամանակի անդ, յորժամ Կոստանդինու-
պոլսեցիք չօբան յետրէնէ ցտամար մե-
ծաւ, սա յայնժամ անտի փախուցեալ եկն
ի Ըստանպոլս, եւ թաղուցեալ յայժմ աղա-
բակի իւրում, այնպէս զերծաւ ի վտանգէ
անտի:

Այլ մեք դարձցաւ ի բան պատմութեան
մերոյ:

Եւ եւս ի սահմանի աստ դոն երկու
թաղք բնակութեան Հալոց սակաւ ժողո-
վրդովք: Որոց մին կոչի Զէմէլի Օտայար,
յորում դոյր ժամատուն մի փոքր յանուն
Սուրբ Աստուածածնին, զոր փառքին աշ-
խաղիք ի թուականին հալոց ամիդ օդոս-
տոսի 21: Բայց աշմ կատարեն զազա զժա-
մերդութիւն իւրեանց:

Եւ միւսն Ալլիմիլէր, եւ ունի ժամատուն
յանուն Սրբոյն Եղիայի Մարգարէին: Եւ

խնայելու զնա եւս երբեմն աշխատողիք փութեցին սակայն այժմ ի նմա եւս կատարի դադարողիք սլաշածն աստուածային: Իսկ յամի տեւան 1800: ՌՄԽԹ, ԿԻԿԵ մարտի իկ: Զիլխտէի 13 ԲՆ՝ երեկոյնիմ՝ զիշերայն օծեցաւ նորաշէն եկեղեցին Սրբայն եղիայի յայտնի եղեալ Փէրմանիս եւ իլամիս: Բայց ի բուին հայոց...(*) յուլիսի ժա կրկին փլուցին վասն մեր ազգի անդ եղելոց անմիաբանութեան եւ անդ զլիսաւոր քահանային ազատութեան:

Եւ աստի ի ծայրէ եղեր ծախուն ի վեր երթեալ առ քաղցր ջուրը գետոյն, անցանելով ընդ Պէհարիէ դառաջեաւ արքունական դարպասից եւ պաղլէից, ժամանեմք Փլաշտար Աղա Զէյնէսին այժմ նորոյ շինեալ յԱլիպէյ Բեօյին: Ուր դոյ արքունի պալատ եւ քեօջ Երկու ի նմա, եւ գետակ՝ կոչեցեալ յունարէն Գիտարօս, եւ ունի ի վերայ իւր կամուրջ մի կոչեցեալ Զիլ Բեօյիբիսի: Եւ անդէն ընդ նոյն կամուրջն անցեալ՝ երթամք առ ամամբ գետոյն, ի զիւղ Բեաղէտիսանէին, որ կայ կայացեալ առ Վօսլիլիս գետով:

Ուր ի Հնումն գոյր գործարան թղթաշինութեան, եւ յայն սակա կոչեցաւ Բեաղէտիսանէ: Որոյ անունն մնացեալ՝ գործարանն բարձաւ ի միջոյ:

Եւ աստ դոյ նաեւ պէյլիք մանտրա գոմշոց, որ տայ զկաթն եւ զմածուն ի պալատն արքունի: Մերձ է աստ եւ տեղին այն, որ կոչի Ճէնտէրէ, առ Վօսլիլիս գետով վայր զուարճական, զալարապէղ զարդարեալ պարտիզօք եւ աղբերակօք:

Եւ ի տեղւոջէ աստի լինի երթալ ի Վիտօս Պաղչէսին, ուր դոյ պարտէղ արքունի եւ ի Գիւլիս Բեօյ: Նաեւ ի Պէլիլրատ Բեօյին, մինչեւ ի Բէմէլլէրն, որք են զբարձալի տեղիք, քաղցրախառն օղով, եւ բարեհամ ջրով:

Ուստի ջուր երեւ ի քաղաքն Ըստանպօլ Սուլթան Սիւլէյման, որպէս ասացաք վերագոյն:

Եւ անդ է Սաղլը Տէրէն, եւ ի կողմանց անտի բերեն Բէմէլլէրի յայնք ի քաղաքն Ըստանպօլ՝ կաղամբ եւ զգում, այսինքն լսահնա եւ դապազ:

Ի Բեաղէտիսանէի աստ շինեաց իպրահիմ փաշա վէղդիբի աղէմն Սուլթան Ահմէտին երրորդի պալատ արքունի յարեւմտից կուսէ գետակին Հանգերձ ջրախաղաց տաղանօք ի միջոցի վաթսուն աւաւրց ի թուականի Հիճրէթին 1134:

Եւ յայժմանէ՝ ինքն, եւ այլ բազմութիւն մեծամեծաց ըստ խրաքանչիւր կարգի՝ լցին բնակութեամբք ամարանոցաց զերկոսին կողմունս նոյն գետակի Բեաղէտիսանէին աստի եւ անտի զարդարելով դառնին այգեօք եւ պարտիզօք:

Բայց յետ ամաց ինչ այն ամենայն ամարանոց տունք մեծամեծաց՝ ի յառնել աղպային շփոթութեան ի թուականի Հիճրէթին 1143, առ հասարակ քակեցան յարանց ապստամբողաց, եւ հողոյ հաւասարեցան: Արդ՝ անցեալ ընդ կամուրջ Բեաղէտիսանէին, զարձցաւ յետ առ Վօսլիլիս գետով, ի տեղին յայն, որ ասի Միրախօր Բեօյիբի:

Եւ է Միրախօր Բեօյիբին յարի մի փայտակերտ՝ կառուցեալ յափն դետոյն յարեւելից կողմանէ նորին, ընդ մէջ երկուց պալատացն Բեաղէտիսանէին, եւ Գարա Աղաճին: Եւ կոչի այսպէս՝ զի յեկանել անդր արքունի երկվարաց ի ճարակ արօտի՝ ի զարնան եղանակի, Միրախօրին տրքայի յատկացեալ է տեղիս այս:

Եւ անտի ի Գրըզ Աղաճ Հասեալ ուր դոյ ջուր բարեհամ, ժամանեցուք ի Գարա Աղաճ Սէրային:

Եւ է Գարա Աղաճ Սէրային ամարանոց պալատ իմն արքունի, եւ անկանի յահեակ կողմանէ գետոյն՝ յիջանել ուրուք ի վայր նաւա ի ծովածոցն եղջերային, եւ է ի բնապառուածի աղի ջրոյ ծովուն ի մուտս գետոյն, եւ է զրեթէ՝ ի հանդիպոջ Էյեուպին, փոքր մի ի վեր կոյս: Եւ կոչեցեալ է առ Գարա Աղաճ Պաղչէսի, յանուն մեծադոյն եւ անաճ ծառոյն՝ որ կայ առ որմով պալատին, եւ կոչի թուրքերէն Գարա Աղաճ:

Եւ անտի հասանիմք ի Կեօղլէրն Զըրդաթայից՝ որ կաղմեալ է զանափակօք, ուր պահին Փրզաթա նաւք: Եւ տեղիս այս նորոյ շինեցաւ յաւաքս Սուլթան Սէլիմին երրորդի շուրջ զթուականութեամբ Հիճրէթին 1210:

Եւ անդ կից է գիւղն Սիւսլիւճէ, ուր

(*) Թուականը ամբողջացնի: Ծ. Խ.:

դոյ ճամբի մի, և անդ աշտարակի ձևա-
տաճկաց, որոյ ջուրն առատացուցանէ ըզ-
կաթն կանանց: Յորմէ անուն տուաւ կոչի
Սիւտլիւնէ:

Եւ այլ ևս յառաջ երթեալ դոն կալք և
հնոցք, ուր սեաւ տիղմք ի ծովածոցէ ան-
տի, որ առաջի իւրեանց է հանեալ՝ զամիսս
երիս յամառան կալմէն զթուրծաղիւս, այ-
սինքն թուղլա, և զկղմինտը՝ որ է քերէ-
միտ: Եւ տեղիս այս կոչի խարմանար:

Ըստ այսմ դոն ևս այժմ ևս քանի մի
խարմանք թուղլայից հանդէպ Գրբդ Աղա-
ճին, և մերձ ի սէրայն Գարա Աղաճին:

Գոյ աստ ևս զըշլա մի մեծ խիւստարէճի
և յաղմճի զօրաց առ ծովեղերն: Զոր նո-
րոզ շինեցին վասն ժողովարար ի միասին
բնակելոյ նոցա ի նմա: Եւ այս եղև ի ժա-
մանակս Սուլղան Ալլիմին երրորդի, ի թը-
ւականի հիճրէթին 1207:

Եւ աստ է պարտէզ մի, որ տաի Ապտի
Ալլամ Պաղչէսի:

Եւ եկնի Մահալլէն Հայոց: Ուր բնակին
Հայք, և ունին այժմ եկեղեցի մի փոքր
յանուն Սրբոյն Ստեփաննոսի, շինեալ և
հաստատեալ ի ժամանակս Պատրիարքու-
թեան Յոհաննու Բաղիշեցւոյ. ի թուակա-
նին թճղ:

Եւ ընդ նոյաւ երեւելի տունք հայոց ո-
մանց ի գրոհէն Սարբաֆից:

Եւ յետ այսորիկ ի շարի է այն թաղն
բնակութեան Հրէից, որ կոչի Փրիթ Փաշա:

Այս Փրիթ փաշա էր վէզիրի ազէմ Սուլ-
ղան Սիւլէյմանին առաջնոյ, որ մեռաւ ի
թուականի հիճրէթին 940: Դեղակուր եղ-
եալ յորդոյ իւրմէ Մէհմէմէտ էֆէնտի կո-
չեցելոյ, որ էր զատաւոր Էտրէնէի:

Առ ընթեր Փրիթ Փաշա թաղին, դոյ և
եկեղեցի մի Յունաց յանուն Սրբուհոյն
Բարապետեայ, և զերեզմանատուն ի
նմա, զրեթէ ի մէջ բնակութեան Հրէից, և
Փափազ Իսքէլսին առաջիւ սորա:

Եւ աստ յետ կուէ եկեղեցւոյն ի յեռ-
նակողմանն բարձու՝ դոյ ուխտատեղի մի
յունաց, և է աշտարակ սորերկրեայ յա-
նուն Սրբուհոյն Բարապետեայ հրաշա-
ղործի, որ ունի ջուր բարեհամ: Եւ ունի
զղէմս իւր ի հարաւակողմն, և հայի ի վե-
րայ քաղաքին մեծի:

Եւ ի վերայ այս լերին յետուսէ աշտո-

մայիս է զերեզմանաւայրն հրէից, որոյ եր-
կայնութիւն երթեալ տարածեալ է մինչև
ի սահմանս մօտ Գարա Աղաճին, և անդր
ևս, և աստ թաղն զմեռեալս իւրեանց, ոչ
միայն բնակիչք խա Քեօյի, այլև՝ Պալա-
տան և այլ տեղեաց:

Մերձ ի սա զոլով զերեզմանատեղին հը-
րէից, քանի մի անգամ նենդել կամեցան
հրէայք ջրոյ աշտարակին վերադրեցելոյ
Բարապետեայ կուսին, և յայտնապէս
պատժեցան:

Եւ ի սահմանի աստ առ ծովեղերն,
նաեւ ի պառիսիւրի լերինն բնակին շատ հըր-
էայք, ընդ նոսին և տունք ոմանք դարա-
յիմ հրէից, որոց շարուն ևս պաղարն է ի
մէջ իւրեանց:

Եւ աստ է փոքր զօրիսանէն առ ծովե-
ղերն, և պէյլիք քեարթանէն շինողաց
զերկաթն նաւուց:

Եւ յետ սորա է տեղին այն՝ որ բուն
անուամբ կոչի խա Քեօյ: Եւ ապա՝ մըզ-
կիթն փայտակերտ ի ծովեղեր: Զորմէ ասնն
թէ շինեալ է Ֆաթիհն ի պաշարման քաղա-
քին:

Առ ընթեր սորա է ևս պալատ մի արքու-
նական կոչեցեալ Թէրսանէ Պաղչէսի, կամ
Այնէլի Գափազ:

Որ այժմ ի մերում ժամանակի նորոզ
շինեալ փոքր մի ընդարձակեցաւ ի ժամա-
նակս Սուլղան Ապտիւլ Համիտին, վերա-
կացութեամբ վէզիրի ազէմ Եւսուֆ փա-
շային ի թուականի հիճրէթին 1201: Եւ ա-
սի՝ սա մեծ լինել՝ քան զՊէշիքդաշ Ալթա-
յին:

Եւ ի վերնակողման սորին է Օղ Մէյ-
տանին ի տափարակի անդ լերին, ուր նետ
ձղէ թաղաւորն, կամ թէ՝ որք նետածիւղ
լինին՝ նայի ևս զիտէ:

Յորմէ և տեղիս այս կոչի Օղ Մէյտա-
նի: Կամ քստ պարսկական ձայնի Սահրայի
Թիրէնտաղ: Այսինքն դաշտ նետածղաց: Եւ
որք ի նետածիւղ լինեն անցանն ընդ չափ,
նոքին անտանօր քարինս կանդնեն առ ի յի-
շատակ:

Պատմի թէ ի դանտոյ Ֆաթիհ Սուլղան
Մէհմէմէտին ի մարտէ պատերազմին Առ-
նաւուտաց, զայս տեղի Օղ Մէյտանի կո-
չեցեալ, որ էր նախագոյն պարտէզ, վար-
կանելով յարմարաւոր տեղի նետածղու-

թեան, ի տէրանց իւրեանց զնոց արծաթայ գնեալ հրամայեաց Բաբելոնէր փաշային չինել թէքէ մի ի նմա, փասն նետածիւղ ազեղեալսաց, որպէսցի երթեալ ազեղեալսորք նետածիւղ լինիցին անտանօր, եւ որ որ յառաջագէտ լիցի ի նոսա, քարկոխող կանդնեացէ։ Եւ այս եղեւ ի թուականի հիմերթին 883։ Եւ սովորութիւնս այս կայ եւ ի դործ ամի մինչեւ ցայսօր ժամանակի, որպէս վերագոյն տաւցաւ։

Եւ առ ընթեր սորա՝ մերձ ի յՈյ Մէյտանին՝ զոյ ճամի մի վեց զմրեթեայ յանուն Գափուտան փոխալ փաշային, եւ թէքէ մի մերձ ի նա։

Այս գափուտան փոխալ փաշա մեծաւ ի թուականի հիմերթին 985, եւ թողեցաւ ի մղիթի իւրեւ։

Եւ անդ մերձ առ ծովեզերք է Շահ Գուշի Բաբելոնին ի յառաջին ծայրի ութնեակ կամարածածք շինուածոցն, ընդ որոյ ճանապարհն գառիկեր ելեալ հասանեմք ի յՈյ Մէյտանին։

Եւ մօտ ի սա առ ծովեզերք առաջի ութն կամարեայ շինուածոցն է Տար Աղաճին շինեալ այժմ նորոյ քարակիր յօրինմամբ ճարտարութեամբ Փոսնկաց ի թուականի հիմերթին 1209 յամի տեառն 1794։ Եւ հայոց ամիւղ։

Եւ առ ընթեր նորին առաջի մետառն կամարեայ շինուածոցն է Մաշուտայն առ եզեր ծովուն, որ յառաջ քան զվերոյիշեալ Տար Աղաճին, նախ քան զամս ինչ, նորոյ հնարեցաւ ճարտարութեամբ Փոսնկաց ի թուականի հիմերթին... (*)

Եւ է առ անուար որորմի ինչ բաղմապարան, որով կանդնեցուցանեն զմիջնասիւնն եւ զայլ սիւնս զալեօն նաւուց գոյն աշխատութեամբ։

Եւ յետ կուսէ Մաշուտային, որ անկանի առաջի Զնտանին, զոյ ճամի մի, զոր շինեաց Զօրուլու Այի փաշայն ի թուականի հիմերթին 1119։ Եւ մերձ է ի սա առ ծովեզերք թէքսանէն արքունի նաւուց։

Եւ յետ կուսէ առ ընթեր սորին է բաղմապարզ աւանն այն կայացեալ ի ձորի անդ, որ կոչի Գաւրմ Փաշա Տէրէսի, յանուն կիւղէյճի Գաւրմ փաշային եզերոյ ի ժամանակս

Սուլդան Սիւլէյմանին։ Ար մեծաւ ի Մօնա ի հիմերթի 932։

Աւր նա ճամի մի շինեալ չին եւ ապառարար զժորս զայս։ Զայր սակա անուանեցաւ Գաւրմ Փաշա Տէրէսի։

Աստ ի Գաւրմ Փաշայի զոյ եւ թէքէ մի մէլլիլի տէրիլիւաց, որ առնեն զարարողութիւնս իւրեանց յաւուր երկուշարթի։ Եւ է այն՝ սյալլարի ինչ, զի հարմար բըրնիլի եւ թմրիլի, եւ պոստամար ի վերայ կըրնկան միւր ասին, կատարեն խմբովին զկարգեալ պաշտօնն իւրեանց։ Որոց զըլխանոցն է սոսի թողեայ երկայնածիւղ լամ։ Եւ վերարկու հանդերձ նոցա լայն եւ արձակ։

Որոյ ի վերնակողման անդ է՝ եւ տեղին այն՝ որ առի Գուլպարդ, որ զոյ եւ թաղ մի բնակութեան Հայոց։ Եւ զկնի ժամատուկաց շինեցաւ փոքրիկ ժամատուն մի յանուն Սրբոյն Յակոբայ Մծրնայ Հայրապետին ի քուսկանին... (*)

Աստանօր ի Գաւրմ Փաշայի զոյր երբեմն զերեզմանատեղի հրէից, մերձ ի թաղս բնակութեան տաճկաց։ Բայց Մօնա Ապալիլիլի մի ֆէնիլին՝ որ էր սերելի յաշ Սուլդան Միւրատին երրորդի, ի մէջ միւր զիւրի անտանօր մղիթ մի շինեաց, եւ յայն սակա խափանեցաւ զերեզմանատեղին այն։ Եւ այս պատահեաց ի թուականի հիմերթին 1008։

Եւ առ ի Գաւրմ Փաշայի զոյ եւ փոքր դատարան մի, այսինքն մահքէ մէլ ընդ իշխանութեամբ Դարպայի մօլլային։

Եւ ի յետակողման թէքսանէին է արքունի կապարան բանտին, եւ է առ արդարան յանցաւորաց, այս է Պէլլիլի Զընտան՝ զերկոց եւ պատժապարտից։

Աւր զնոսա երկու երկու ի միասին չրթթայեն, որք եւ անդէն ի դործ արքունի աշխատեալ եւ նեղեալ, տանջին շարակրութեամբ եւ տառապանօր։

Եւ ապա առ ընթեր արքին ի ստորոտի լերին Գաւրմ Փաշային՝ առ ծովեզերք կայ որմ ինչ երկայնածիւղ եւ կապարածածք, յորոյ վերայ դոյ կամար մի եւ քանի մի զրունք միեւրոնացաց, որ պահին պիտոյք թէքսանէին, եւ այս քամ երթայ ժամանէ

(*) Թուականը չէ յիշուած։ Ծ. Խ.։

(*) Թուականը չէ յիշուած։ Ծ. Խ.։

մինչև ի կամարածից յարկեալ տեղին, որք են առաջի Տիմանխանէին:

Եւ է Տիմանխանէն այս փայտակերտ շինուած ինչ մեծ եւ բազմաշարի:

Ուր նստեալ գափուտան փաշայն դատի զդատատան իւրայնոցն:

Եւ յետ կուսէ Տիմանխանէին զոն տեղիք ինչ որմեայք եւ յարկեալք շար ի շար առ ընթեր իրերաց, եւ կոչին կէօղէր, եւ են պաշարանք պէս պէս իրաց, յորոց ի միումն պահի արքունի նաւն այն՝ որ կոչի Փուշի-զա, եւ ոսմկօրէն զըրլանդրճ: Եւ է սա ընդ խնամովք թէրսանեցոց, եւ ի նոցանէ են թիափարք նորա, ի զնալ՝ արքայի ուրեք նաւաւ:

Եւ աստ առ ընթեր Տիմանխանէին է զըշ-լա, այսինքն ձմերոց դալեանճոցն, նորոզ շինեալ, վերակացութեամբ անուանի գա-փուտան Հասան փաշային ձէղաշէրլի կոչե-ցելոյ: Ի ժամանակս Սուլթան Ապտիւլ Հա-միտին ի թուականի Հիճրէթին 1196: Ի ոմլա թուականին Հայոց յապրիլին եւ ճէ-մադիլի է վիզլին:

Աստի յառաջ երթեալ, են ամպարքն ցո-րենոյ, մինչ ի Մէյիթ Իսթէլէսին:

Յորոց զքանի մի անպարս քակեալ սկը-սան փորել առ ծովեղերն եւ շինել տեղի մի քարուկիր եւ ամրաշէն բաւական խորո-թեամբ, տանելով նմա դուռն երկաթեայ, զի բացմամբ զբանն՝ այն տեղի ջրովն ծո-վու լցցի, եւ դալեան ընդ այն դուռն ի ներքս մուծցի: Եւ ապա փակմամբ զբանն կրկին ի ջրնորոց անտի, որք են առ նովաւ, եւ ճանապարհս ունին առ ինքեանս ի ջր-կայէ աստի, զբաստուք ի վեր քարշէլով եւ ի ծովն հեղլով, ի միջոյ ջրկային ջուրն դատարկեալ ցամաքեացի, եւ անտանօր զիւրաւ գալաֆաթ լիցի եւ կպրեացի՝ մի մի ի դալեան նաւուց անտի: Եւ այս պատահ-եաց ի թուականի Հիճրէթին 1214: Ի ժա-մանակս Սուլթան Սէլիմին երրորդի: Որոյ ճարտարապետ էր Եւրոպացի ոմն ի չփէտ աղէ:

Աստ է եւ Էսկի Տիմանխանէն, ուր շին-եալ լինէին ի Հնումն չէթաիթիք, եւ դաղէր-կայք:

Աստ են եւ Ձինկեանէքն, որք երկաթե-ղէնս շինեն՝ պատկանեալս ի զործ թէրսա-նէի ամիրէին:

Ի կարդի սոցա է Մէյիթ Իսթէլէսին, ի ծալրի պարսպին Ղալաղայի: Ուր մասն գո-լոյ բաղում զերեզմանաց տաճկաց, եւ հանելոյ յիսթէլէ անդր զմէյիթս իւրեանց ի թաղել, կոչեցաւ Մէյիթ Իսթէլէսի: Քանդի բառս մէյիթ նշանակէ մեռեալ:

Աստի ի վեր է հինգմղոնեան չրջապա-սարիսպն քաղաքին Ղալաղայի: Եւ յա-րեւմտեան ծալրին սորա է նախկին դուռն Ղալաղայի, որ կոչի Աղէպ Գափուսի, եւ կայ անդ արտաքոյ առաջի դրան առ ծով-ղերն զըմբեթեայ ճամին Սօգոլլու Մէհմե-մէտ փաշային, եւ իսթէլէ առաջի նորին, որ լի է բարեօք: Եւ յերկուսին կողմունս նորին՝ խանութք երկաթադործաց, յորս շինեալ լինին երկաթեայ խարխիթք հասարակ նա-ւուց: Ձի արքունի նաւուցն խարխիթք չի-նին առանձին յարքունի դործարանի:

Վերոյշեալ Սօգոլլու Մէհմեմէտ փա-շայն է այրն Իսմիխան Սուլթանի դուռերն Սուլթան Սէլիմին երկրորդի: Սա կղեւ վեր-ջին վէղիր եւ արար վէղիրութիւն Սուլթան Սիւլէյմանին ամս երկուս: Ապա՝ որդոյ նորա Սուլթան Սէլիմին երրորդի աներոյ իւրոյ ամս ութն: Եւ յետոյ աներորդոյ իւ-րոյ Միւրատին երրորդի ամս հինգ: Եւ ապա հարմամբ զաշնակի սպանաւ ի տիմանին ի խելայեղէ ուսմանէ ի թուականի Հիճրէթին 987, եւ թաղեցաւ զիսկն նորա ի յէյուպ աւանի, կացեալ ընդ ամենայն շարունակ ի մեծի վէղիրութեան ամս հնդեասան:

Որդի սորա է Իպրահիմ խան, յիսմիխան Սուլթանէն ծնեալ, որոյ զարմն մինչեւ ցայժմ կայ, եւ կոչին Իպրահիմ խան օղուլ-լարի:

Այլ մեք դարձեալ դարձցուք ի բան պատմութեան մերոյ:

Աստ է Գալաֆաթ Եէրին, ուր կպրեն զնաւս: Եւ եէլքնճիթն: Եւ հալաթճիթն: Այսինքն միաճառօղք առադատուից եւ պա-րանաց նաւուց:

Աստ են եւ խանութք դուլումպանոց, որք ի շամեղէն սինաճեւ փայտէ ծակելով զմէջ նորին՝ շինեն ջրհան դուլումպայս, եւ զնոյն զեանդեալս ի հորս, եւ ի խորս՝ առանց դուլի եւ աշխատութեան ջուր հա-նեն ի խորոց անտի: Եւ զայս արուեստ ու-սան ի Փոանկաց:

Երկրաբոլ դուռն է այն՝ որ ասի Քիւրքճի

Գափուսի, ուր ի ներքոսկողման նորին գոյ մղկիթ մի Արէպ Ճամխի ասացեալ, որոյ ձեռն է սաղաւէն եւ կղմնորածածք, եւ ունի մէնարէ մի աշխատէ նման զանդակատան- ասեն աշխարհիք թէ հիմնարկութիւն մղկիթիս հին է եւ վաղնջական:

Վասնզի՝ ի դալ Արարիական զօրաց ի վերայ Ըստանպուլու ի ժամանակս Սիւլէյ- մանայ, որ եղեւ խալիֆէ ի Դամասկոս քա- ղաքի ի թուականի հիճրէթին 97: Յայնմ պաշարման քաղաքին զօրք արապաց աստ տարածեալ, զի չեւ էր տակաւին պարսպեալ Ղալադա, հիմնեալ են մղկիթ ի սմա, եւ յայն սակս կոչի Արէպ Ճամխի:

Եւ զայն տեղի՝ յետոյ քրիստոնեայք ե- կեղեցի արարեալ էին, եւ զանդակատուն ի նմա հաստատեալ:

Չոր ասդա անդրէն մղկիթ արարին աշ- խարհիք ի արեւն իւրեանց Ըստանպուլու եւ հետեւարար Ղալադայի:

Է աստ եւ մեծ դատարանն, այսինքն մահաբէն Մօնլային Ղալադայի, որ իշխէ մինչեւ ի Ֆէնէքն Ռումէլեան կողման եւ անդր եւս:

Եւ ի սմին կողման է գօնախն Վօլփօտա- յին Ղալադայի, առ ընթեր փէնճէնպիհ Պաղարին:

Որ եւ աստի լինի ելանել դառիկիւր ի խուլէն Ղալադայի զտաջեալ Սուրբ Պետ- րոսի եկեղեցւոյն Փռանկաց: Որոյ բուրգն է բարձրադիտակ, զովմլ այն՝ կերտուած իմն բոլորաշէն՝ մեծադոյն եւ կասպա- ծածք, որ երեւի ի ծովէ ե ջամաքէ, որոյ դուխն է սրացեալ բիրամիտածեւ, եւ ունի աշմ մի չորեսին անկիւնս իւր մի մի շին- ւած յարկի: Ի միում հրկիզութեան քաղա- քին Ղալադայի փայտակերտ շինուած սո- րա՝ որ ընդ գմբեթուն, ալեցաւ նախքան զամս ինչ ի ժամանակի մերում առ թագա- ւորութեամբ Սուլդան Սէլիմին երրորդի: Եւ ասդա հրամանաւ արքայի իսկոյն շինե- ցաւ չեղազոյն եւս որպէս կայ աշմ եւ ե- րեւի ի թուականի հիճրէթին 1209:

Երրորդ գուռն է այն՝ որ կոչի Էսկի Եաղզափանի Գափուսի, եւ աստ է բանտն այսր քաղաքի, առ պարսպաւ, որ կոչի Ղա- լադա Զնտանի, ուր բանտարկեալքն ի վե- րուստ դռնն եւ խնդրեն յանցորդաց ճանա- պարհի դուռս օդորմութեան:

Եւ ի սմա է Պալլը Խանէն առ ծովեղե- րն, ուր նստի պալլը էմինն, եւ ձկունք արացեալք բերին այսր: Ընդ որս եւ սու- սերածուկն՝ որ կոչի զըլմ պալլըի, եւ աստի բաշխին ի կրպակս ձկնալաճառաց:

Եւ գիտելի է, զի են ձկունքն երկու քա- ժին, որոց մին այն է, որ եւ նա՝ որոշի ի բազում տեսակս, եւ այն ունի սահման- եալ ժամանակ, եւ իւրաքանչիւրն ի նո- ցանէ գայ երամովին, եւ սկսեալ յաշման ե- ղանակի ի Սեպտեմբրի իջանէ բազմու- քեամբ ի սեաւ ծովէն, եւ անցանէ ընդ նե- ղուցն պնտոսական, եւ կամելով գնալ ի ծովն մատմատայի, յայսմ միջոցի արաց- եալ լինին՝ թէ կարքիւ եւ թէ ուղկանա յորտղաց անտի: Եւ են սոքա ազգի ազգի եւ բազմատեսակ, եւ ի սոցունց են զըլմ պալլըի, իւլիփէր, ալքը փարմագ, փե- չուտա, փալամէտ, չինագօփ, ուսգումրի, եւ հուսկ յետոյ մանր ձուկն ինչ, որ վասն իջանելոյ նորա յեղանակի ձմերան՝ կոչի խամսինպալլըի, որ սիրելի է յոյժ Լագից՝ բնակչացն գաւառին Տրապիզոնի:

Եւ գոյ այլ տեսակ ինչ տափարակ ձկան՝ կոչեցեալ գալգան պալլըի, այսինքն վահա- նաձուկն: Վասն գոյն նորա բոլորակ ի ձեւ վահանի, եւ ունելոյ ի վերայ իւր նմանու- րիւնս սլաքաձեւ ոսկրանիւք բեւեռաց. եւ այս տեսակ ձկան եւս անտանօր արացեալ, գայ ի սեաւ ծովէն՝ յեղանակի գարնան սկսեալ գրեթէ ի տօնի Սրբոյ Յարութեան:

Իսկ՝ միւս բաժինն է այն, որ լինի ի շրջակայսն ծովուն Կոստանդինուպօլսոյ, որ եւ նոքա են բազմատեսակ եւ ազգի ազ- գի, որք կոչին Բէփալ, ըզմարիտ, ըստալ- րիտ, գայա: Կէլիննիփ, ըստօնկիլօզ, ըս- ֆօնիլիտ, տրագօնեա: Հանի, սիաքի, մէր- նան, լափինա: Փիսի, քէփր, քիքիօզ, Ա- քէրինա: Ենլան պալլըի, տիւլէր պալլըի, ըխտափօտ, սիւփեա: Կիւնպալլըի, զըլլան- ղըն, դուռնա, իլարեա: Գօլեօզ, լէվրէփ, մէղիտ, գիգլա: Եւ այլք քերեւս:

Ընդ սոսին համարեալ բուին եւ ժրժ- մունք որք են միտեա, ըստըրիտեա, ըխէն- եա, ըստագօզ, չաղանօզ, ըստալլօզ, փի- նէզ, սիւլիւնէզ, աշիլատէզ, փալուրեա, պեօնէփ, գարիտէզ: Եւ այլքն:

Չորրորդ գուռն է Պալլը Պաղարի Գա- փուսին: Ուր վաճառին ազգի ազգի ձկունք,

և պէտքէն ժամանք, և քաղաքն են աստ կրօնակ, ձկնախաճառաց աս դրան պարտապէս:

Եւ ընդ այս գուտն ի ներքս մտնայ, և փոքր մի յառաջ երթնայ, գոյ անտանօր մղկիթ մի՝ զոր շինեաց մայր Սուլթան Մուստաֆային երկրորդի կիւնուշ անուն ի Թուականի հիւրէթին 1108:

Որ՝ նախ եկեղեցի էր Փռանկաց յանուն Սրբոյն Յրանշիկոսի, և հրդեհակէջ եղևալ, և տեղին ամայի մնացեալ. և մասն շինման այսր մղկիթ՝ մերժեալ հետացան Փռանկին, որք բնակութիւն ունէին ի չորջակայան Արէայ ձամիին:

Հինդերորդ գուտն է այն՝ որ ասի Գարաբոյ Գափուսի, և ունի իսթէլ՝ որոյ նաքն տարուրերս տունն հանդէպ ի Պայրդ Պաղարին և այլ ուր:

Մտնալ ընդ այս գուտն ի ներքս ուղիղ դէմ ճանապարհն՝ սակաւ առ սակաւ ի դռնիկեր Էլեալ, և ընդ Գուշ Գափուսին անցեալ, ժամանէ ի խաչուղի Տեօթ Եօլ Աղղին և ի Պէկ Օղլին: Կացեալ ի միջակի խաչուղի նաճապարհիս, մնալ յաջմէ կողմանէ Գօփխանէն, և ի ձախմէ Գասըմ Փաշայն, և Թէրասնէն, և հանդէպ առաջի երեսաց քոց նաճապարհ՝ իմն երկայնածից, ուր գոն ապարանք դեսպանաց եւրոպացւոց և տունք բնակութեան նոցին քարգմանաց՝ և այլոց երեսիլի արանց փռակաց, և եկեղեցիք քանի մի աստի և անտի Սուրբ Աստուածածին, Սուրբ Անտոն, Սուրբ Երրորդութիւն և այլն:

Ի շարք եկեղեցւոյ Սուրբ Երրորդութեան, որ է եկեղեցի փռակաց գերմանացւոց: Ուր ոչ գոյր բնաւ տեղի տաճարի եկեղեցւոյ: Շինեցաւ եկեղեցի մի յունաց նոր ի նորոյ հրամանաւ օսմանական տէրութեան գեղեցիկ և վայելուշ յանուն երկից ամաց ընծայման ամենօրեանալ Սուրբ Աստուածածնին: Յամի տեառն 1704: Եւ հայոց ումզ և տանկաց 1714 և լացեալ օծաւ յօգոստոսի ժե, և ի նշմարիլ Էփէի 22:

Եւ անկանի այս նորաշէն տաճար փոքր մի ի վեր կոյս քան զվերագրեալ եկեղեցին, և ունի երկուս դռուս, որոց մին քացեալ լինի յանցս խաչուղի նաճապարհին, որ հանէ ի Պէկ Օղլին, և միւսն յետ կոյս նո-

րին՝ դէպի Գասըմ Փաշայն, որ գալով կաշացեալ ի բարձու անդ՝ հայի գրեթէ ի վերայ գերեզմանացն կրճատեց, որ ի Տէփէ Պաշին:

Եւ ապա ի ծայրի լրման խաչուղի նաճապարհի գոյ արժունի պալատն մեծ և հռչակալ՝ Պալադա Սէրայի կոչեցեալ, զոր շինեալ և կարգադրեալ է Ֆարիհ Սուլթան Մէհմէմէտն, յորում հրահանգեալ մարզն չափառասակ անկիրք մանկունք ընթերցմամբ գրոց, և ուսմամբ բաղափական իրաց, և անդէն կրթեալ և վարժեալ լինին գրագէտ և իրագէտ: Եւ ապա՝ ի դէպ ժամանակի զալստեան արքայի անդր՝ ի հանիլ և ի հաւանիլ նորա ընդ հանճար և ընդ ուսումն ոմանց ի նոցանէ՝ անտի անցանն ի նոր Պալատն:

Եւ անտանօր եւս ըստ ընդունակութեան իւրեանց վերանան ընդ պէս պէս աստիճանս պատուոց ի պաշտօնատարութեան արժունի:

Սակայն՝ յայսմ ժամանակի ըստ բանի խորհրդականացն արքային Սուլթան Սէլիմին երրորդի, տեղիք ինչ որոշեալ և գտեալ յայսմ արժունի պալատէ՝ վաճառեցան քրիստոնէից, և նոքա գնեալ ի գին մեծագին՝ շինեցին տուն և տնկեցին պարտէզս և բնակեցան ի նոսա:

Եւ այս պատահեաց ի բուականին ում, և ի բուականի հիւրէթին 1215, յամի Տեառն 1801:

Հանդէպ դրան Ղալադա Սէրային, գոյ պողոտայ իմն՝ որ երթայ ի Տէփէ Պաշին և ի Գասըմ Փաշայն, յորում է տեղի կայանի վօյվօտային, որ է իշխողն Ղալադայի և Պէկ Օղլուի, և մերձ ի նա է պալատն դեսպանին անկիւացեաց, այսինքն ինկիլիզաց: Եւ է պալատս այս մերձ ի վերագրեալ նորաշէն եկեղեցին յունաց:

Վեցերորդ գուտն է այն՝ որ կոչի Գուրչունի Մախլէն: Եւ է Գուրչունի Մախլէն բարձրագոյն յարկ ինչ կապարածածք կաշացեալ առ ծովեղերն: Ի ներքոյ որոյ կայ և շտեմարան մեծ, ուր մթերին իրք:

Առ սովաւ գոյր եկեղեցի մի Փռանկաց, և Անդօն Այազմասին ի նմա, զոր ձամի տարար Բէմանքէշ Գարա Մուստաֆայ փաշա ի Թուականի հիւրէթին 1052: Ի ժամանակս Սուլթան Իպրահիմին: Որոյ զանդակատունն

նախքան զգևանաչարժութիւնն, որ եղև ի թուականին ոմօղ և տաճկաց հիճրէթին 1179, մէնարէ գոյով արարեալ, ի տեղում իւրում կայր և մնայր, և ժլառ յայնմ զգևանաչարժութեան. և ապա՝ զինի շարժին, բոլորովին փլուցին զնոյն՝ և բառ ձեռոյ մէնարէ ի զայլ ի տեղի նորա կանգնեցին:

Եւ սկսեալ ի Գարաքեօյ Գալուսիէն զինի հրկիզութեան, որ եղև ի ժամանակս Սուլթան իպրահիմին, շինեցան օտայք: Խանութք: Եւ խան մինչև ի Գուրչուլի Մախդէնն, հրամանաւ վերոյիշեալ Բէման-էէ Գարա Մուսաաֆալ փաշային:

Եւ մաքսատունն այսինքն կիւմրիւկն Ղալաղաջի փոխեցաւ այսր ի յէսկի Եաղ-զափանէն:

Եւ զայս տեղի կոչեն այժմ Ղալաղա կիւմրիւկի, կամ թէ՛ Եէնի Եաղզափանի:

Եւ առ սկսեալ ի Բիւրքէի Գափուսիէն՝ շարին կարգաւ, մինչև ի Գափուսիէն ազգի ազգի նաւք բրիտանէից առ ընթեր իրեւոյ:

Եօթներորդ զուռն է այն՝ որ կոչի Մումխանէ Գափուսի: Եւ անուանի այսպէս՝ վասն լինելոյ անդէն առ զբանն՝ զորձարանաց մամուկնաց կաղմելոց ի ճրպոյ իւզոյ, որ է մումեաղի:

Եւ ունի առ իւրէի՛ և տանին զնաւորդս ի Գում Գափուսն, և այլ ուր՝ ուրեք և կամիցին:

Ութերորդ զուռն է այն՝ որ ասի էլլի Գափու: Արտաքոյ որոյ բնակին հրէայք առ ծովկերբն: Եւ ի ներքսկողման սորա յոյնք են բնակեալ, և բաղմութիւնք զինեւանց ի նմա:

Եւ անդ զոն չորք եկեղեցիք յունաց: Որոց մինն է առ ընթեր եկեղեցոյն Հայոց, յանուն Սրբոյն Յոհաննու Կարապետին, որ հրդեհակէզ եղեալ էր ընդ Լուսաւորչի եկեղեցոյն մերոյ: Եւ նորոգ ի հիմանէ շինե-

ցաւ այժմ յամի տեառն 1799, զոր օծին ի սեպտեմբերի երկու:

Եւ առ նմին է եկեղեցին Հայոց յանուն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին:

Չոր ստացեալ է սպղ մեր ի թուականին Հայոց պճև, և յամի տեառն 1436:

Եւ շինեալ է զսա Կոմս անուն Հայ իշխան ոմն, եկեալ ի Կաֆա քաղաքէ ցամաքակղւոյն Գրորմու, յորժամ էր քաղաքն Ղալաղա ընդ իշխանութեամբ ձէնոյացւոց:

Չորոյ զմատուռն՝ որ յանուն Սրբոյ Խաչին՝ շինեալ է զարբին ոմն Աւետ անուն:

Եւ այս պատահեաց յայնմ ժամանակի մինչդեռ Կոստանդինուպոլիս էր ի ձեռս յունաց ութուստանն ամօք յառաջ քան զառումն նորին ի տաճկաց:

Առ թաղեցաւ ի թուականին Հայոց ոճղ առ որմով սոյն եկեղեցւոյս, և հռչակաւոր վարդապետն Գրիգոր Կեսարացի աշակերտ Սրապիոնի Կաթուղիկոսին (որ երեցս Պատրիարկ եղեալ էր ի Կոստանդնուպոլիս), հրաման հայցելով Շահին Զէյէպին ի վէզիրէ ժամանակին ի Պայրամ փաշայէն, վասն թաղելոյ զմարմինն նորա ի սմա:

Այս եկեղեցի Սուրբ Լուսաւորչին այրեցաւ ի թուականին Հայոց ոճձ, յաւուրս պահոց Լուսաւորչին, ի ժամանակս թաղաւորութեան Սուլթան Մահմուտին: Եւ ապա՝ փոյթ յանձին կալեալ հրաման առին ի միւսում ամին ի զեկտեմբերի ժև արքունուստ, և շինել սկսան: Որոյ միջին տաճարն շինեցաւ աղիւսակերտ և կապարածածք, և միւս երկուքն որ յաջմէ և յահեկէ՝ փայտակերտ և տախտակամած, ի Պատրիարքութեան Տեառն Յովհաննու վարդապետին Բաղիշեցւոյ Կոլոտ կոչեցելոյ:

Որ և սպա թաղեցաւ ի սմա ի հարաւոյ կողմանէ Աւազ զբան տաճարին ի թուականին ոճղ փետրուարի ժյ: Գոլով ամաց վարսուցեցին:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԱՂՈՒԱՆԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՆՆԵՐԻ
ՎԵՐՆԱՆՈՒԹՅՆԸ: Ա. Գ. Արքեպիսկոպոս,
փոքր ուրաժալ, Իզրայիլագիմ, էջ 96,
հկարագարդ: Երեւան, 1964:

Աշխատութիւնը թէև ուսուցչին, սակայն ունի հայերէն և անգլերէն ամփոփումներ:

Վերջին երկու տասնեակ և աւելի տարիներու ընթացքին դանադան լեզուներով բուսական բան հրատարակուեցաւ աղուանեւրէն գիր ու զրականութեան մասին: Ըստ իս մեծագոյն բաժինը նիւթին լուրջ նպաստ մը բերելու համար՝ Հայ բանասիրութեան կատարած պրպտումներն ու հրատարակութիւնները եղան: Արքա-համեանի ներկայ աշխատութիւնը նպաստ մըն է նիւթին և նոյն ատեն ապացոյց մը ևս՝ որ Հայ բանասիրութիւնը յետին նպատակներ չի հետապնդեր քննելով և ուսումնասիրելով աղուանական գրի ու զրականութեան շահադրողը նիւթերը:

1938ին վրացի հայագէտ Ժրոֆ. Արուլաձէի գիտը երեւանի Մատենադարանին թիւ 7117 ձեռագրին մէջ՝ աղուանական գիրերուն, և յետոյ ալ 1956ին իմ հրատարակութիւնս ձեռագրաց իմ հաւաքածոյիս մէջի 1580էն ձեռագրէ մը նոյն գիրերուն վերստին դտնուելուն առթիւ, այլևս տարակոյս չթողուցին որ եղած էր աղուանական այբուբեն (Մեսրոպ Մաշտոցէ յղացած): Բազմահմուտ բարեկամիս՝ Արուլաձէի այդ գիւտէն վերջ Մինգեչաուրի պեղումները յայտնաբերած էին (1948) արձանագրութեանց հատակոտորներ, որոնց ոմանց աղուանական ըլլալը ընդունուեցաւ և Արքա-համեան ալ ձեռք զարկաւ անոնց վերծանութեանց և արդիւնքը կ'ըլլայ ներկայ շահեկան հատորիկը:

Տարակոյս չկայ որ աղուանական գրերու յղացման համար Մեսրոպ Մաշտոց ի մտի ունեցած է իրր նախատիպ դարձեալ

իր ստեղծած հայերէն գրերը: Աղուանեւրէն արձանագրութեանց հատակոտորներուն հետ գրեթէ հաւասար թիւով հայերէն արձանագրութիւններու ալ զանախիլը կը հաստատէ որ Աղուանքի մէջ երկու լեզուներն ալ կը գործածուէին:

ԱՂՈՒԱՆԻՅ ԱՇԽԱՐՀԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՐՅԵՐԻ ՇՈՒՐՁԸ: Ա. Ե. Մնացական-
եան: Լարակագիմ, փոքր ուրաժալ, էջ
286: Երեւան, 1966:

Արժէքաւոր աշխատութիւն մըն է որ Մնացականեան մեղի կու տայ շատ ձեւած Աղուանից գրին և զրականութեան մասին: Տեսութիւնները որ ան այս հատորին մէջ կը ներկայացնէ մեծագոյն մասամբ առողջ են և ընդունելի:

Ներածութեամբ նախ կը ներկայացնէ Աղուանից գրի գոյութեան հարցը: Կ'ընդունի վաւերականութիւնը 2. Մսերեանցի նախկին և այժմ երեւանի Մատենադարանի թիւ 7117 ձեռագրին Աղուանական գիրերուն (Ինծի հասկնալի պատճառներով, յարգելի հեղինակը չի յիշեր ո՛չ իմ հաւաքածոս ձեռագրին Աղուանական գիրերը և ոչ ալ այդ մասին իմ կատարած հրատարակութիւններս: Իմ ձեռագրիս Աղուանական գիրերուն մասը ըստ իս օրինակած են Մատենադարանի թիւ 7117 ձեռագրէն 1580ական թուականներուն): Կ'ընդունի նաև Մինգեչաուրի պեղումներուն ընթացքին գտնուած աղուանեւրէն արձանագրութեանց կտորներուն վաւերական ըլլալը: Կը նշէ որ աղուանեւրէն ձեռագրիներ չեն հասած մեղի. բան մը, որ զրական կամ բացասական նշանակութիւն չունի աղուանական գրչագրիներու գոյութիւն ունեցած կամ գոյութիւն չունեցած ըլլալուն համար: 5-7րդ դարերէն, երբ աղուանական ձեռագրիներ կրնային պատրաստուած ըլլալ, նոյնիսկ հայերէն ձեռագրիներ հասած չեն մեղի, և ոչ իսկ պատատիկ մը Մես-

բոլոր Մաշտոցի սրբազան ձեռքին, որով զարմանալի չենք գտներ որ 5-7րդ դարին աղուաներին ձեռագիր (և ոչ ալ աւելի վերջին) չէ հասած մեղի: Աղուաներին դրականութիւն, և որով ձեռագիրներ, Տրդ դարին և վերջ չեմ կարծեր որ դոյութիւն ունեցած կրնային ըլլալ: Մնացականեան արդարեւ առ այս զործածուած փաստերը, որպէս Գիրք Թղթոցէն, Շիշ Իւղոյ գրութիւնը, կատարելապէս կը ջրէ:

Թէ ինչո՞ւ աղուաներէն որ անուանալիօրէն չկը ունեցաւ, անհետացաւ իրր վրական լեզու, ասոր կը պատասխանէ Մնացականեան ստպէս. «Ժիշտ է, Մեւրոպ Մաշտոցը և ժամանակի միւս զործիչները հոգացել էին, որպէսզի աղուանական կամ աղուաներէն դպրութիւնն էլ զարգանար, սակայն, պատմական իրադրութիւնները նրան զրել էին փակուղու առջեւ:

«Ասորը վերաբերում է Պարսիկներին, Հոնքերին, Արարներին և այլ բռնակալներին անընդմէջ ասպատակումներին, կրօնական ու ազգային հալածանքներին, որոնց պատճառով, ի վերջոյ, աղուանական ցեղախումբեր տարրալուծուեցին և պատմութեան տապալկից վերացան: Փոքր դեր չխաղացին այդ առումով նաեւ քրիստոնէական եկեղեցու ուղղափառ ու քաղկեդոնիկ թեւերի միջեւ եղած յամառ դատեմարտերը:

«Աւտի 5-րդ դարի սկիզբներին հիմնաւորուած աղուաներէն գիրն ու դպրութիւնը, տեղի Հայ դպրութեան կողքին, որոշ զարգացում և համեմատաբար սահմանափակ օգտագործում ունենալուց յետոյ, աստիճանաբար թեւակոխում է իր անհետացման շրջանը՝ մատնուելով մոռացութեան» (էջ 20):

Շատ զարմանալիօրէն դեռ 1962ին հրատարակուած «Բագմամկէպ»ի թիւ 9-12ին մէջ իմ «Ս. Մեւրոպ Մաշտոց և Աղուանական Գրերը» (էջ 247-252) փոքրիկ դրութեան մէջ կը գրէի. «Մտիպում եմ եւ ինքնազրկ որ Մաշտոցէ հնարուած աղուա-

նական գրերու դեռեւ չկը, երբ այդ գրերը սկսան զործածուիլ, և հաւանաբար շատ տարածուած չէին դեռ, յանկարծ քաղաքական կամ զինուորական հարուած մը երկիրը երկվեղկեց» (և այլն, և այլն, էջ 251, Ա. սիւն.): «Աղուանական գրերու զործածութիւնը վերջ գտաւ, և Աղուանները մշակոյթով և կրօնքով հայացան» (Անդ): «Իժուար պիտի չըլլայ գտնել ատենը՝ երբ Արար ներխուժումներ պատճառեղան որ Աղուանները սերտօրէն կապուին Հայոց: Այդ պատճառաւ, հազիւ երկու հարիւր տարեկան աղուաներէն գիրն ալ, դրականութիւնն ալ տեղի տուին հայկականին» (Անդ, Բ. սիւն.):

Գուցէ պէտք է հաւատամ որ յարգելի հեղինակ Մնացականեան «Բագմամկէպ» չի կարդար և բոլորովին անձանօթ է Աղուանից գրերու մասին իմ գրածներուն: Այո՛, այդպէս պէտք է հաւատամ, եթէ չկատարեմ ուրիշ պատճառի դոյութեան մասին, քանի որ իմ նիւթերս յաճախ կ'օգտագործուին և հաղուապէսօրէն կը յիշուին (եթէ երբեք կը յիշուին) և յիշատակութեանց մեծ մասը աւելի բացասական ըլլալու պայմանաւ:

Մնացականեան յաջորդ էջերով նկատի ունի Աղուանից աշխարհի կաղմաւորումը և սահմանները: Ան յաջող է իր վերլուծումներուն և եղբակացութեանց մէջ ու պատշաճօրէն Տրեւերի, Կրիմսկիի եւ ինքնազրկութիւնները չեղեալ կը նկատէ:

Հեղինակը շարունակելով իր շահեկան պրպտումները, էջ 42ով կը սկսի խօսիլ այդ շրջաններուն կամ դաւաններուն բռնակալութեան լեզուին մասին: Հոս ան նկատի կ'առնէ Չաքարիա Հոնտորի (Մալաթիոյ Լալիսկոպոս, մատենագիր 6րդ դարու կէսերուն) մէկ վկայութիւնը (ռուսերէն 1941ին հրատարակուած աղբիւրէ մը) ու թէ և ինքնուրոյն այլ սակայն անընդունելի փաստարկութեամբ մը անընդունելի կը նկատէ վկայութեան նպաստաւոր ըլլալը աղուաներէնի դոյութեան: Եւ սակայն Չաքարիա Հոնտոր իր «Ժամանակագրու-

թեան» մէջ կը գրէ որ հիւսիսային կողմը «Հայաստան երկրին մէջ Առանի երկիրը կը դառնուի, իր սեփական լեզուով» (Անդրերէն թարգմանութիւն, Լոնտոն, 1899, էջ 328)։ Նախ աւելցնենք որ թարգմանիչները Առանով Բաղկուն կը հասկնան։ Մնացած կանան Առանը Աղուանք կը նկատէ։ Մենք հոս միայն նշել կ'ուզէինք որ վկայութիւնը Զաքարիա Հոկտորին դռնէ անդրերէն թարգմանութեան մէջ տարակոյս չի թողուր որ Աղուանք իրենց սեփական, յատուկ լեզուն ունէին։ Իսկ դալով Սիւնիքի մասին Զաքարիայի վկայութեան, որ Մրնացականեան անձիւդ կը նկատէ, ստացւ է անդրերէն թարգմանութեան մէջ։ «Արտական երկիրն, իւրապատուկ (կամ սեփական) լեզուով, հաւատացեալ ժողովուրդ մը, եւ հոն կան նաեւ հեթանոսներ անդրնաղ» (էջ 328)։ Հոս Զաքարիա չ'ըսեր որ Սիւնիքի լեզուն հայերէն չէր, այլ միայն կ'ըսէ որ Սիւնիքն իր յատուկ լեզուն ունէր, որ կրնայ բնականաբար հայերէնը ըլլալ։ Մինչ Առանի (Աղուանքի) մասին խօսած ատեն, ինչպէս տեսանք, կը վկայէ որ թէեւ ատիկա Հայաստանի մէջ գտնուող երկիր մըն է, այլ իր սեփական լեզուն ունի, որ որոշ է թէ հայերէն չէր։ Ծանկեան է որ Զաքարիա Հոկտոր կը յիշէ Առանի (Աղուանից) եպիսկոպոս մը Կարդուստատ, որ ըստ անդրիւսցի թարգմանիչներուն կաղմուած է հայերէն կարդալ եւ Աստուած բառերէն, եւ ըստ իրենց տեղեկութեան՝ կարդալ՝ կոչել կը նշանակէ, ինչ որ սխալ է։ Զաքարիա ինքն իսկ կ'ըսէ որ Կարդուստատ յունարէն Թէօփիթօս կը վերծանուի։ Կարելի է որ յունարէն բնագրին մէջ աղաւաղուած ըլլայ օրինակութեանց ատեն եպիսկոպոսին անունը (Կարդուստատ), որուն մէջ ինքս ոչ կարդալ եւ Աստուած, եւ ոչ ալ կոչել եւ Աստուած բարդութիւնը կը տեսնեմ։ Նոյն ատեն, ինչո՞ր է թէ Կարդուստատ հայերէն է թէ աղուաններէն, այդ մասին Զաքարիա ինք բան մը չ'ըսեր, միայն հաստատելով որ Կարդուստատ յունարէն կը նշանակէ Թէօփիթօս։ Վերջապէս, նոյն այս կողմերը Զա-

քարիա կը յիշէ քարոյշութեամբ (եւ կրդմինարէ եկեղեցիի մը շինութեամբ)՝ ծանօթութիւն Հայ եպիսկոպոս մը Մակու անձեկնայի անունով(1)։ Աղուանապետութեամբ գրողներուն աշակերտութեան կը յանձնեմ այս Կարդուստատ եւ Մակու եպիսկոպոսները։

Մնացականեան յաւ կերպով կը լիստարկէ իր տեսութիւնները Աղուանք Հայոցի մասին, խոշոր նպատակներով Հայաստանի աշխարհագրութեան եւ անոր հիւսիսային սահմաններուն մասին։ Ծառընտիր է իր տեսութիւնը եւ հիշող (էջ 82) Միհրանայն եկուոր տոհմին Աղուանից վերայ իշխելու ճիշդերուն մասին։ Որեւէ ճիշդ խիստ որոշ կերպով Հայկազնիայց Առանշահիկներու Հայ չըլլալուն մասին՝ պատմութիւնը կամ խորհարկի եւ կամ հասկընալ է։ Բարակը գերող Սահլ Սմբատեան, որուն մասին մենք ալ գրած ենք, Հայկազնիան Առանշահիկներէն էր (տես իմ «Բարակ եւ Սահլ իսկ Սմբատ», «Բաղմագէտ», 1958) եւ սխալ է Սահլ Սմբատեան կամ Առանշահիկները Բաղրատունեաց տոհմին պատկանելու վարկածը։ Բաղրատունիները ջանացած են անոնց տիրել, կոտած են երբեմն անոնց դէմ եւ նոյն իսկ Առանշահիկներէն կուրցուցած են։

Էջ 87ով կը սկսի Աղուանից աշխարհի գաղութեան մասին 5-13րդ դարերուն։ Կը սխալի Հ. Տաշեանի գործը կոչելով «Ակնարկ մը Հայ հնապիսութեան վրայ», որ պէտք է ըլլայ «... հնապիսութեան վրայ»։ Երուսաղէմի Պանդա վանքի խճանկարին «... եւ զերանելի հարսս Եսփաղան...» դժուար թէ նոյնացուի Աղուանից աշխարհի թաղաւոր Արափաղէնի կամ նոյն իսկ Էսփաղէն-Եսփաղենի հետ, որովհետեւ իր ճանկարինը «... հարսս Եսփաղան...» է,

(1) Մնացականեան (էջ 151) նկատի ունի Զաքարիա Հոկտորի այս վկայութիւնը։ Սակայն իր գործածած աղբիւրը կ'երեւի թէ Կարդուստ (Կարդուստատի տեղ ըստ անգլերէն թարգմանութեան) եւ Մակաբ (Մակու — Խաբակաւանդ — փոխած անգլերէն թարգմանութեան) կը նշանակէ։

մինչ «... թագաւոր որ Արտաղէն... (Ես-
վաղէն) ...» արական է :

Մնացականեանի տեսութեան հաստա-
տութիւնն է իր վերլուծութիւն, էջ 141էն
սկսեալ : Լուրջ եւ ամբողջութեամբ կերպով կը
հաստատէ իր վարկածը, այլեւս ինկազի
ընդդիմութեան տեղիք չտալով :

Արժէքաւոր ուսումնասիրութիւն է ինք-
նին Համամ Արեւելցիի (Բաղրատունի)
մասին հաստատը : Յանկալի պիտի ըլլար
իրմէ ունենալ զատ հատոր մը բոլորովին
եւ աւելի մանրակրկիտ կերպով պատրաս-
տուած Համամ Արեւելցիի մասին, տալով
նաեւ անոր խիստ կարեւոր գործերուն (որ-
պէս է Քերականութեան մեկնութիւնը,
որմէ օգտուած է Յովհաննէս Երզնկացի Պը-
լուզը եւ հաւանաբար Յովհաննէս Երզնկացի
Ծործորեցին ալ) նկարագրականը :

Հատորին վերջը կան յաւելումներ, ու-
րոնցմէ առաջինը՝ շահեկան «Ուտիք եւ Ու-
տեցիներ» խորագրեալ մասն է :

Մատենադիտական եւ յատուկ անուն-
ներու ցանկով կը փակուի այս խիստ շահե-
կան հատորը, կարեւոր նպատակ մը աղուա-
նագիրութեան :

ՀԱՅՈՑ ԳԻՐԸ : Կարօ Տիրատուրեան :

Քառասնալ, լաքակազմ, էջ 148 : Երեւան,

1963 :

Հայոց Գիրքը գեղարուեստական տառա-
ձեւերով ներկայացուած է այս հատորին
մէջ : Խնամով աշխատուած եւ գունաւոր
այս հրատարակութիւնը կը յիշեցնէ կէս
դար եւ աւելի առաջ գեղադրական տես-
րակները, երբ գպրոցներուն մէջ կ'աւան-
դուէր գեղեցիկ գրելու արուեստը : Որքան
որ գիտեմ, այժմ աւելի կարեւոր նիւթեր
կը դրաւն աշակերտներու ուսմունքը եւ

գրեթէ լքուած է գեղադրութիւնը, իսկ գե-
ղադրութեան նուիրուած հրատարակու-
թիւններ արդէն դադրած են երեւալէ :

Տիրատուրեանի ներկայ գործը անուրա-
նալիօրէն ճաշակաւոր է, թէեւ դժուար է
զիտնալ թէ հրատարակութիւնը ի՞նչ բանի
պիտի ծառայէ : Մենք ալ կը ձայնակցինք
մեծ արուեստագէտ Մ. Սարեանի ստորագ-
րած յառաջարանին, երբ կ'ըսէ թէ Տիրա-
տուրեան խղճամիտ գեղադիր մըն է, ար-
դէն տարիներով իր ճաշակաւոր տիտղոսա-
թիւրթերով եւ կազմադարձերով զնահատե-
լիօրէն բարձրացուցած Երեւան տպագ-
րուած գիրքերու գեղարուեստական երե-
ւոյթը : Նոյն ատեն ըսենք որ հատորին մէջ
ներկայացուած գեղադիրներուն մեծամաս-
նութիւնը աւելի ընդունելի պիտի ըլլար
1800ական թուականներուն քան թէ մեր օ-
րերուն, երբ ճիշդ կը թափուի գեղեցկու-
թիւն գտնել անխճողեալ եւ ոչ բարդ զար-
դագրերու մէջ եւ անոնցմով շնչելու մեր
օրերուն յղացուած եւ ներկայացուած զրա-
կանութիւնը :

Անտարակոյս կը զնահատենք Տիրա-
տուրեանի մեծ աշխատանքը, դուլելի ցան-
կութիւնը՝ զարդադրերու գործածութիւնը
մեր մէջ քաջալերելու : Կ'ընդունինք որ ճա-
շակ, երեւակայութիւն եւ տաղանդ ունի,
սակայն թող չնեղուի եթէ մեծադոյն մա-
սամբ իր վաստակը անտես առնուի արտա-
սահմանեան հրատարակութեանց համար .
հեղինակներ յաճախ նիւթապէս չեն կրնար
իրենց երկերը հրատարակել տալ . եւ եթէ
կան որ պիտի ուղէին գեղարուեստական
աւարազ մը հաղցնել իրենց գրական կամ
բանաստեղծական գործերուն, անոնք ալ
իրենց մէկ ծանօթ նկարիչ-արուեստագէ-
տին պիտի դիմէին, որպէսզի իրենց գոր-
ծին տպագրական տարազը աւելի արդիա-
կան ու անմիջական ըլլար :

Յ. ԳԻՐԸՏԵԱՆ

Հ Ե Կ Ո Յ Ց

ԳԱՆՈՒՍՏ ԿԻՒՊՈՆԵԿԱՆ ԶԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն   Հ Ե Ռ Ն Ա Ր Կ Ն Ե Ր

Գալուստ Կիւպոնեկեան Հիմնարկութեան Վարչական Պորճուրդը 1966 տարուան բնութագրին կատարած է հետեւեալ յատկացումներն ու օժանդակութիւնները ի նպաստ հայկական զանազան ձեռնարկներու:

1. «Ս. Անթուան» Հայ Աւետարանական Մշակութային
Ընկերակցութեան Ֆրանսա. § 18.000

Ընկերակցութեան՝ «Լա Ֆոնթանէլ» ամսոնային կայանին մէջ ննջարանի մը կառուցման համար:

2. Սարեան Ակադեմիային, Հալէպ. § 1.000

Լուսարժակ մեքենայի մը եւ «սլայաքներու գնման համար:

3. «Երկրամարդութիւն եւ Շարժում» Ընկերակցութեան, Մարսէյլ. § 2.180

Ի նպաստ Ընկերակցութեան «Լը Ֆոյ» ամսոնային կայանին՝ մատակարար մահճակալներու եւ ներքնակներու գնման:

4. Բրիտանական Հեռիստիզական Հաստատութեան. § 5.600

Հարաւ-Արեւմտեան Թուրքիոյ մէջ խաչակիրներու եւ հայկական ամբողջներու հետ-խուզական ուսումնասիրութեան՝ ինչպէս նաեւ այդ առթիւ պատրաստուելիք մեծագրութեան հրատարակութեան համար կատարուած յատկացում: Նախատեսուած ընդհանուր ծախսերուն (11.200 ամլար) մնացեալ կէսը (5.600 ամլար) պիտի տրամադրուի Հիմնարկութեան անդլիական ձեռնարկներու յատուկ պիւտճէէն:

5. Սփիւռքի հայկական վարժարաններուն. § 250.000

Յաւելածական յատկացում Սփիւռքի հայկական վարժարաններուն՝ անհրաժեշտ կահաւորման համար:

6. Ռուբինեան Ազգային վարժարանին, Պէյրութ. § 12.500

Ի նպաստ վարժարանի շէնքին ընդարձակման եւ բարեկարգման:

7. Զմամաի Հայ Կարողիկէ Միաբանութեան, Լիբանան. § 10.000

Վանքի Մատենադարանին կահաւորման համար:

8. (*) Թարգմանչաց վարժարանին, Դամասկոս. § 20.000

Յաւելածական յատկացում ի նպաստ վարժարանի նոր շէնքի մը շինութեան՝ որուն համար Հիմնարկութեան կողմէ 20.000 ամլարի վարկ մը բացուած էր արդէն 1965-ին:

9. Հայկազեան-Թամարեան-Սահակեան ազգային վարժարանին,

Թաւրիկ. § 20,000

Վարժարանի Թամարեան շէնքին վերանորոգութեան եւ բարեկարգման համար:

10. Հայ Համալսարանականներու Միութեան, Թեհրան. § 2,000

Թեհրանի հայկական վարժարաններու աշակերտութիւնը տարեկան տոնոյնուհանդէպին ընկերական Լեթարիկու համար Միութեան կողմէ կազմակերպուելիք ընդհանուր ծրագրի մը իրագործումին ի նպաստ կատարուած յատկացում՝ որ պիտի արտագրուի մասնաւորաբար այդ առթիւ գործածուելիք X-Ray-ի Ֆիլմերու ծախսը հոգալու:

11. Սրբ. Խաչ Դպրեվանքին, Իսթանպուլ. § 2,400

Հիմնարկութեան կողմէ Դպրեվանքի դարձանատան նուիրում տաճարական հոգիներ կազմածի մը փոխարէէք:

12. Միսիքարեան վարժարանին, Պուէնոս Այրէս. § 10,000

Վարժարանի նոր շէնքի մը շինութեան համար կատարուած օժանդակութիւն:

13. Թունեան Ազգային վարժարանին, Թեհրան. § 50,000

Վարժարանի նոր շէնքի մը շինութեան ի նպաստ:

14. Տիկմանց Ազատաշինամ Մարմնին, Պաղատ. § 8,400

Միութեան կողմէ դադութիւն չբաւարանականութեան տրուած օժանդակութեան ի նպաստ կատարուած յատկացում երեք տարուան (1967, 1968 եւ 1969) շրջանի մը համար, տարեկան 2,800 տոլարէն:

15. Սփիւռքի հայկական վարժարաններուն. § 500,000

Թաւելուածական նոր յատկացում՝ 1967-68 եւ 1968-69 ուսումնական տարեշրջաններուն եւս կարելի դարձնելու համար չարունակութիւնը նախորդ տարիներուն իրագործուած ընդհանուր ծրագրին՝ որուն միջոցաւ Հիմնարկութիւնը կը հոգայ արտասահմանի հայկական վարժարաններուն մէջ ուսանող որոշ թիւով չբաւարանական աշակերտներու կրթաթոշակները:

16. Խրիմեան վարժարանին, Պուէնոս Այրէս. § 10,000

Մանկապարտէզի նոր շէնքի մը շինութեան համար կատարուած օժանդակութիւն:

17. Հայ Կաթողիկէ «Սրբ. Մեսրոպ» վարժարանին Պուրն Համուտ, Լիբանան. § 20,000

Վարժարանին շէնքին ընդարձակման ի նպաստ կատարուած յատկացում:

18. Վեներիկի Միսիքարեան Միարանութեան. § 5,000

Անցեալ Նոյեմբերի ջրհեղեղին պատճառով նիւթական վնասներուն առիթով կատարուած նուիրատուութիւն:

19. Համալսարանական կրթաթոշակներ. § 400,000

Թաւելուածական նոր վարկ՝ 1967-68 ուսումնական տարեշրջանին հոգալու համար համալսարանական կրթաթոշակները արժանաւոր Հայ ուսանողներու:

20. Հրատարակչական. § 50,000

Այս վարկը բացուած է նախորդ տարի կատարուած յատկացումին որպէս յաւելում՝ կարելի դարձնելու համար իրագործումը հրատարակչական նոր ծրագրերներու:

21. Հայաստանի գիտական և մշակութային հաստատություններում՝ \$ 100.000
 Յաւելուածական յատկացում՝ ի նպաստ գիտական, մշակութային և կրթական
 ձեռնարկներու:

22. Սամուել Մուրատ Մխիթարեան վարժարանին, Սեւր, Ֆրանսա. \$ 51.250
 Վարժարանի չէնջին ընդարձակման ի նպաստ հաստատուած յատկացում:
 Դուժար \$ 1.548.330

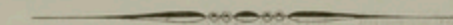
*

Ամփոփում Հիմնարկութեան կողմէ ցարդ կատարուած յատկացումներու
 Դուժար՝ մինչև 31 Դեկտեմբեր 1965 կատարուած յատկացումներու՝ \$ 8.514.274
 Դուժար՝ 6 Յունուար 1966-ն մինչև 36 Դեկտեմբեր 1966 կատար-
 ւած յատկացումներու: \$ 1.548.330

Ընդհանուր դուժար Հիմնարկութեան կողմէ մինչև 31 Դեկտեմբեր
 1966 կատարուած յատկացումներու:
 \$ 10.062.604

ԴԱՒՈՒՍՏ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԳՈՒԹԻՒՆ
 1 իդպտն, 31 Դեկտեմբեր 1966

(*) Պայմանաւոր յատկացում՝ որ վերջնական պիտի նկատուի որոշ փաստաբուղ-
 րերու ստացումէն եւ վաւերացումէն ետք միայն:

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ - ԲԵՄԱԿԱՆՔ

✱ Եր. 1 Ապրիլ.— Ս. Յովհաննու երեսաղիմացի Հայրապետին: Առաւօտեան ժամերգութիւնը պաշտօնեցաւ եւ Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցիին մէջ: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Սամուէլ Արդ. Աղոյեան: Ժամերգութեան ընթացքին Գերշ. Լուսարարապետ Տ. Հայրիկ Արքեպս. Կիսասարկաւազութեան՝ իսկ ի ժամ Ս. Պատարազի՝ աւագ սարկաւազութեան տատինան չընորհեց Բարշ. Կիրակոս Գարայեանի, որ իրաքի Հայոց Առաջնորդ Գերշ. Տ. Ասողիկ եպիսկոպոսի նշանակաւորութեամբ Ս. Աթոռ ժամանած էր շահանայ ձեռնադրուելու Մուսուլի Հայ Համայնքին համար:

— Կէսօրէ կաթ, դարձեալ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցիին մէջ, երեկոյեան ժամերգութեան աւարտին տեղի ունեցաւ ընծայեալին քահանայական կոչման արարողութիւնը, նախագահութեամբ Գերշ. Լուսարարապետ Արքեպոսին եւ խորաշնչաւորութեամբ Արթ. Տ. Կարապետ Ա. Քհնյ. Անդրէասեանի:

✱ Կեր. 2 Ապրիլ.— Տնտեսին: Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետ: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Զարեհ Արդ. Թօփալեան: Ս. Պատարազի ընթացքին, Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս կատարեց քահանայական ձեռնադրութիւնն ու օծումը Կիրակոս Արկ. Գարայեանի, վերակոչելով դեր Տ. Գիւտ Քահանայ:

Նորընծան ապա առաջնորդուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճար, անցընելու համար բառատուրքի ապաշխարութեան իր օրերը:

✱ Եր. 8 Ապրիլ.— Ս. Քառասուն Մանկանց Սեբաստիոյ: Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Դանիէլ Վրդ. Շամբեան: Վերաբերումը կատարուեցաւ Ս. Քառասուն Մանկանց նկարին առջեւ հաստատուած շարժական սեղանին վրայէն:

— Կէսօրէ կաթ, վաղուան Դառարարի Կիրակիի առթիւ, Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոսի ղեկաւորութեամբ, Միաբանութիւնը «Հրաշափառով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար: Պատանատեղւոյն, Ս. Գերեզմանին եւ Գիւտ Խաչի ալրին ուխտեղէն կաթ երեկոյեան ժամերգութեան ու նախատեսակը պաշտօնեցան վերջնոյս կից՝ Ս. Գր. Լուսարարի եկեղեցիին մէջ: Ապա կատարուեցաւ անօրինական սրբատեղեաց այցելութեան հանդիսարար Թափօր Տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Հոգւ: Տ. Ներսէս Վրդ. Բապունեան:

✱ Կեր. 9 Ապրիլ.— Դատարարին: Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Լուսարարի: Ապա, Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս մատուց օրուան հանդիսարար Ս. Պատարազը Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ եւ

Նախագահեց նոյնին եւ Պատանատեղւոյն շուրջ կատարուած երբադարձ մեծանաղէս թափօրին:

✱ Եր. 13 Ապրիլ.— Իրիկուան Հսկումին քարոզեց Հոգւ: Տ. Ներսէս Վրդ. Բապունեան, բնարան ունենալով «Երանի խաղաղարար», դի նօքա օրդիք Աստուծոյ կոչեցին (Մատթ. Ե. 7): Յայտնեց թի խաղաղութիւնը նախագայման է ամէն արդիւնաւոր ու սակզնադործ աշխատաքի: Իսկ խաղաղութեան տիրանալու համար նախագայման է հաշտ բլլալ մեր ներքին եսին հետ:

✱ Եր. 14 Ապրիլ.— Նախատեսակին ի Ս. Յարարարարահեց Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս:

✱ Եր. 15 Ապրիլ.— Ս. Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին մուտն ի վիրապ տանին տրիթով, առաւօտեան ժամերգութեանն կաթ, Ս. Լուսարարի մատուցը իր հանգստարանէն թափօրով փոխադրուեցաւ Աւագ Սեղան, ձեռնաք լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոսի: Ապա Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի աւանդատան Ս. Լուսարարի խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Կարապետ Ա. Քհնյ. Անդրէասեան:

— Կէսօրէ կաթ ժամը 3ին, Միաբանութեանն մուտք, ղեկաւորութեամբ Հոգւ: Տ. Ներսէս Վրդ. Բապունեան, ինքնաշարժերով, մեկնեցաւ Զիթենեաց Լեռ, ուր Համարածման սրբատեղիին վրայ կատարուած մեր վրանամատարան մէջ պաշտուեցան ժամերգութիւն եւ նախատեսակ:

— Իրիկնաղէմին պաշտուեցան նաեւ «Եկեղեցի» եւ Հսկման կարգեր, ու ապա գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւններ: Ամենէն վերջը, Համարածման մատարան մէջ Ս. Պատարազ մատուցուեցաւ: Ժամարարն էր, բաւ սոփորութեան, սրբափայրին Տեսուչ՝ Հոգւ: Տ. Սամուէլ Արդ. Աղոյեան: Արարողութիւնները աւարտեցան գիշերուան ժամը 11ին:

✱ Կեր. 16 Ապրիլ.— Գալստեան: Առաւօտեան ժամը 7-30ին, Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոսի ղեկաւորութեամբ, Միաբան Հայրեր ինքնաշարժերով մեկնեցան Զիթենեաց Լեռ, «Հրաշափառով մուտք գործեցին Համարածման սրբատեղիին, ուր մեր վրանամատարան մէջ եպիսկոպոսական խոյր ի դուրս պատարազեց Աւագ Թարգման Հոգւ: Տ. Գէորգ Վրդ. Նաղարեան: Իսկ Հոգւ: Տ. Դանիէլ Վրդ. Շամբեան քարոզեց Քրիստոսի Բ. Գալստեան եւ Համարածման խորհուրդներուն եւ իրարու հետ ունեցած աննշման շուրջ, բնարան ունենալով «Այս Յիսուս» որ վերացան ի մէջ յերկինս, սոյնպէս եկեղեցի գործօրինակ տեսէր գնաւ երթեալ յերկինս (Գործք. Ա. 11):

✱ Գր. 18 Ապրիլ.— Իրիկուան ժամը 7ին, Մայր Տաճարին մէջ պաշտուեցաւ Մեծ Պահոց «Եկեղեցի» վերջին ժամերգութիւնը:

✱ Գր. 19 Ապրիլ.— Ս. Կոյսի Աւետման հանդի-

սուր նախատեսակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Գերշ. Տ. Նորայր Եպիսկոպոս:

* Եշ. 20 Ապրիլ.— Անտուան Ս. Աստուածամանի: Առաւօտեան ժամը Տին, Գերշ. Տ. Նորայր Եպիսկոպոսի գլխաւորութեամբ, Միաբան Հայրեր ինքնաշարժեքով մեկնեցան Գեթսեմանի ձորը, շէրտափառելով մուտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ օրուան հանդիսութիւնը Մ. Պատարադը մատուցեց Հոգշ. Տ. Գովսէփ Վրդ. Մամուր, եպիսկոպոսական խորք ի գրչութիւն, և քարակց Աւետան խորհուրդին շուրջ, շէրտափառեց կամ աղաթին Տեանն (Ղուկ. Ա. 38) բրնարանով: Ս. Պատարադը ընթացքին, Ս. Թ. Վարժապետի երկրորդական Բաժնի և Նախկինքերանի ուսանողութիւնը Ս. Հաղորդութիւնն ստացան:

* Ուր. 21 Ապրիլ.— Ե. օր Մեծ Պահոց: Առաւօտեան, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Արեւադայի» վերջին ժամերգութիւնը, իսկ կէսօրէ ետք՝ «Նաղագական» վերջին ժամերգութիւնը:

* Եւր. 22 Ապրիլ.— Յիշատակ յարութեան Ղազար: Մայր Տաճարի Ս. Դիմադրի մատրան մէջ իր անդրանիկ Ս. Պատարադը մատուցեց նորնեմայ Արք. Տ. Գրիգոր Քննչ. Գարայան: Ս. Թարգմանչաց Մանկապարտէզի փոքրիկները Ս. Հաղորդութիւնն ստացան:

— Կէսօրէ ետք, վաղուան Մաղկադարդի տանին առիթով, Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»ով մուտք գործեց Ս. Եւրոսիան Տաճար, ուր պաշտուեցան երեկոյան ժամերգութիւնն ու նախատանար՝ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ: Ապա կատարուեցաւ անօրինական արտաեղանց այցելութեան հանդիսութիւնը Տաճարէն ներք: Թափօրապետն էր Հոգշ. Տ. Կիրեղ Վրդ. Գարեկեան:

* Կիր. 23 Ապրիլ.— Մաղկադարդ: Գերեզմանի և առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան Ե. Ս. Պատարադը մատուցուեցաւ ի Ս. Եւրոսիան, Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ: Ժամարան էր Հոգշ. Տ. Վաղարշ Վրդ. Կաշատուբեան: Ապա մեծահանգէս Թափօր կատարուեցաւ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին և Պատանաեղիին շուրջ, գլխաւորութեամբ Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոսի: Թափօրականք ի ձեռնին ունէին ձիթենեաց և արմուկենեաց ոստեր, իսկ մեր Թափօրին կը հետեւէին Ղապոց և Ասորաց Թափօրները: Արարողութիւնները աւարանցան կէսօրը անց, որմէ ետք Միաբանութիւնը շերտով ճամբայ ելաւ դէպք Մայրաքաղաք և Որ դիտորւողը շարականը երգելով Պատրիարքարան քարձարացաւ:

— Կէսօրէ ետք, շրջօրէն զարգարուած Մայր Տաճարին մէջ Նախ «Անդառան» կատարուեցաւ, ապա տօնին յատուկ հոգեզմայլ շարականներով րնդմէջուած երեկոյան ժամերգութիւն և Գոմրացէի խորհրդաւոր արարողութիւնը, նախապահութեամբ Գերշ. Տ. Նորայր Եպիսկոպոսի: Հոգշ. Տ. Կիրեղ Վարդապետ Աւագ Սեդանի բեմէն կոչ ըրաւ ներկաներուն որ իրենց արտաբերի նուէրներով մանակցին Աղոյնի Քուժարանին ի նպաստ կատարուելիք համադանկութեան և կարգաց անուանացանկը «Հոգեւոր

սիրով և Հաւատքով» վարդապետներու բացման մասնակցող Հաւատացեալներուն: Եկեղեցիի զոյգ մուտքերուն յատուկ պնակները դրուած էին Քուժարանի հանդանկութեան համար:

* Գշ. 25 Ապրիլ.— Սուգ երեքաբքի (Յիշատակ տանի կուսմանց): Ս. Պատարադը մատուցուեցաւ Ս. Եւրոսիան Տաճարի զաթին վրայ բացուող Ս. Գով. Աւետարանիչի Հայտաբանական մատրան մէջ: Ժամարան էր Հոգշ. Տ. Զարին Արդ. Թափօրեան: Ըստ սովորութեան, հանդիսապետն էր ժամօրնեղ Հոգշ. Տ. Գովսէփ Վրդ. Մամուր: Ապա Տաճարէն ներս կատարուեցաւ անօրինական արտաեղանց այցելութեան հանդիսութիւնը Թափօր: Թափօրապետն էր Հոգշ. Տ. Կիրեղ Վրդ. Գարեկեան, որ Թափօրի խորհրդանշիչ հանդրատանին լուսարանիչ բացատրութիւններ տուաւ ուխտաւորներուն:

* Եշ. 27 Ապրիլ.— Աւագ Հիմզաբքի (Յիշատակ ընթրիաց Տեան): Առաւօտեան, Մայր Տաճարին մէջ պաշտուեցաւ «Կարգ Ազալխարդաց», իսկ ժամը 10ին՝ Աւագ Սեդանին վրայ հանդիսաւոր Ս. Պատարադը մատուցուեցաւ: Ժամարան էր Գերշ. Լուսարարապետ Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս, որ կարդաց Ս. Բարեկ Հայրապետի Հաղորդութեան ձառք: Բացմանաբէր ուխտաւոր Հաւատացեալներ Ս. Հաղորդութիւնն ստացան:

— Կէսօրէ ետք ժամը 2-30ին, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Ուսնաւորայի» արտաբերութիւնը, նախապահութեամբ Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր ներկայ էին Ս. Քաղաքիս Վաթ. Մուշեղ Քրդը, դեպառններ, բարձրաստիճան ազաներ և Անկիլիան Գերշ. Արքեպիսկոպոս Տ. Մաքրինէս, որ ոտքերու լուսացմէն ետք զգնատաւարուելով, ըստ սովորութեան, Աւագ Սեդանի բեմէն անգլերէն լեզուով Ս. Աւետարանիչ Ուսնաւորայի վերաբերեալ համարներ կարդաց:

— Ժամը 5ին, փոքր Թափօր մը այցելեց Քրիստոսի Ա. Բանտի տեղւոյն վրայ կառուցուած Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցին: Թափօրը կը գլխաւորէր Վաթէր Տեաւոյր՝ Հոգշ. Տ. Գանիէլ Վրդ. Եւսեան, որ Ս. Զիթենի ծառին առջեւ կատարուած Աւետարանի ընթերցումէն ետք Քրիստոսի շարժարանաց շուրջ խոսեցաւ եկեղեցիի բակին ու տանիքները լեցնող ուխտաւորներուն, տալով նաեւ պատմական նոյն վանքին:

— Գերեզման ժամը 7-30ին մինչև կէս գիշեր, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Յաւարան» կարգը տիրապեղեցիկ խորհրդաւորութեամբ: Հոգշ. Տ. Կիրեղ Վրդ. Գարեկեան քարոզով մը վեր առաւ «Հայի գերեզման» փրկարար նշանակութիւնը: Խորհրդաւոր էր պահը երբ եկեղեցիի կանթեղներ մի առ մի կը խիւցուէին, և Տաճար կը զգնուր սուղի խորհրդանշի խաւարը: Սոյն արարողութեան ներկայ եղաւ Ամեն. Պատրիարք Ս. Հայրը:

* Ուր. 28 Ապրիլ.— Աւագ Ուրբաթ (Յիշատակ յարձարմանց, խաչելութեան և քաղման Տեան): Կէսօրէ ետք ժամը 12-30ին, Ս. Եւրոսիան Տաճարի Ս. Գր. Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ պաշտուեցաւ «Նաղագական» կարգը, նախապահութեամբ Հոգշ. Տ. Կիրեղ Վրդ. Գարեկեանի:

— Կէսօրէ կտք, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Թաղման» հանդիսար կարգը, նախապահութեամբ Ամեն. Գառիարք Ս. Զօր, որ ի մեռն ունէր Կիլիկիան Հեթում Բ. Թաղարարի սաթէ միակտուր դաւադանք:

✱ Շր. 29 Ապրիլ.— Աւագ Շաքար (Ճրագալոյց Ս. Զատիկ): Առաւօտեան ժամը Տին, փոքր թափօր մը, զլիսաւորութեամբ Աւագ Թաղարար Հոգ. Տ. Գեորգ Վարդապետի, մեկնեցաւ Ս. Եարութեան Տաճար, կատարելու համար Տաճարի դրան բացման աւանդական մեակերգութիւնները:

— Ժամը 10ին, Ամեն. Գառիարք Ս. Զօր գլխաւորութեամբ, Միարանութիւնը մեկնեցաւ Ս. Եարութեան Տաճար, որ յաջորդաբար կատարուեցան Լուսաւորեցալի հանդիսութիւնն ու թափօրը: Ժամը 11ին կատարուեցաւ Ս. Գերեզմանի դրան կերտմը: Կէսօրին, Եունաց Միարանութիւնը մատք դործեց Ս. Եարութիւնը եւ Ս. Գերեզմանին շուրջ երեք անգամ թափօր դառնալէ ետք, Եունաց Գառիարքն ու մեր լուսաճան՝ Հոգ. Տ. Կիրեղ Վարդապետ մասն Ս. Գերեզման, որիկ քառորդ ժամ ետք դուրս պիտի գար նուիրական լոյսը, որով պիտի լուսաւորին Տաճարէն ներս խոնուած բազմաճարիւր եւ բազմացեղ ուխտաւորներու: ժամի տրցականները, ստեղծելով բնդհանուր խոնգալաւորութիւն: Ամեն. Գառիարք Ս. Հայր Ս. Գերեզմանի շրջափակին հայոց վերնատան իր պատշաճէն օրհնեց ուխտաւորներու բազմութիւնը, մինչ Տաճարին հայկական եւ յունական բոլոր զանգերն ու կոշտակները զբարթօրէն կը զօղանջէին: Անմիջապէս բնթացք հասնէ մեր թափօրը Ս. Գերեզմանին շուրջ, երգելով Եարութեան շարականներ: Թափօրը կը զլիսաւորէր լուսաճան Հոգ. Տ. Կիրեղ Վարդապետը, որ կը կրէր եպիսկոպոսական խոյր, իսկ մեր թափօրին կը հետեւէին Ղապոց եւ Ասորոց թափօրները: Ժամը 3ին, Միարանութիւնը շքերթով մատրայ կլաւ զկտի Մայրաթմար, իր հետ բերելով նուիրական լոյսը: Դաթի Բերդին դիմաց Ամեն. Գառիարք Սրբազանն ու Հոգ. Լուսաճան Հայրը զգնատուարուեցան եւ թափօրը «Քրիստոս Եարեալ» երգելով յառաջացաւ զկտի Մայրաթմար:

— Կէս ժամ ետք, Մայրաթմարի մէծ զանգը նօրէն կը հրաւիրէր ժողովուրդը եկեղեցի: Մայր Տաճարին մէջ կը կատարուէ Ճրագալոյցի արարողութիւնը, որուն աւարտին Աւագ Սեղանին վրայ կը մատուցուի իրիկնադէմէ խորհրդաւոր ու յանկուցիչ Ս. Գառարարք: Ժամարան էր Ս. Էմիլիանի Միարան Հոգ. Տ. Նարեկ Վրդ. Շաքարեան: Եարութեան աւետիսին հետ կը բացուի Զատիկի տօներուն յատուկ կապոյտ եւ նուր ստեղծագործութեամբ բարձրաբունութեամբ Վարդապետը Աւագ Սեղանին: Ս. Գառարարէն ետք Գեր. Տ. Նորայր Եպիսկոպոս նախագահեց Ս. Զատիկի նախատօնակին, որմէ ետք Միարանութիւնը զգնատուարեալ, «Այսօր յարեալ» շարականը երգելով, բարձրացաւ սեղանատունը թնթրիքի:

✱ Կիր. 30 Ապրիլ.— ԶԱՏԻԿ ԵԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՒԸՆ: Գերեզման ժամը 2ին, Գեր. Տ. Շահէ Եպիսկոպոսի զլիսաւորութեամբ, Միարան Հայրեր լուսաւալ լապաներեւով կը մեկնին Ս. Եարութեան Տաճար, որ կը պատուին գերեզմանի եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները մէկնելով «Հարց», Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ: Ապա, Միարանութիւնը կը բարձրանայ Ս. Գերեզմանին շրջափակը, որ կը կատարուի Երբագար մեծաճանգիւ թափօր, հետեւողութեամբ Ղապոց եւ Ասորոց թափօրներուն, ինչպէս նաեւ «Անդառան»: Կարճ զապարէ մը ետք, Ս. Գերեզմանին վրայ կը մատուցուի հանդիսար Ս. Գառարարք: Ժամարան էր Հոգ. Տ. Կիրեղ Վրդ. Գառիկեան: Եարութեան խորհուրդին շուրջ քառացեղ Ս. Էմիլիանի Միարան Հոգ. Տ. Նարեկ Վրդ. Շաքարեան, որ վեհ. Հայրապետին ողջոյնները հաղորդեց ն. Ամենապատուութեան եւ բոլորին: Ժամը 9-30ին, Ամեն. Գառիարք Ս. Զօր զլիսաւորութեամբ Միարան Հայրեր մատրայ կլաւ զկտի Մայրաթմար, Հայոց Թաղի մուշէն «Քրիստոս յարեալ» շարականը երգելով:

— Կէսօրէ կտք, Մայրաթմարի մէծ բակին մէջ կատարուեցաւ Զատիկեան մեծ «Անդառան»ը, գլխաւորութեամբ Ամեն. Գառիարք Ս. Զօր, որմէ ետք եկեղեցիի դաւթին մէջ կատարուեցաւ հոգեհանդիսատ Հայ ազգի հին թէ նոր բոլոր եկեղեցաւորներուն:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

✱ Բշ. 17 Ապրիլ.— Երեկոյեան ժամը 6ին, Սուրբոյ ազատագրութեան տարեգարծի առթիւ, սուրբական փոխհիւպատոսի կողմէ Սէյնթ Ճօրճ պանդոկի մէջ տրուած բնդունելութեան ներկայ դառնեցաւ Հոգ. Տ. Ներսէս Վրդ. Բապաճեան, բնդերակցութեամբ Տիար Կ. Հիդոյեան:

✱ Ուր. 21 Ապրիլ.— Ֆրանսայէն երուսողէմ ուխտի եկած Ս. Ղազարու տաղաներու խումբը իրենց մեծաւորին հետ այցելեցին Գառիարքարան եւ բնդունեցան ն. Ամեն. Գառիարք Ս. Զօր կողմէ: Իսկ յաջորդ երեկոյ, Գառիարքարանի փոքր դահլիճին մէջ ճաշկերոյթ տրուեցաւ տնոց ի պատիւ, Ամեն. Գառիարք Ս. Զօր կողմէ:

— Նոյն օրը Հայէպէն ուխտաւորարար Ս. Աթոռ ժամանեց Աթ. Տ. Գառիկեան Գեղ. Քրիստեան:

✱ Գշ. 25 Ապրիլ.— Մայր Աթոռ Ս. Էմիլիանի Միարաններէն եւ թանդարանի վերատօնուղ Հոգ. Տ. Նարեկ Վրդ. Շաքարեան ուխտաւորարար ժամանեւ Ս. Քաղար:

— Ս. Զատիկի տօներուն իրենց մասնակցութիւնը բերելու համար Անթիլիսանէ ժամանեցին Հոգ. Տ. Սեդակ Արդ. Միթիարեանն ու Հոգ. Տ. Զարեհ Արդ. Աղնաւորեան:

— Հոգ. Հայրերն ու Աթ. Տէր Հայրը վերադարձան Զատիկի յաջորդող շաբթու ընթացքին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԵՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ճշգրտմ. Բրթ. Խաչիկեանի Հետազոտմ. Առթիւ

Եմբ.

էջ

193

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ

ԳԱՆԻԿԼ ՎՐԳ. ՇԱՄԼԵԱՆ

203

Բարկուրիւք

ԲԱՆԳԵՆ ՎՐԳ. ԲՕՓՃԵԱՆ

208

Ճշգրտմ. եւ Խառովանութիւն

ՎԱՐԴԱՆ ՔՆՆՅ. ՏԻԻԼԿԵՐԵԱՆ

210

ԿՐՕՆԱ-ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

Regis Jolivet

Քրիստոնէութիւն եւ Հելլենիզմ

Թրգ. ՆԵՐՍԵՆՆ ՎՐԳ. ԲԱՊՈՒՃԵԱՆ

213

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Սանահինի Առաջնորդները

Ն. ԵՊՍ. ՆՈՎԱԿԱՆ

221

Գողգոթա Թրքահայ Հոգեւորականութեան

ԹԻՈԳԻԿ

Հրտ. Ա. Գ.

226

Հայացի Հնախօսութիւն

ՅՈՎԱԼՓ ՎՐԳ. ՍԱՆՏԱԼՃԵԱՆ

235

Հերանոսութեան ժամանակաց

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ստեփանոս Երկայն

Ն. ԵՊՍ. ՆՈՎԱԿԱՆ

247

Զաքարիա Հոեոտրի Վկայութիւնները

Յ. ՔԻՐԻՏԵԱՆ

250

Հայաստանի եւ Ազոուսի Մասին

Յուցակ եւ Յիշատակարաններ

Երուսաղէմի Կիւլտէնիկեան Մատենադարանի

Հայ Հնատիպ Գիրքերու (1512-1800)

Կզմ. Ա. Գ.

253

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

Վիպագրութիւն Կոստանդնուպոլիս Մայրաքաղաքին

ՍԱՐԳԻՍ ԳՊԻՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

265

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

«Ազուանական Արժանագրութիւնների

Վերամտութիւնը»

«Ազուանից Աշխարհի Գրականութեան

Հարցերի Շարքը»

«Հայոց Գիրք»

Յ. ՔԻՐԻՏԵԱՆ

278

Զեկոյց Գ. Կիւլտէնիկեան Հիմնարկութեան

282

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԵՆ

Եկեղեցական-Բեմական

285

Պաշտօնական

287

Բովանդակութիւն

288

«ՍԻՈՆ»ի վերաբերեալ ամէն քաղաքացիութիւն և առաքում կատարել հետեւեալ հասցէին.—

MR. ARA KALAYDJIAN, REDACTION OF «SION»,

P. O. BOX 4001. JERUSALEM—JORDAN.

«ՍԻՈՆ»ի տարեկան բաժնեգինն է Ամերիկայի համար՝ 5 Զուլաք

բոլոր այլ երկրներու համար՝ 1 Սրբրիկն

PROP.— HIS BEATITUDE THE ARMENIAN PATRIARCH OF JERUSALEM. ED.— ARCH. HAIGAZOUN ABRAHAMIAN

NO. 5—6

PRINTED BY THE ARMENIAN CONVENT PRINTING PRESS, JERUSALEM.

MAY—JUNE, 1967

